ВАСИЛЬ ЧАЙЧЕНКО

СОНЯШНИЙ ПРОМІНЬ

ПОВІСТЬ.

У-В-С

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ
В КАНАДІ.

ВАСИЛЬ ЧАЙЧЕНКО

СОНЯШНИЙ ПРОМІНЬ

ПОВІСТЬ

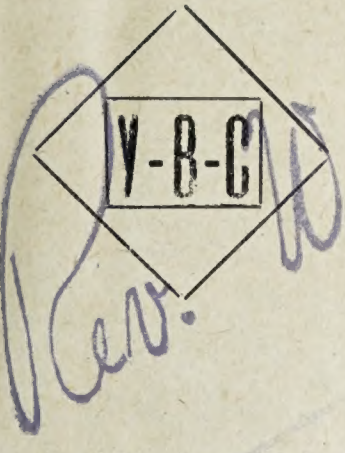

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
В КАНАДІ

210-214 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

Digitized by the Internet Archive
in 2018 with funding from
University of Toronto

https://archive.org/details/soniashnyprominp00hrin

I.

Сонце стояло посеред неба і пекло добре, — як тільки може воно пекти в наших степах в травні місяці. Навкруги не було ні деревця — рівний голий степ. Ще непокошена трава степова та буйнії жита та пшениці блищали ясними фарбами під золотим соняшним дощем, брали очи. Але той, хто їхав отсе тепер добре второваним шляхом, не міг нїчого того бачити. Густа хмара сірого доїдливого пилу закривала від него все, лїзла йому в вічи, в ніс, в вуха. Не вважаючи на те, що верх в фаетонї піднято — може й саме через се — подорожний ледви міг дихати.

— Чи скоро доїдемо? спитавсь він нарештї візника.

— А ось вже скоро! — відмовив кучер і махнув батогом на коний.

Коні підбігли швидше, а подорожний почав дожидати ся того „скоро". Він вже кинув ся обтрушувати свою одежу, а силкувавсь тільки, схилившись в куточок, хоч мало-небогато зберегти від пилу очи та ніс. А сам думав тим часом:

— Ну, марою приїду до панів!

Пани, до котрих він їхав, се були Городинські, богаті пани, що мали тисяч до десяти десятин землї, жили здебільшого на селї і ті-

льки зимою, на три місяці приїздили до ґубернїяльного міста, з котрого отсе їхав наш подорожний, студент остатнього курсу історично-фільольоґічнього факультету, Марко Кравченко. Він сего року кінчив університет, і тільки деякі екзамени відложено було на осінь. Старий пан Городинський надрукував в часописи оповістку, що бажає мати учителя для сина, ґімназіяста, що не здав екзамену і в осени мусїв здавати його вдруге. Марко Кравченко приніс йому добрі рекомендації і пан покликав його до себе на лїто. Маркови однак треба було на лїто кудись їхати, бо він з того тільки й жив і себе в університеті держав, що заробляв, учачи недотепних ґімназіястів. Се була важка робота. Встань вранці, біжи в університет, а вийшовши з него поспішайсь зо три верстви до одного хлопця з третьої кляси реальної школи. Хлопець нерозумний, до того лїнивий, — вчити його — лишенько; але що-ж робити? — се давало Кравченкови десять рублїв на місяць, а деякі його товариші робили теж саме й за пять. Та і в його був ще другий учень — геть-геть, аж на тому краї міста — і той вже за пять рублїв. Сими пятнайцятьма рублями на місяць він і жив всю останню зиму, поки скінчило ся вчиття. Звісно, їх не дуже ставало на житє, часто й густо доводилось не обідати, а живити ся самим чаєм, але Марко Кравченко до сего вже звик. Чи таки-ж йому, синови мійського чоботаря, лякати ся того? Батько тяг ся з останньої копійки, щоб вивчити сина, посилав його до

початкової школи, тоді віддав до повітової. Там побачили, що в Марка є голова і порадили батькови віддати його до ґімназії. Довго чухавсь батько (матери не було — вже давно померла застудившись на річці, де прала білизну, бо була прачка), довго думав, а далі сказав:

— Він-же в мене один! Може колись подякує.

І він віддав свого Марка до ґімназії. Пять років ще робив він з усієї сили, віддаючи увесь свій заробіток на сина. Ні, не увесь заробіток, бо хоч і не часто, а був і в него гріх: він часом пив. Отсе не пє місяць, два, три, пів року, а там дивись випив де в знайомого чарку-другу і почав з того часу піячити. Він пив день, два, три, часом тиждень, часом і до дому на той час не приходячи, Але коли він і приходив, то тільки ще більшого жалю завдавав своєму Маркови. Завсігди ласкавий до сина, він робився тепер зовсім неможливим: він плакав, лїз обнимати та цїлувати сина, називав себе падлом, пяницею та иншими такими-ж назвищами. І так тягло ся доти, поки він падав знесилений до долу та й засипляв на те, щоб завтра встати, піти похмелити ся тай знову почати те саме.

Поки жива була Маркова мати, сего не було. Її смерть була першим великим Марковим горем. Тоді було йому вісїм років. Він зістався сам без ласкавого материнного пестуваня. Батько був добрий, але батько був не мати. І се була перша хмара, що лягла на хлопцеву душу.

Другою хмарою було те, що батько почав пити. Горівку він пив і спершу, але не впивавсь, а тепер почав робити се. Се робило дуже важкий вплив на Марка. Йому страшенно жаль було батька, але він бачив, що запобігти тому лихови він нїчим не міг. І він мучився, дивлячись на батька і се зробило хлопця дуже рано серіозним, замисленим. З тринайцяти років почав вже він думати про таке, що инший про те не думає і в двайцять. Він почав замислюватись над тим, чого батько пє. Довго він шукав відповіди і не міг нїчого знайти, поки сам батько не натякнув йому на неї. Повернувшись одного разу пяний, він своїм звичаєм, почав обнимати та цїлувати сина, приказуючи:

— Падло я!... стерво!... пяниця!... А ти, мій синочку!... Хиба тобі такого батька? А-нї-же! А-нї-же! Не такого!... І ти гляди!... Я тебе віддав — навчу!... Гляди!... Батько дурний, невчений, а ти гляди, щоб а-нї-же! а нї краплини!...

Довго ще балакав батько на сю тему, і його балаканє вразило Марка. Він зрозумів в нїм те — і зовсїм з сим згодив ся, — що батько пє тїльки тому, що він невчений, неосвічений. І з сего часу наука здала ся йому зовсїм иншою. Досї се було просто наукою, а тепер се вже освіта, котра не дає людинї робити ся такою, як його батько. Досї Марко любив в науцї тїлько те, що його зацїкавлювало, а тепер почав любити все — і цїкаве й не цїкаве тим, що воно веде до кращого житя. Не відразу з'явив ся в него такий погляд. Його дитяча голова

довго мучилась та думала, поки що змогла надумати, але як се стало ся, — Марко закохавсь в освітї, почав бачити в нїй всю мету свого житя. Він не тільки вчивсь того, чого вчили в ґімназії, але читав богато, добуваючи книжки де тільки міг. Читанє було безсистемне, але все-ж дещо давало хлопцеви, давало хоч невеличку загальну освіту, розвиток, котрого не мали його товариші-ґімназіясти. І що далї він читав, то більше розсувалась перед ним завіса, що ховала від него деякі цїкаві йому питаня. Але тут трафило ся несподіване лихо: пяний батько впав на вулиці і не вернувсь сеї ночи до дому. Рано його знайдено замерзлого.

Страшний вплив зробило се на душу шіснайцять-лїтного хлопця. Скільки він перемучивсь за той час, поки се хоч трохи забуло ся, — він і тепер не може спокійно згадувати. Але одно стало ся і нїколи не забудеть ся: те, що він намислив, сидячи над батьковим трупом. Він думав:

— У тяжкій роботї звікували свій вік мати й батько. Мати і вмерла з тої роботи. Батько-ж робив ще, не покладаючи рук. Він робив свою важку нецїкаву працю що дня, і з чого він міг розважити ся? Не з сеї, запевне, працї — але й иншого нїчого не було. Батько був неписьменний і навіть книжки не міг прочитати.

І Марко, здрігаючись з страху, уявляв собі тéмне безпросвітне батькове житє: праця, праця — і більше нїчого. На що-ж та праця? Яка її мета? Яка мета усього батькового житя?

Батько сього не знав — і нема чого дивувати ся, що він пив, то душа шукала хоч якого виходу з того безпросвітного житя і — звісно — не могла знайти його в піянстві.

Марко згадував, що так живуть всї міські робітники. Він не знав, як живуть селяни, але думав, що й там теж. І він починав лякатись. На що-ж таке житє? Його батько навіть про Христову науку дізнавсь тільки від сина, а то тільки знав одно: що був Христос... На що-ж таке житє? І до чого таке житє доведе? І Марко думав, що таке житє доведе до здичіня...

Як-же запобігти сему? Де вихід? Марко знов бачив його тільки в одному — в освітї. Він ще мало думав тодї про соціяльні та економічні обставини, а все складав на освіту. І з того часу він зробивсь борцем за неї. Він заприсягнув в душі віддати своє житє на услуги просвітї... Потім його погляд поширшав. Він побачив, що тут були ще й инші причини — соціяльні та економічні. Він і їх почав мати на увазї, але ні трохи не кинув бути прихильником просвіти. На сїмнайцятому роцї він прочитав **„Кобзаря".** Дивний вплив зробила на него та книга. Досї він читав тільки московські книжки і ту мову котрою писано **„Кобзаря",** уважав простацьким жарґоном, навіть прикметою неосвіти. Але погляди, що висловлював поет тою простацькою мовою, були часто й густо Маркові погляди, або — краще сказати — натхнене поетове слово робило такий вплив на печатливу душу молодого хлопця, що він мусїв віддати ся йому

затого без бою. Щира любов до матери та до батька у Марка ще побільшилась любовію до них, яко до нещасних затоптаних житєм людий. Сю любов він переносив потім на всіх убогих та знесилених, працюючих та знатужених. Се був несвідомий поки йому самому демократизм. Не дивно-ж, що як до його душі доторкнула ся демократична течія в формі високого поетичнього слова — сей несвідомий демократизм мусїв стати ся самосвідомим. Але як Марко прочитав:

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивую ся, чому не йде
Апостол правди і науки —

він забув, що се писано простацьким жарґоном. Кілька книжок з історії української доробили Шевченкове дїло: Марко Кравченко зрозумів хто він і якої просвіти мусить бажати тому темному народови, про котрий він думав...

Важко було жити Маркови після батькової смерти. В него зістала ся поганенька батькова хатинка, в котрій вони з батьком жили, — та й тільки-ж. Тодї-то почав він жити приватними лєкціями, та живе ними й досї. Того й тепер їде до пана Городинського. Пятнайцять рублїв на місяць, кватира, харч — чи що дня-ж трафляєть ся така річ? І Марко Кравченко був радий що так добре склало ся. Він виїхав вчора рано, попращавшись з своїм другом, товаришом-студентом, Семеном Лїсовським, з котрим він разом жив — і отсе тепер незабаром вже

й приїде до панства.

— Та чи скоро-ж ми доїдемо? — знов спитавсь він візника, прокинувшись від своїх думок.

— А ось зараз! — відповів йому візник і показав кудись батогом: — он!

Марко глянув і побачив поблизу вже слободу в балці. Похитуючись по скелястій поритій дорозі з'їхав в ту балку і швидко пробіг невеличку слобідку, що, як і всі степові села, була вбога на дерева та богата на глину та на камінь. На краю слободи, в невеликому саду, вздрів Марко білий панський будинок. Коні швидко підбігли під рундук. Марко вискочив з фаетону і зараз-же побачив невисоку та огрядну постать в літній одежі та в соломянім капелюсі. Пан той стояв трохи на бік від рундука спиною до Марка і з кимсь балакав. Почувши гуркот від повозу він обернувсь, і Марко пізнав самого пана Городинського. Його смугляве чепурне обличе кінчалось двома довгими бакенбардами, чорними, аж блискучими, проміж котрими містило ся сите, чисто виголене підборідя: карі очи були швидкі й блискучі — дарма, що панови було більше пятьдесять років; тільки чепурно сформована голова була трохи лиса. Він моторно підійшов до Марка.

— Просимо! просимо! дуже радий! — промовив він до него, стискаючи руку. Просимо!

І повів його на рундук. Але глянувши на Маркове обличе та й на всю одежу, зупинивсь.

— Одначе! ви відразу добре познайомились

з нашим пилом. Коли так, то думаю, що вам більше тепер хочеть ся піти в свою хату. — Григорій! — гукнув він на льокая, — проведи їх у фліґель! — і додав Маркови: — Як тільки приберетесь, просимо до обіду!

Виголений льокай взяв з фаетону, легенький Марків чемодан, на котрий він глянув трохи скоса, і повів Марка через двір у невеличкий старий будинок, що звавсь фліґелем. В нім ніхто не жив, хиба гості іноді ночували, і отсе там виготовано хатку Маркови.

Марко звісно попросив умивати ся. Льокай сказав: — „Добре" і вийшов геть. Через кілька хвилин хлопець уніс в хату вмиванє. Марко, під товстим шаром пилу, справді скидав ся на Орапа і залюбки вимивсь і передягсь. Скоро скінчив те, почув, що коло будинку задзвонено в невеличкий дзвін.

— Що то? — спитавсь він хлопця.

— Обід. Скликають всіх — може хто в саду або ще де.

Марко пішов до панського будинку і знов стрінув у дворі пана Городинського.

— А що? причепурились? — гукнув той весело. — Ото добре! Ходіть-же тепер обідати!

І він повів за собою Марка. Перейшли рундук та передпокій, увійшли вони в велику салю, серед котрої стояв чималий стіл, готовий до обіду. В хаті була вже вся сімя Городинських. Пан зараз-же рекомендував Марка своїй жінці:

— Отсе наш ментор! — весело скрикнув він.

— Марко... вибачайте — забувсь.

— Марко Петрович Кравченко! — пособив панови Марко.

— Марко Петрович Кравченко! А се моя жінка — Марія Семенівна.

Марія Семенівна була висока й худа пані, одягнена, не вважаючи на те, що се було на селі, відповідно всім вимаганям етікету. Колись чепурне її обличе, було тепер сухе й суворе; очи дивились неприхильно. Вона здавалась дуже старійшою від свого чоловіка. На Маркове привитанє вона злегка й згорда хотїла кивнути головою. Але Марко, звикши до студентського звичаю простяг їй руку. Вона мусїла зробити те-ж, що й він, і подала йому два пальці.

— Ну, сїй добродійцї я, здаєть ся, не дуже до вподоби, — подумав Марко, помітивши, як пані привитала ся.

— А се моя дочка — Катерина Дмитрівна. А се ваш учень!

Пан так швидко повертавсь, що Марко не встиг навіть і глянути добре на сих двох, як він згукнув:

— Ну, а тепер сїдаймо обідати!

— Отсе добре! — озвавсь хтось з кутка. — А мене й забули! — Голос був поважний, значний.

Марко глянув і побачив стрункого й чепурного панка, вишлїхтуваного так чистенько, з гладенько зачесаним коротким волосєм, з підпідстриженою по французьки борідкою, що не без поваги виступав з кутка.

— А ти й сам швидкий! — пошуткував пан Городинський і додав: — Мій син!

— Іван Дмитрович Городинський! — домовив панок урочисто і подаючи Маркови руку.

— Ну, сїдаймо, сїдаймо, бо їсти хочеть ся! — скрикнув пан і сам перший сїв, посадивши коло себе Марка.

— А нуте лишень перед обідом, щоб краще їло ся! — промовив пан, беручи фляшечку з горівкою. І він налив синови й собі: Марко не схотїв.

— Отакий-же з вас і робітник буде! — пожартував пан і перекинув чарку в рот.

Пан Городинський, як і всї навкруг, балакав по московськи, але іноді, як і сего разу, вживав українські приказки, що очевидьки не зовсїм подобало ся панї, котра що разу в таких випадках якось особливо морщила ніс.

Почали їсти і на деякий час всї змовкли — чути було саме сьорбанє. Марко міг поки трохи роздивити ся. За столом сидїла вся сїмя Городинських, лїчучи сюди й маленьку дочку з пристарілою панїєю, котру Маркови за поспіхом не рекомендовали і про котру Марко зрозумів, що се ґубернантка найменшої панської дочки, Французка, котра, як потім він дізнавсь, не вміла й слова по російському. Коло неї, просто Марка, сидїла старша дочка — Катерина. Біля Марка сїв Іван Дмитрович, а за ним у білій ґімназіяльній сорочці худий, на погляд сонний хлопець років чотирнайцять — Марків

учень. Марко перебіг по нім очима, перебіг очима по дівчинці та ґубернантці і зупинивсь на Катеринї Дмитрівнї. Як і вся сімя, вона була чепурна. Трохи довгеньке обличе, тонкий рівний ніс, рівні чорні брови; обличче більше худе, ніж повне; вираз — спокійний, трохи гордовитий; на гордовитість та енергію натякала й постанова голови — трохи назад; чорне волосє з рівним проділом додавало ще більше поважности сему обличу. Маркови вона не сподобала ся; тільки очи, погляд котрих він випадком піймав, були такі-ж карі, як у батька, але трохи горді.

— Панська врода! — подумав Марко і спустив очи.

— Ну, що-ж у вас нового в місті? — озвав ся пан, виївши добру тарілку юшки та втираючись розгорненою серветкою. — Мабуть пил, спека — таке, що й не продихнеш?

— Та воно і в нас того добра чимало, — промовила Катерина Дмитрівна.

— Правда! правда! — засміяв ся пан. —Марко... вибачайте... Еге, Марко Петрович такий приїхав, що мабуть довго змивав з себе нашу степову пилюгу. Ну, та се нїчого, — за те в нас є, скеля.

— Папа завсїгди кожду нову людину найсамперед знакомить зо скелею, — знов промовила усміхаючись Катерина Дмитрівна.

— А що-ж? — скрикнув пан, — хиба не гарно? Ось побачите, Марку Петровичу, я вам покажу. — Так що-ж у вас нового в місті?

— Та мабуть нїчого нема, опріч того, що ви й самі знаєте з ґазет,— відмовив Марко.

— Та кат його зна, що там ті ґазети пишуть! — сказав пан. — Нїколи їх читати — от хиба „Лучъ" іноді почитаєш, посмієш ся, як Жидів там батьожать. А ти вже й смієш ся? — обернувсь він до сина, помітивши в него на губах усміх. — Знаєте, Марку Петровичу, Іван з мене все сміють ся — він там модний бюрократ, петербурський урядовець, — се він, бачите, до нас на лїто відпочати приїхав, — так він сміють ся з мене, що я іноді „Лучъ" читаю. А менї подобаєть ся! Я як ще був офіцером... Ах, зараз! — скрикнув пан, зупинившись і почав брати печеню, котру вже давно держав біля него льокай. Набравши чимало, він заходивсь їсти і вже поки що не балакав.

— А ви давно з Петербурга? — спитавсь Марко в сина, аби не сидїти мовчки.

— Та вже два тиждні, — відмовив той. — Його очевидно шокірували батькові слова про него і він трохи зневажливо забалакав: — Нудно! Воно, звісно, гарно — се чисте повітре, сад... Я тут родивсь, хоча ріс в містї... Але-ж мов відрізаний від світа. Живучи в Петербурзї, роблючи своє дїло, чуєш, що ти частина великого, могутнього механїзму, котрий захоплює величезний район, знаєш, що ти не район той, а ти над ним пануєш. А тут!...

Панок зробив погордливий жест і вдавсь до печенї.

— А тут що? — спитавсь Марко.

— Тут природа гнітить!

— Природа гнітить? " здивував ся Марко.

— Еге-ж! Сей степ нескінчений, сї скелї страшенні, котрі чогось залїзли серед сего степу, примушують вас що години, що хвилини розуміти, що ви маленькі, мізерні. І всюди природа гнітить і дошкуляє: сонце не хоче гріти а нестерпуче пече, або не гріє зовсїм тодї, як треба; пил засипає глотку й ніс; дощ лле зовсім не тодї, як його бажають...

— Але-ж се незмінний лад! Де-ж ви инше знайдете? — спитавсь Марко.

Іван Двитрович трохá промовчав. Він зручними рухами дорізав останнїй шматок печенї, не поспішаючись положив її в рот, розжував, проковтнув і тодї вже відповів Маркови докторальним тоном:

— Людина має розум, щоб скоряти собі природу. І вона її скорила — у містах. Подивіть ся там. Я в своїй теплій кватирі, в свойому спокійному повозови, а найбільше в своїй робітнї — в канцелярії — почуваю себе паном свого житя.

— Дуже оригінальний погляд на природу! — сказав усміхаючись Марко.

— З котрим я нїяк не можу погодити ся! — додала Катерина Дмитрівна.

— Та ми знаємо, що ти ентузіястка природи! — трохи іронічно сказав брат.

— Зовсїм не ентузіястка, — відмовила дїв-

чина, — а тільки не можу ніяк погодити ся з таким поглядом на природу. То на твою думку, машина краща від живої істоти?

— Здебільшого, — аби гарно була зроблена Ти-ж зрозумій! Ось тобі паралєля. Їду я по степу. Сонце пече, заносить пил. Від сонця страшенно болить голова, пил не дає дихати. Втомлені коні ледви плентають ся. Коли се несподївано дощ! Пил змішавсь з водою і брудні патьоки течуть мені по обличу, біжать за спину. Я трушусь, увесь мокрий з холоду, і не можу рушити з місця, бо потомлені коні не витягнуть з грязюки. Се твоя природа. І тепер зрівняй з сим мене в моїй канцелярії. Сидячи на мягкому кріслі, у помірно натопленій чистій та чепурній хаті, ріщаючи справи, котрі мають значінє для всієї Росії, я почуваю себе паном, царем на цією природою, над людьми...

— Він думає, що з своєї канцелярії переробить природу, — забалакав пан. — Не погано було-б, як-би дощ ішов у нас тоді, як треба. Було-б дуже добре, як-би він слухав ваших офіціяльних наказів. Але-ж до сего ваші канцелярії ніколи не досягнуть...

— Дуже можливо! — перепинив Іван Дмитрович батька, — хоча... Є вже проєкти робити штучний дощ. Держава може взяти се діло на себе і керувати ним на користь усім. Бо тільки уряд може робити таке велике діло. Та й що уряд не робить? Все! Я дивую ся, як ви не бачите, що все житє проняте його впливом, що всюди його видко.

— Та що з того? — озвавсь пан.

— Як що? — горячо відказав син. — Як що? Уряд держить стрій громадський. Як-би не уряд, то стрій той мусів-би стати безладєм, будинок мусів-би розвалити ся.

— Менї здаєть ся, — сказав Марко, — що ви дуже богато надаєте значіня урядови.

— Чому, коли ваша ласка?

— Та менї здаєть ся, що уряд не може держати громадського строю. Він справдї може підтримувати його, пособляти деякому ладу в тому строю, але держати — нї!

— А хто-ж його держить?

— Сила речі самої. Форми житєві виробляють ся взаємодїянням усїх житєвих сил і тимже й держать ся, а не урядовими заходами.

— Стара історія! Се, коли хочете, анархізм. Бачили ми, що давало людям таке взаємодїяння житєвих сил! Де вже більшої волї їм, як у Франції було — а що вийшло з тої революції? Нїчого, опріч терору та безладя. І що вийшло тепер з Франції? Нїчого, опріч безладя, бо республиканський уряд — не уряд. Але я відбився на бік. Я хотїв сказати, що справжне освічена людина не може почувати нїяких симпатій до природи, бо мусить звикнути до цивілїзованих форм житя. Гляньте в історію людськости! Коли найблизше людина до природи? Тодї, як вона живе дико, по звірячому. Але де далї, вона цивілїзуєть ся, то більше відходить від природи і се зовсїм натурально. Чоловік починає виробляти не ті форми житя, які накидає йо-

му природа, а ті, які вимагають здобутки цивілізації — таким побитом складаєть ся державний устрій. І що не кажіть, а твердий уряд, котрий все держить на припоні, все знає, до всього доглядаєть ся...

— Се правда, що за всім доглядаєть ся! — скрикнув веселий пан, котрому надокучила та розмова. Ось у нас репрезентант вашого уряду — урядник. Так той приїздить колись до мене, — зараз і доглядів ся: — „Гусочки, — каже — у вас гарні! Хоч-би з парочку менї!... і старий пан зареготавсь.

— Ну, що там урядник? Що таке урядник? — невдоволено відказав Іван Дмитрович.

— Чому? — промовила Катерина Дмитрівна — і Маркови здалось, що в її голосї задзвенїла іронїчна нотка. — Чому? Адже і він частина вашого всемогутнього механїзму!

Іван Дмитрович нїчого не міг відповісти, бо в ту-ж мить почали вставати з-за стола.

— Ну, а тепер можна й відпочати! — промовив пан. — Ви, молоді люди, після обіду не спите, а менї не погано.

І він пішов відпочивати. Марко також пішов в свою хату, але не вважаючи на безсонну нїч в ваґонї, заснути не міг — під впливом нових вражінь.

Минуло декілька день, поки Марко обговтав ся та звик до нової обстанови, до нових людий. Сїмя, в котру довелось потрапити Маркови, була богата панська сїмя. Старий пан Городиньский ще замолоду служив у войську.

З третої чи з четвертої кляси ґімназії пішов він до війська, і гулянки з товаришами та карти далеко більше сподобали ся паничеви, ніж скучні ґімназіяльні лєкції. За веселу вдачу та за те, що щедро сипав грішми — улюблено його поміж товаришами. Батькова смерть примусила його покинути службу поручником та взяти ся до хазяйства. Запакувавшись на селї, він дуже „змужичив ся", як казали про його аристократичні знайомі, — се-б-то відбивсь від міських навичок та смаків і навіть балакав трохи по простацьки. Се однак не навчило його добре хазяйствувати і хоча економія його вміла добре витягати копійчину з усюди і мати в твердій рущї мужиків з околиці, та се робив не сам пан, а управитель з Москалїв, корого він мав у себе. Пан-же мало до чого встрявав, бо любив солодко попоїсти, гарно поспати та на дозвіллї пореготати ся за веселою розмовою. Був він затого неосвічений, бо що вчив ся — забув, а читав хиба „Лучъ" та „Московскія Вѣдомости" — та й над останнїми дрімав. А про те така-ж була більшість сїльських панів, а ще більше — панків, — то пан Городинський нїчим і не відрізняв ся від них. Був-же чоловік не злий і мужики навіть хвалили його часом, хоч нїколи не хвалили його економії.

Його жінка була більша пані, ніж він. Вона була дочка дуже богатої панської сїмї, ще й з рідні якомусь князеви чи ґрафови. Тим-то сїмя її жила по аристократичньому. Марію Семе-

нівну виховано в інституті і готовано заміж коли не за царенка чи князенка, то у всякому разі за ґенерала. Сама вона нижче ґенерала не спускала і очий. Воно може так би й стало ся, та трафило ся несподіване лихо: в оден чудовий день батько збанкротував і вся сімя мусїла їхати з блискучого Петербурга на село, де зоставсь їй ще невеличкий клаптик землї, котрий був тепер єдине її богацтво. Відміна була велика і нїхто з чималої сімї (у Марії Семенівни було ще двоє братів та три сестрі — всї менші від неї) не міг погодити ся з нею. А погодити ся було треба, бо иншого способу жити не було. Спершу Марія Семенівна все сподївала ся, що ось-ось прилетить якийсь молодий герой — хоч не царенко, але у всякому разї такий, що колись буде ґенералом — і як той казковий принц розірве терня вбожества і своїм поцїлунком покличе її до нового житя. Але час ішов, а молодий герой не приходив. Панна спустила навіть трохи низше: вона вдовольнилась-би й просто офіциром, аби богатим. Але й той не приходив. Так сидїла вона до двайцяти трох років. Житє, що здавало ся дочасним, мусїло зробити ся їй довічним. Минув ще рік і вона вже втратила надїю. Як тут нагодивсь Городинський, що був сусїдою їх на селї. Він закохавсь у двайцяти чотирьохлїтню вродницю і посватав її. Подружє Марії Семенівнї здавало ся зовсїм небажаним. Що за манєри, розмова, яка грубість мужича — пхе! Чи могло-же се все подобати ся їй, що зросла серед тонкої атмосфери

московського інституту та петербурських балїв? — Але-ж сей степовий медвідь богатий! — казали їй родичі. — Мусиш йти, бо нїчого не висидиш... Вона се й сама розуміла і пішла за молодшого від неї на два роки Городинського. Вона пішла, почуваючи, що приносить жертву і нїколи не могла погодити ся з своїм становищем. І досї вона поводилась так, мов-би вона голова аристократичньої господи, а чоловік дещо инше... Не змігши знайти в йому задоволеня своїм аристократичним бажаням, бо він одружившись і не подумав кинути господарство та вести свою жінку блищати на великанських балях, як то їй бажало ся, — вона вдовольняла себе хоч тим, що свої панські погляди, свій аристократичний світогляд прищеплювала дїтям. Вона досягла того, що сина віддано до одної з найаристократичнїйших педагогічних інституцій в Петербурзї, дипльом котрої давав хлопцеви надію на добру бюрократичну карієру. І з сина вийшов чудовий бюрократ, на котрого не могла досить надивити ся мати; карієра його була забезпечена, бо й тепер він уже мав чималу офіціяльну посаду. Але ще більший вплив мала пані Городинська на старшу дочку. Вона натовкла їй голову чудернацькими думками про висшість панської породи, про те, що вона Катерина, призначена до блискучої долї і т. и. — сказати відразу — вона робила з дочкою те, що роблено замолоду з нею самою і мала великий вплив в сему напрямку хоча Катерина, маючи чималий розум

і самостійну натуру, не завсїгди годилась, ні з материними поглядами, ні з материним, досить суворим режімом. Метою материною було — виховати дочку у тому-ж інституті, де вона й сама вчила ся. Але інститут був в Москві, а вони жили серед українських степів, і батькови зовсїм не хотїло ся запроторювати так далеко дочку. Що не робила Марія Семенівна, але завсїгди плохий пан Городинський безапеляційно сказав, що всї інститути нїчого не варті і що він віддасть дочку до ґімназії, як то всї роблять. Такою думкою про інститути він страшенно образив жінку, але не відмінив свого погляду: Катерина мусїла вчити ся в ґімназії. А про те Марія Семенівна трохи розважилась: з одного боку вона дізналась, що в тій ґімназії вчить ся й ґубернаторська дочка, а з другого — вона примудрувала так обставити Катеринене житє в містї, що дївчина, маючи панські нахильности, відразу опинила ся в ґімназії серед того невеличкого ґуртка панів, котрих подруги дражнють аристократками, панїями і т. и. Тому впливови, котрого так бояла ся від ґімназії Марія Семенівна, Катерина затого не підпала і не „зопсувалась" або „зопсувалась" дуже мало.

Маркови пані Городинська зараз-же спершу не сподобалась. Завсїгди мовчазна та трохи сувора, вона поводилась з ним якось особливо згорда хоча дуже ввічливо. Марко та вона затого нїколи не балакали. Не дуже розбалакував Марко і з Іваном Дмитровичом. Сей молодий адмінїстратор, сумуючи по своїй па-

нуючій над людьми і природою канцелярії, завсїгди мав вигляд маленького Зевеса і нїколи не балакав, а докторальним тоном навчав, мов офіціяльні накази видавав. Правда й він іноді не додержав того тону і прохоплювавсь якою горячійшою відмовою, — найбільше як хто гудив його армінїстративні теорії, — але-ж се робило ся тим, що він ще був досить молодий, щоб крізь ту Зевесикову шкуру не видко було звичайної людини. А про те можна було бути певним, що „статский совітник" доробить те, чого поки бракувало. Балакати з ним Марко не мав нїякого бажаня, але й Іван Дмитрович був не цїкавійший до Марка, раз собі рішивши, що се студент-лїберал.

Далеко більше зацїкавлювала Марка Катерина Дмитрівна. З одного боку врода її дуже дивувала Марка. Де далї він приглядав ся до неї, то все більше мусїв дивувати ся надзвичайно артистично виробленим пружкам її облича. З другого боку — вона зацїкавлювала його як натура. Вона балакала з ним мало, поводилась трохи згорда, хоча й не давала сього помітити. Але в її очах світивсь розум, а стиск губів та крутий лоб показували енергію. З усієї сїмї вона була найцїкавійшою і Марко, дивлячись на неї, думав іноді:

— Яка пишна врода і яка шкода, що се — тільки панська цяцька. І невже сей розум, ся енергія підуть тільки на балї та етикетні розмови?

І Маркови іноді стало шкода, що се так.

Житє Маркове склало ся впокійно. Після ранїшнього чаю він сїдав учити свого учня — забитого, запамороченого гнїтючою системою клясицизму, що панує в російських ґімназіях, хлопця. Маркови доводилось богато попань-катись коло него, поки він хоч трохи його розбуркав і привчив розуміти те, що вчиш, а не виучувати слово до слова по книжці. На снїданє, котре було в годину, наука перепиняла ся на дві годинї. Так бажав батько. Обід, по панському, бував не раньше пятої години або пізнїйше і після того Марко був вже цїлком вільний. Той час він вживав на свої роботи та на користуванє з сїльського повітря й природи.

II.

Їхавши на село, Марко мав замір близше придивити ся до селянського житя, до народу Йому доводилось і перше бачити село, але більше на швидку руч, і він дуже цїкавив ся глянути на него уважнїйше. Тим-то проживши з тиждень на новому місци, він над вечер в неділю пішов на слободу. На погляд село було не дуже привітне, як затого всї степові села. Правда, вальковані або камяні хати були здебільшого чималі, але й тільки-ж того. Сїрі або руді тини, кладені з каміня, часом на гнояцї, котра стирчала з межи камінюк, були далеко сумнїйші і нечепурнїйші від веселих тинків, до котрих Марко звик в свойому краю. Але найбільше його вражало те, що затого зовсїм не

було коло хат нїякого дерева: білїли, а іноді ї рудїли хати, рудїли тини, сїріла вкрита пилом вулиця — і нї гілочки зеленої, котра закрасила-б, звеселила-б все. Тілько далеко від хат, в кінци городів над річкою видко було трохи якогось дерева — мов садовина та кілька верб.

Не встиг Марко пройти й гони, як побачив, що назустріч йому йде юрба парубків. Парубки були в червоних кумачевих на випуск сорочках, попідперізувані цяцькованими московськими поясами; деякі накинули на плечі чумарки, а деякі, поверх сорочок, одягли „жакетки" — се-б-то піджаки, некшталтно пошиті сїльськими кравцями з черкасину або якої иншої сїльської тканини. На ногах були чоботи на високих підборах з довгими холявами, у деяких повимережуваними густо мідяними пістонами. На головах картузи, збиті на потилицю. Деякі були навіть погано повмивані після роботи в вугляній шахті, з котрої вони прийшли вчора вечером до дому, але очевидно пишались своєю одежою. Парубки йшли швидко, махаючи руками. Один грав на гармонії, а другі співали:

„Па вулыцє маставой
„Шла дївиця за вадой!"

Хлопці вигукували пісню, котра очевидьки дуже їм подобала ся.

— Ось вона — сьогочасня народна поезія! — гірко подумав Марко і пішов далї. Під одною хатою сидїла купка не дївчат, а ще піддївків — років 13—14, котрі також співали пісні, що навчили ся від своїх старших сестер. Марко всьої

не чув — розібрав тільки початок:

Повій вітер-вітерочок
Іс трахтыря в погрібок:
Там бутылкы шевеляцця,
А стаканы говорять,
У гуляньи пры каннаньи
Парінь дєвушку обнял...

— Боже мій! — що-ж се воно таке? Нехай би вже парубки, а то й дівчата не соромлять ся співати такої пісні.

Він придивлявсь до жіночої одежі — вона також не була українська: затого у всіх дівчат поверх сорочок якісь некшталтні, невковирні „ситцеві" кохти, котрі висїли на них, як мішки. Деякі були без кохтів і в двох з них Марко побачив не українську сорочку: повних рукавів нема: рукави коротенькі, косо зрізані і вся сорочка пошита на кшталт чоловічих блюз.

Трохи далї Марко вздрів під хатою трьох старих чоловіків та жінку, що сидїли на приспі. Він підійшов до них, поздоровкав ся, „з недїлею" сказав. Ті відповіли йому.

— Пустїть, коли ваша ласка, до себе сїсти відпочити! — просив Марко.

— Сїдайте!... — промовив оден чоловік, мабуть господар тої хати, під котрою люди сидїли, — ввічливо, — але якось дивуючись глянув на Марка. Він посунувсь і Марко сїв. Розмова, що досї була в людий, стихла.

— Що се у вас дівчата та парубки таких пісень співають? — забалакав Марко.

— Яких? — нехотя спитавсь господар —

чоловік вже під лїтами, з великою бородою.

— Та не гарних! — сказав Марко

— Хто й зна... Яких уміють.

— Де отсе вони таких навчили ся? — не покидав свого Марко. — Невже вони позабували старі гарні пісні українські?

— Хто й зна... Ми не встряваємо до пісень.

Чоловік балакав неохоче, пускаючи слова крізь зуби. Марко помітив се і йому зробилось нїяково.

— А чого се у вас садків нема? — знов запитавсь він, щоб не сидїти мовчки.

— А де-ж ми їх насадимо?

— А он у тому краю, звідки я родом, — там богато садків.

— А ви-ж звідкіль?

Марко сказав.

Гм... пробубонів дехто, а господар, помовчавши спитавсь:

— А сюди-ж ви як прибились?

— Та ось вчителем у вашого пана — хлопця вчу.

— А! — сказали чоловіки і змовкли. Забалакала жінка:

— То-ж то я дивлюсь, що ви менї по знаку, — думаю собі: де се я бачила? Аж воно я вас в дворі панському бачила, як носила туди кури продавати. Коли се було? В середу? — Нї — в четвер!...

Розмова знов урвалась. Маркови зробилось зовсім нїяково. Він посидїв ще трохи і не знаходив слів, бачучи, що люди поглядають на него скоса та дивуючись. Їх погляди, здавалось, казали:

— Якого він ката сюди приплентавсь?

Марко устав, попращавсь і пішов далї. Трохи вїдїйшовши, він почув за собою розмову:

— Що воно таке?

— Чуєш-же — панський вчитель.

— Чого-ж він приходив?

— А хто його зна... Може пан післав що випитати?... Бач — про садки питавсь...

Далї вже Марко нїчого не почув. бо далеко відїйшов.

— Не вмію я балакати з народом! — думав він, ідучи вулицею. — Вони мов боять ся мене, чи гордують мною — не розбереш Треба частїйше ходити на слободу, добре зазнайомитись хоч з декількома селянами — тодї, може, й розбалакаємось.

Пройшовши трохи далї, Марко побачив коло одної хати купу людий. Люди стояли, сидїли, жваво про щось балакали, кричали. Чути було навіть якісь невиразні співи. Підійшовши близше, Марко побачив, що люди пили горівку сидячи на рундучку, або на землї, а то й просто стоячи. Се був шинк. Новий закон не дозволяв пити горівку в шинку, — ото-ж люди виходили з хати і пили коло шинку і сего їм нїхто не забороняв. Марко потім дізнавсь, що

для шановнїйших шинкових гостий, таких, як сільське начальство, чи крамарство, була в шинкаря особлива хата, де він приймав їх мов-би своїх гостий, і де можна було пити кілько схочеш. Прості-ж люди впивались на дворі і впивались, як бачив Марко, добре. Дивнїйше від всего було Маркови те, що поруч з старими людьми сидїли й зовсїм молоді і всї гуртом тягли горівочку. Гармонія і тут рипіла, але пісня була вже зовсїм неможлива — ще гірша від тої, що чув Марко від парубків та дївчат. Дехто, похитуючись кудись ішов, дехто вже заорав носом і слухав чмелїв. Один добродїй перестрів Марка. Се був старенький вже дїдок, низенький, сухенький. Він скинув шапку і низько вклонив ся Маркови і промовив:

— Здраствуйте, барин, ваше благороддя!

Марко відмовив на здоровканє і хотїв обминути пяного, але той перепинив його, роспірчивши руки.

— Ваше благороддя! — скрикнув він весело, але ледви повертаючи язиком. — Гуляємо! Вся громада гуляє! Обчество! Падлець, такий син Семен Олексієвич — падлець: таки викрутив обчественну землю. За те погуляли!... Е!...

Пяний поточивсь і впав. Марко пішов швидче далї. Він зрозумів, що се була громадська гулянка, і зрозумів, що Семен Олексієвич — глитай тутешнїй, котрий видурив в мужиків за горівку громадську землю. В сїм селї була не одна громада, а аж три — тим-то гуляла тепер тільки та, що „пропила" землю, а другі

мусїли пити за свої гроші. Мабуть такого добродія, що пив за свої гроші, Марко стрів трохи відійшовши від шинку. Чоловік, пяний, як земля, сидів долї. Біля него стояла жінка і тягла його, кричучи:

— Вставай, проклятий! вставай Іроде! пянюго!

Чоловік силкувавсь встати, але не міг. А жінка все тягла його і все кричала плачучим та злим голосом:

— Падло пяне! Все попропивав!... Одягти ся нївщо! Їсти нїчого! На що ти пшеницю віднїс в шинк? А жілєтка де твоя?

— П... проппив!.!! Штурма Шимильов гуля! Бережись!...

Пяний простяг кулак і хотїв ускочити з долу, але впав зовсїм і в туж мить захріп.

Марко пішов швидче...

А тим часом вже вечеріло. Сонце сїдало за високу скелю, що була по той бік річечки, проти слободи і останнїм промінням золотило слободу. Вечірня прохолода починала віяти навкруг. Марко пішов до дому.

Але йому не схотїло ся проходити знов тою самою вулицею. Він повернув у провулок, а тодї пішов низом поза селянськими городами. Він не поспішавсь до дому, а йшов тихо, думаючи про те, що довелось йому побачити. Несподївано почув він голоси і глянув у той бік, відки їх було чути: за тином стояли два парубки і балакали. Вони не бачили Марка і тягли свою розмову далї:

— А давно ти до неї ходиш? — питавсь оден.

— Та всю зиму.

— Чого-ж ти бросаєш? Скверна ізділала ся?

— Ану її к чорту — ще дитину приведе!

— Боїш ся, щоб на тебе не сказали?

— Кат її бери — хай каже! Хиба менї шо? Мало я їх перевів!... А так — увєрилась!...

— А я ще до своєї поки походю... — відмовив перший. Парубки балакали ще й далї, але що саме, Марко вже не чув — він поминув їх.

Вже зовсїм смеркало. На селї посвітили ся. Парубки й дївчата дуще заспівали. Деякі гурти співали так близько, що Марко розібрав слова з пісень. З одного краю чуло ся:

Ой ты, Ваня, разсукин сын такой!
Де ты, Ваня, сюю ночку ночував?
Чи у карты, чи в иґранти проґулял?
Чи у хатї на перынах пролежал?

А десь тоненькі дитячі голоси, триндикаючи до танців приспівували:

Улюбыв ся — урєзал ся,
Был-бы ножык — зарєзал ся!
Давай ножык паґастрєй,
Зарєжу ся паскарєй!

Марко вернувсь у свою хату похмурий та замисленій. Все, що він бачив вразило його та ще й дуже погано. Важкі думи опанували йому голову. Йому було тяжко. Він почував потребу щиро з ким побалакати і сїв писати лист до свого друга Семена Лїсовського. Він йому пи-

сав про те, що побачив сьогодня на селї. Він списав йому всї сцени, а вкінци додав:

„Я зовсїм не того сподївав ся. Досї я уявляв собі простий народ так, що він заховав у собі наш національний скарб — нашу мову, звичаї, поезію. Але замість поезії я почув: „Іс трахтыря в погрібок"; замість щиро-народньої мови — ломану мішанину. Про звичаї не знаю, але все, що бачив, доводить, що й вони не вдержались. І сей шинк, і ся розмова парубків про дівчат, і сї дівчата, що співають таких пісень... Сумно, Семене, сумно!... Може хоч у тебе є що відраднїйше — розваж!..."

Другого дня, прийшовши до обіду, Марко побачив нову людину. Се був гість, з котрим Марка зараз-же познайомлено, — Яків Григорович Голубов. Голубов був син захожого на Україну Москаля. Його батько, покинувши торгувати та обдурювати своїх Москалїв, прийшов на Україну і привіз стільки гроший, що міг купити більше як тисячу десятин землї, тодї дуже дешевої. Господарювати він нїколи не думав; але в него була инша система здобування прибутків з землї. Він навчивсь її від своїх таки братчиків Москалїв, що покупили на степовій Українї землї. Він віддавав мужикам, в котрих землї було мало, свою землю частками з якої частини врожаю і таким побутом, не господарюючи, міг за своє житє побільшити втроє свою землю. Син Яків, котрий в него оден тільки був, спершу призначений був помагати батькови, навчившись трохи письма в якого дяка,

чи салдата. Але-ж далї побачив старий Голубов, що освіта дає змогу ширше розсувати руки, тягнути до себе в кишеню, і він віддав сина до ґімназії, а далї, як той схотїв, і до університету. Син вийшов відтам „паном" на всї боки і одержавши незабаром від помершого батька чималу маєтність, осївсь на селї та й почав хазяйствувати. А про те він не запакував себе на селї: він увесь вільний час жив у містї, любив бувати поміж людьми, любив веселе та освічене товариство, в котрому почував себе, як дома, бо й сам був людина освічена — читав богато, найбільше сьогочасних французких натуралїстів і хоч знаходив втїху і в Шекспірови, але в інтімному гуртку казав прицмокуючи про „Нану": „Се книжочка — так-так!"; сьогочасної російської белєтристики та поезії, в котрій таку велику ролю відгравають нерви, не любив і не читав. Одягавсь завсїгди артистично і, маючи чимало дїла, знаходив час дбати про свою чепурну, трохи ситу, фізіономію. Він подобавсь жінкам і подеїкувано, що не безрезультатно і навіть дуже, бо вмів провадити веселу сальонову розмову та танцювати так саме, як дуже докладно і не без критицизму балакати про лїтературу та штуку, про псіхольоґію та полїтику. І те й те він робив однаково залюбки і завсїгди і всюди був розумним, свічним та зручним паничем. Серед ґубернїяльного панства його приймано дуже радо і панство зовсїм не зважало на те, що він мужичий син: освіта, розум та ґалянтність примушували забувати

про се. Прийнявши від батька та поліпшивши його систему хазяйствованя, він з'умів так гарно господарити, що вже купував нових тисячі три десятин землї; а його гроші часто й густо йшли на позички панам; зовсім зрозуміло, що чимало панів, котрих Голубов мав векслями в руках, немало змоги не радїти, як він з'являвсь серед них. Городинський також щось був йому винен і хоч пані Городинська часом і щулила якось особливо очи на Голубова, але се тільки тодї, як він не міг того бачити: дуже вже він потрібна людина був; а їх, хоч і чимала, маєтність була заставлена та й перезаставлена вже по банках.

Марко не міг відразу собі сказати, чи сподобав ся йому Яків Григорович, чи нї. Він був високий, огрядний чоловік, одягнений як найкраще, росчесаний також, як найкраще і з чепурненькою русявою борідкою підстриженою також, як найкраще. Його голубі очи були розумні, а ще більше хитрі та швидкі — з них визирав московський крамарчук. Взагалї був він чепурний та свічний чоловік.

Посїдали за стіл, почала ся загальна розмова. Тільки пан Городинський, завсїгди балакучий, тепер щось супив ся. Він ходив по господарстві і в него вийшла суперечка з людьми, котру він не міг нїяк забути і нарешті таки не втерпів і розповідав всїм:

— Подумайте: пять десятин найкращої пшениці витолочили падлюки! Сьогодня волів заняв, — прибігли, говорять: Віддайте! — І такі

вже ласкаві та ввічливі. Ні, брешете, — заплатіть менї за пять десятин пшениці!

— Заплатять вони вам! — обізвавсь Голубов. — Хиба ви не знаєте сего хамства: вони раді-б інтеліґентну людину з'їсти. Хиба для них істнує власність! Вони тільки свою власність уміють поважати.

— А панської — нїколи! — перепинив Городинський. — Се правда. Ми і мужики — се два вороги. Мужик вишукує усякої змоги одурити, обікрасти, підвести під монастир пана.

— Невже так? — спитавсь Марко.

— А ви ще не знаєте? — повернувсь до него старий Городинський. — Ви ще не знаєте сих мошенників! Та знаєте ви, що у мене, відколи я господарюю, ще не було з ними умови, котру-б вони цїлком так як треба, додержали?

— То на що-ж ви з ними маєте дїло? — спитавсь Марко.

— Як — на що маєте дїло? — здивувавсь пан. — Треба-ж менї хазяйствувати, треба-ж з чогось жити!

— Виходить, що ви все-ж користь з зносин з ними маєте?

— Вже-ж маю! На що-ж би я тодї й звязувавсь з сими падлюками! Але коли зносини, то зносини чесні, а не щоденне одурюванє.

— Вибачайте, — ви бували коли на селї? — спитавсь у Марка Голубов.

— Бував, але дуже на короткий час.

— Шкода, що ви не були довше та не господарили самі, — тодї ви дізнали-б, що се

за цяці. Їм нема ні законів, ні релігії — нічого святого. Се не люди, а свині.

Кров спалахнула в Марка, як він почув сю образу, що кинув Москаль на його народ. Але він здержавсь, та ще до того тут пристав до розмови Іван Дмитрович.

— Я цілком згоджуюсь з вами, — промовив він до Голубова і протяг далі в докторальному тоні: — Я давно вже думаю про се і дійшов, укупі з найкращими адміністративними розумами в Росії, до тої думки, що тут треба як найшвидче запобігти лихови...

Та чим-же ти запобіжиш? — прохопив старий Городинський.

— Ось! — протяг далі спокійно та поважно син, — я зараз скажу. Мені здаєть ся, що лихо в тому, що мужик живе не під законом, — його житя, його діяльність не реґлямінована. А се повинно бути. Повинна бути така адміністративна система, котра не дозволяла-б мужицтву хитати ся сюди й туди і детайльно реґлямінувала-б масову роботу, щоб за погане хазяїнуване, за піяцтво, за лайку, за мошенництво, за неходінє до церкви, за неповажанє старших і за всякі инші мужичі провини була зараз кара і щоб караюча рука завсїгди висїла над мужиком, не дозволяючи йому відхиляти ся на бік.

— Справдї? — спитавсь Марко. — І тільки мужикови? А чому-ж, коли так, і не панови? Адже й пани винні-ж в тому.

— Чому? — горячучись поспитав Голу-

бов. — Тому, що люди поділились на два віддїли — не „сословія" — нї, бо ся річ тільки послїдок тої чи иншої державної системи, а я кажу про те, що є послїдком соціяльно-економічних обставин, — поділяють ся на два віддїли: освічених або пануючих та неосвічених або працюючих. Се закон житєвий, котрого нїщо не усуне. І се закон цїлком правдивий: на те, щоб процвила культура, цивілїзація, треба щоб нерозвита маса давала свою мускульну працю. Але ми тепер бачимо, що ся маса манкірує своїми обовязками і тим шкодить культурі. Мусимо отже запобігти сему лихови, присилувавши її.

— Я додам ще одно — почав знову Іван Дмитрович, — а саме те, що така система мала-б ще й инше значінє: вона виховувала-б масу в потрібному напрямку, робила-б з неї гарну дисципліновану робочу силу.

— Се-б то, — сказав Марко, — ви хочете виховувати народ так, як виховують волів чи коней?

— Чому нї? — зовсїм спокійно відмовив Іван Дмитрович, — Дарвін довів, що закон для звірят і для людий один. Чому-ж нам систему виховання звірять не перенести на темну робочу масу, котра в посуваню наперед цивілїзації відграє таку-ж ролю, як робоча товарина у нашому господарстві.

— Нї, — озвавсь пан Городинський, — може твоя система й добра, але всї ваші системи — бачили ми се добре за останнї часи, — нї

до чого не доводять. Коли вже так балакати, то волію обстати за старе кріпацьке право. То гакож система була! Система слухняности!

— Ах, папа, — ну хто-ж тепер може думати про кріпацтво? Се тепер дико! Я вам кажу, що зовсім відкинувши ті застарілі форми, можна спорудити таку нову...

— Що вона буде гірша від старої? — перепинив Марко. — Я не розумію тільки одного: як може людина казати про людину, що її можна виховувати як коня або вола!

— Я також сего не розумію! — розітнувсь зненацька Катеринин голос. — Я годжусь, що мужики не здатні до такого житя, як ми, освічені люди; але все-ж вони люди і чому-ж, коли не так, не вести їх на заріз?

— Ah, mon Dieu! — на що так горяче? — озвавсь сміючись брат. — Заспокій ся — нїхто не буде мужиків різати, а кажуть тільки про те, щоб зробити їх здатними до роботи на освічену пануючу клясу.

— Та яке-ж право маєте ви се робити? — горячо спитала ся Катерина і її блискучі очи стали ще блискучійші, а щоки так і запашіли румянцем.

— Ого! — скрикнув Голубов — то Катерина Дмитрівна зовсім прихильниця Льва Толстого! Чи не піти нам груби становити або чоботи шити?

— Вибачайте, — я зовсім не про те кажу, — відмовила Катерина. — Я не піду мужичі чоботи шити, але тільки кажу, що й мужики люде.

— Такі-ж, як і так звана інтеліґенція! — сказав Марко, — в сему я зовсім згоджуюсь з вами, Катерино Дмитрівно, і тільки мені здаєть ся, що ви помиляєтесь, вважаючи народ нездатним до культури та просвіти...

— А я оступаюсь за Катерину Дмитрівну в тім, що тільки ми, інтеліґентні люди, здатні до культурного житя і тим тільки ми маємо право на тонкі артистичні втїхи житя! — перехопив Маркове слово Голубов, зовсім забуваючи, хто такий був його батько.

— Я думаю, — знов почав Марко перехоплену мову, — що простий народ, а найбільше народ український, так саме здатний до вищої культури, як і пануюча кляса. Що сьому правда, тому богато доводів.

— Яких? — спитавсь Іван Дмитрович.

— Та хоч би тої довід, що народ дав богато талановитих і навіть ґеніяльних людий, — Шевченка наприклад.

— Я нїчого не читала Шевченкового, — відмовила Катерина. — Я тільки чула, що є такий „хохлацький" поет.

— Ви, одначе, українофіл! — скрикнув Голубов.

— Еге! — відмовив Марко, дивлячись йому в вічи. — То що!

— Та нїчого! — відмовив тої нахабно і додав погордливо:

— Тепер зрозуміло чом ви так вступаєтесь за сей народ.

— Я вступаюсь за народ тим, що вважаю

те, що я кажу за правду! — відмовив Марко, в котрого кров спалахнула від того тону. — А що я те, що ви звете українофіл, то се теж правда, в котрій я радіючи признаюсь.

— Що таке українофіл? — спитала ся Катерина.

— Вас, одначе, не дуже просвіщають в гімназії, — сказав Іван Дмитрович. — А про те — се й добре, бо тільки нігілістки вчать всякі „науки". — А що до українофілів, то се хочуть віддїлити „Хохляндію" від Росії та й заснувати свою мужицьку републїку.

— Ви трошки не так опредїлили річ, — сказав Марко. — Марити про українське гетьманство українофіли не можуть просто вже тим, що вони добре знають, що історія не вертаєть ся назад. Але ми, українофіли, стоїмо за своє рідне національне житє і робимо, щоб досягти своєї мети.

— У всякому разї, — ви сепаратисти і шкодите єдности Росії.

— Справдї? Я досї думав, що в Росії, де навіть по атлясу Ілїна лїчено сорок вісїм народів, з котрих кожен має свою наційну фізіономію — не істнує тої єдности зовсїм.

— В Росії один народ „русскій"! — озвавсь Голубов, мов кулаком по столу стукнув.

— Се-б то: ви бажали-б, щоб був один; але одна річ — бажати, а друга — мати. Я-ж насмілююсь думати, що ви сього нїколи не матимете. Ви, Великороси, можете змоскалити собі яких там Зирян чи Чукчів, котрі навіть азбу-

ки не мають, але, щоб се ви могли зробити з культурними народами, то се все через лад великі у вас заходи.

— А ви вважаєте себе культурним народом? — спитавсь Голубов.

— Насмілююсь.

— Але-ж якою культурою ви культурні? Чиєю розумовою силою стали ся ви культурними? Нашою, „русскою" силою, нашими Толстими, Достоєвськими! Де-ж ваша культура? Де ваша мова? Хиба ви маєте мову? — усе се Голубов вигукував і його повне обличе все почервонїло, а губи аж тїпались.

— Ви так палко питаєтесь, — відмовив усміхаючись Марко, що можна думати, що ви самі догадуєтесь про небажану вам відмову. Що в нас є мова, се доводить ся вже тим, що ми балакаємо і друкуємо книжки, маємо свого великого поета і декільки чималих прозаїків, котрих ви, Великороси, звісно не вважаєте за потрібне знати. А що-ж до культурности, то хто-ж каже, що ваша лїтература не мала на нас впливу? Але ви краще-б згадали про те, хто на кого перший почав мати вплив і від кого потім мали ви батька сьогочаснього вашого лїтературного реалїзму. Та нарештї я вам скажу ось що: пишайте ся своєю мовою, лїтературою, культурою, скільки хочете. Ми-ж, котрі так богато вам на те все дали, зрікаємось тепер усього того — хай вам будуть ваші Толсті, Тургеневи, Достоєвські — вони нам чужі, а ми хочемо свого.

— Та як-же ви можете жити без нас? — скрикнув Голубов.

— Не тільки світа, що в вікні. Опріч вашої обскубаної цензурою літератури є величезна, вільна і від нас незалежна всьогосвітна література. З неї можна брати, скільки хочеш, не сподіючись, що за се силуватимуть платити власною національною самостійностю.

— І ви думаєте досягти свого? — спитавсь Іван Дмитрович.

— Ми певні, що досягнемо свого! — відмовив Марко.

— Досить одного міністерського наказу, щоб від усіх сих надій не зостало ся й крихти! — погірдливо промовив Іван Дмитрович.

Мабуть воно так! Тільки трохи дивно мені, щоб стільки було деяких наказів і навіть дуже й дуже безапеляційних, а надії все не зникають! — відповів Марко.

— Та що се у вас така скучна розмова зайшла? — скрикнув пан Городинський. — Давайте або вставати, або що, бо вже, здаєть ся, нам нічого не дадуть! Вибачайте!

Всі повставали і пішли в сад. Голубов підскочив до Катерини.

— Вашу руку!...

— Я не люблю ходити під руку, — відмовила та.

— Як вам подобаєть ся ваш студент? Справжній демагог, котрому не погано-б прикоротити язика.

— Я думаю, що кожен має право мати які схоче погляди.

— Ого! та се він і вас швидко поверне у свою віру!

— Я не люблю такого шуткуваня. Ви сьогодня злі.

— А ви дуже добрі, тільки не до мене.

— Про що ви сперечаєтесь? — спитавсь Іван Дмитрович, котрий з Марком нагнав їх.

— Та ось, — промовив Голубов, — Катерина Дмитрівна виявляє симпатії до українофільства.

— Симпатій до українофільства я не виявляю, — промовила Катерина Дмитрівна почервонівши, — навпаки: я дуже бажала-б, щоб українофілів зовсім не було.

— Чому? — спитавсь брат.

— Тому, що я люблю Росію, а ти сам кажеш, що українофіли — сепаратисти. Я тільки сказала, що кожен може мати такі думки, які схоче.

— Опріч тих, що шкодять державі! — авторітетно промовив брат.

— Сподіваюсь, Іване Дмитровичу, що ви в сій справі не втілена непогрішність? — спитавсь сміючись Марко. — І, як по правді казати, то я нїякої шкоди державі не бачу в тому, щоб українська народність розвивалась так, як сама хоче; навпаки...

— Що встає проти Москви, те встає проти держави! — зло сказав Голубов.

— А на підставі якого права виявляє Москва сї претенсії?

— На підставі права дужого!

— А! то я не сперечаю ся поки. Я підожду того часу, коли ми зробимось дужі і тодї скажу вам те, що ви кажете менї тепер.

— Нїколи ви не будете дужі! — скрикнув Голубов.

— Се-б то; вам не хочеть ся, щоб се було. Вашї земляки так богато балакають про се і так силкують ся впевнити всїх, що се неможливо, щоб ми зробили ся дужими, що можна думати, що вони самі думають зовсїм инакше.

Голубов аж посинїв з пересердя. Катерина дивилась на него і вїн тепер їй страшенно не подобавсь. Звичайно вїн був ввічливий та ґалянтний. Але тепер йому бракувало телєранції і вїн був навіть незвичайним. Його чепурне обличе налило ся з пересердя кровію і зробило ся погане. Катерина поневолї рівняла його до спокійного, трохи блїдого, довгобразого Маркового облича з темними позападалими очима, з високим лобом та рівним носом; неповолї сподобалась їй та спокійність та впевненість, з котрою поводивсь Марко в спірцї. І вона думала собі:

— Яка ріжниця! Запевно — сей студент зубожілого, але щиро панського роду. Які в него малі руки!

І зовсїм не помічаючи того, що се буде трохи незвичайно, вона спитала ся:

— А де ваш папа служить, Марку Петровичу!

— Мій батько вже вмер, — відмовив Марко, — і нігде ніколи не служив: він був чоботар і поки живий був, держав мене в ґімназії тим, що шив чоботи.

Катерина страшенно почервоніла, думаючи:

— От дурна! На що було питати ся! Добре ще, що мама не чула. Чоботарський син — добра аристократія! Але-ж яка ріжниця: і той мужичий син, і той, — а хиба-ж можна їх рівняти?

І вона знов подивилась на Марка та на Голубова і їй здало ся, що рівняти їх і справді зовсім не можна.

А Марко йшов та й собі думав:

— В тої дівчини, здаєть ся, гарне серце, але як її зіпсувала панська сімя, панське виховане! Але за те яка врода!

І Марко несамохіть задивлявсь на ту вроду і згадував її навіть тоді, як не бачив. Сього вечера він, сідаючи у себе в хаті читати книгу, також її згадав і знов подумав:

— Як-би до сеї вроди та... У неї такі очи, що зараз видко в них міцну ту душу. Шкода, що нема кому зробити з неї людину. Боже мій, що за люди навкруги!

Він сів, розгорнув том всесвітної історії і почав читати. Він читав про Картаґену. Він читав довго і перед його очима проходили всі пригоди тої землі: і її слава та пишність, і її війна та зненависна ворожа кормига над нею, і

Като і його „Смерть Картаґенї". Перед його наче живі виступали сї молоді сини републики, найкращі квіти з усієї нації, котрих гнано в римську неволю. А далї героїчня оборона свого краю: ламають ся хати й палати, будують з них кораблї; жінки ріжуть своє волосє і плетуть з него тетіви на луки. Яким нелюдським героїзмом дише від історії всеї тої борнї, від сих жінок, що свою вроду кладуть на жервенник рідному краєви. Таким-би духом натхнути нам серця!... Але де той дух? Де ті люди такі? Де тепер такі жінки? Ось тепер що роблять сї жінки — вони зрікають ся власного краю, вони вклоняють ся чужому богови і навіть не знають, який страшний гріх роблять!

І він згадав, як Катерина казала, що вона бажала-б, щоб українофілів зовсім не було, і потім згадав її сяючі горді очи — і не міг погодити у своїй думцї сю фізичну красу з некрасою моральною. Краса була така гарна, така приваблива, а те, що казали ті чепурні уста, було таке негарне. І Маркови боляче було за отсї невідповідности, в його серцю мов заворушило ся бажанє иншого і під впливом сего бажаня він починав думати:

— Се тільки дочасне, се тільки послїдок тих обставин серед котрих вона жила. Не може-ж краса так одурювати, бо краса повинна злучати ся з добром. В тих сяючих очах видко героїчню силу, а в словах... Нї, нї, се не може бути!

Він не хотїв, щоб се було, він бажав дуже,

щоб було зовсім навпаки, щоб краса моральна відповідала красі фізичній і се бажанє було таке велике, що йому здавало ся, що воно невідмінно мусить справдити ся. Він піймав себе на сих думках і нахилив ся до книги. І знов перед його очима замигтїли далекі стародавні і тяжкі й журливі картини.

— Так! ось вони, руїни пишної републики: сплюндроване місто, все залите огнем з пожежі, забризкані кровію римські легіони грабують все, що можуть і вона, та жінка Гасдрубалова, що проклинаючи боязкого чоловіка, вбиває своїх дітий і кидаєть ся в полумя. Коди нема рідного краю, то нема й житя. Яка вона була, ся жінка Гасдрубалова? Чому не зостав ся відбиток з її облича — на науку нам дрібнодухим? Може, побачивши її, зрозуміли-б ми свою нїкчемність; дивлячись на її очи, зрозумілиб, яким святим огнем вони палають.

І Маркови згадали ся другі очи — горді й сяючі — очи тої панської дївчини, що тільки сьогодня з нею балакав. І несамохіть з'явила ся в него думка:

— Як-би в її серци горіли такі святі почуваня, то змогла-би ся так зробити!

— Що се я? — всміхнув ся він, знову схиляючись над книгою. — Адже вона казала, що бажала-б, щоб українофілів зовсім не було...

І Марко згадав, як його вразили ті слова. Чого? Хиба йому не однаково? А ну лиш читати!

— А! ось і він, той звитяжець, той руйнов-

ник чужої землі: Сціпіон. Трупи в него під ногами, пожежа навкруги, огонь знищує те, що не встигли ще сплюндрувати людські руки, знищує сполоскані кровію картаґенські будинки, а він їде конем по вулицях, і його кінь настоптавши роздавлює голову дитячому трупові, що лежить коло материного, і він того не помічає і їде далі, і не шкода йому тої зруйнованої слави, того знищеного щастя сотень і тисяч людий. Він тільки й думає про свій Рим та його славу, про славу того велетня-ненажери, що мов той спрут захоплював своїми ногами народи й краї і гнітив їх, знущував ся без жалю. Але замислив ся й сей жорстокий звитяжець і несамохіть промовив він словами з великого Грека:

Буде колись такий день, що згине великая Троя,
Згине Пріям войовник і народ войовничий Пріямів"...

— Згине! — подумав Марко, — згине се страшидло — Рим, і слава його та міць порохом роспорошить ся. Згине, повинен згинути, бо не дає жити другим і тільки сам хоче жити. І не ти сам, о Риме!...

Погано спав сю ніч Марко. Йому все вви-жав ся то Рим, що „на ся" роспадаєть ся та й завалюєть ся, страшенно грюкочучи; а з під него повстають нові молоді народи і беруть прапор, на котрому написано: „воля та правда" і йдуть туди, на схід, де засяла перша зірка тої волі й правди, там, над Вифлеємом, засяла. То йому очи темні й глибокі гордо-суворі вбачали ся.... І вони мов дивили ся на него і дивили ся

йому аж у саме серце і бачили найтаємнійші його таємниці і він тоді шепотів в сні:

— Се вона! Картаґенка!

А вона все дивилась до него в серце, а роздививши ся всміхалась так зло, так іронічно і казала:

— Я бажала-б, щоб зовсім не було...

І тоді все плутало ся йому в голові, образи мішма йшли — і знову Рим, Картаґен, полумя та руїни і знов з межи сего хаосу очи, темні, горді очи...

Він тільки перед світом заснув важко, стомлений за довгу безсонну ніч.

III.

—Невже всї отак дивлять ся на народ, — всї ті інтелїґенти, що живуть на селї? — думав Марко, згадуючи через кільки день розмову з панами. — Або: невже справдї народ такий зопсований? Я не хочу няти тому вірі! Вірю, що до сих панів народ справдї ворожий, а не до інтелїґенції. Сему істнують історичні причини: народ в сих панах бачить тих панів, що ще недавно сїкли його не жалуючи, — зрозуміло, що мужик з паном могли не поладнати. Але проміж народом та інтелїґенцією нема нїчого, і аби ся інтелїґенція була національною, — народ піде за нею, народ злучить ся з нею на спільну роботу просвіти та відродженя рідного краю... — Але все-ж я мало знаю народ. Моя спроба забалакати з ним не довела нї до чого: зо мною не

хотїли балакати. Чому? Адже я не пан і нїяких справ з мужиками не маю. Запевне тим, що свій погляд на панів народ переносить і на всю інтелїґенцію. Але не непорушна-ж се перешкода, і як-би довше жити на селї та проняти ся сїльським духом, то народ може й забалакав-би зо мною. Шкода, що се неможливо менї. Хоч-би від інтелїґенції дізнаватись що про народ, але-ж „інтелїґенція", що я досї бачив, тільки лаєть ся. А иншої нема. Стрівай: є ще тут учитель! Він близько стоїть до народу і мусить його знати — треба з ним зазнайомити ся.

Тільки прийшла неділя, Марко, після чаю рано, роспитавшись, де школа, пішов туди. Він пішов тою вулицею, що йшов нею й перше, поминув знакомий йому шинк, біля котрого тепер не було громади, але декільки людий таки гостювало на піддаші; тодї завернув лїворуч в другу, головну сїльську вулицю і зараз-же побачив на нїй, помежи простими мужицькими хатками під соломяною покрівлею, будиночок під зеленим зелїзним дахом. З того боку, котрим виходив будиночок на вулицю, були зроблені двері з рундучком. Над дверима на чорній дошцї білими невковирними лїтерами було написано: „Бакалена торговль С. А. Цупченка". На рундучку стояв чоловік на зріст невисокий, але огрядний, в штанах на випуск, в жілєтцї та в жакетцї; на животї метлявсь товстий ланцюшок від годинника. Сите, виголоне обличе з підстриженими вусами було червоне, очи злі: він сердив ся. Перед рундучком стояв, у пога-

ненькій полатаній сорочці, скинувши шапку та покірно схиливши голову, якийсь чоловік і слухав, що казатиме сердитий добродій у жакетці. А той, задерши голову назад та виставивши праву ногу наперед, велично стояв перед ним і казав сердито, навіть кричучи:

— Для пяниці, для обманщиков у мене нету помилуванія! Ти обовязавсь приставить у таке то число гроші і пристав, хоч здохни, а пристав!

— Семене Олексієвичу, та хиба-ж я пяниця? або хиба я коли вас обманював? Підождіть хоч з місяць, поки зароблю!

— Мовчать! Усє ви пяниці та мошенники. Ви не чувствуєте благодеянія, которе вам дїлають.

І Семен Олексієвич стромляв палцем на мужика і сльовував з пересердя.

— Та Семене Олексієвичу, — ви-ж знаєте, скільки я позичав у вас гроший: усього пять рублїв, а тепер вже проценту набігло пятнайцять. Як-би пять, то я й зараз віддав би вам.

— Вон! Пристав усє, а то цїнувать буду!

Сї слова образили мужика:

— Кого цїнувать? Мене? А не діждеш!

— Што-о-о!? — зарепетував Семен Олексієвич.

— А те, що ти вже забрав мою землю, моїволи, а тепер ще й до хати добираєш ся! Не діждеш!

— А вот я тїбє покажу, што єсть на вас суд!

— Кат тебе бери з твоїм судом! Є й на тебе суд!

— На мене?! Протів тебе? Протів мужлая, протів мошенника?!!...

— Та й проти мене-ж! Ти думаєш, як ти богатий, так тобі все можна? Ти думаєш, як пів слободи занапастив, землю мошенницьким способом видурив, так тобі все можна? Не діждеш ти, глитаю проклятий!

Мужик енергічно махнув рукою, плюнув і пішов геть.

— Ах ти-ж!... — і Семен Олексієвич мав сказати щось дуже погане, але в сю хвилину побачив другого чоловіка, що підходив до него. — Чого ти? — мов чвиркнув, спитавсь він.

Чоловік скинув шапку і вклонив ся:

— До вашої милости, Семене Олексієвичу!

— За каким дєлом? говори!

— Не погнівайтесь, Семене Олексієвичу!... Така біда! така біда!... За викуп досї не заплатив — правлять! Дайте шість рублїв!

— Ба! Як нужно мене, то „до вашої милости, Семене Олексієвичу", — перекривив крамар чоловіка, — а як получе діньги, так тодї вже чортом смотрить. Усє ви такі!

Чоловік мовчав, понуривши голову.

— Вам оказуєш благодєяпія, од голодної смерти вас, пяниць, спасаєш, а од вас нїкоторої благодарности!

— Се звісно, за се спасибі вам, Семене Олексієвичу, що ви нас, дурних, не забуваєте!

— казав ласкавим голосом чоловік, втупивши очи в землю.

Семен Олексієвич трохи подобрійшав від тих слів. Він почав балакати ласкавійше:

— Ви мужики, не панїмаєте нїкаторого благородства! Вам добре дїлаєть образований челавєк, а ви йому зло.

— Се тошно, — відмовив чоловік, — ми, звісно, люди темні, не знаємо, как і што, — не так, як образовані люди, як ви Семене Олексїєвичу.

Семен Олексїєвич усміхнув ся на ті слова:

— А єжелї необразовані і не панїмаєте, то довжні образованого челавєка слушать ся. На тому — образований челавєк повсегда зна, как і што.

Тепер Семен Олексієвич став уже зовсїм ласкавий. Він гравсь ланцюшком від свого годинника, а сам казав далї:

— Повсеґда зна і повсеґда вас, мужланов, научить можеть. А главноє наученіє: ви довжні благодарить покорно, єжелї вам благодіяніє дїлають...

— Та хиба я... Та я для вас Семене Олексїєвичу, — повсегда благодарим покорно і послухать ся радий, — казав далї чоловік — Аби ваша милость хоч рублїв шість...

Семен Олексїєвич побачив Марка, що стояв неподалецї і дививсь на все се, і відразу увірвав розмову.

— Ступай у лавку! — промовив він до чоловіка. — Дам!

І він зник в крамниці, а за ним чоловік. Марко пішов далі вулицею, в кінци котрої була школа. Школа була в невеличкій неохайній будівлі, що стояла на тому-ж дворі, де й волость. Марко стрів в дворі сторожа і спитавсь:

— Дома ваш учитель?

— Дома! дома! пожалуйте, ваше благородіє! — заметушив ся сторож, думаючи мабуть, що се якесь начальство прибуло. Він увів Марка в сїни і відчинив перед ним двері просто в клясу: — Пожалуйте!

— Та менї вчителя треба! — промовив Марко.

— Та ось вони зараз прийдуть! — відповів дїдок та й побіг швиденько через сїни на другу половину будинку.

Марко зоставсь сам у клясї і почав розглядати її. Нефарбовані, погано пороблені карти, всї порізані та пописані школярськими руками; декільки заялозених малюнків з сюжетами з св. Письма на стїнах; шафа — от і вся школа; хата була невеличка, низька. Марко хотїв був ще роздивляти ся, але в ту-ж мить відчинили ся двері, і невеличкий на зріст, з маленькою борідкою, з блїдими обличами, учитель увійшов в клясу, застїбаючи стареньку піджачину

— З ким маю честь?....

Марко порекомендував себе.

— Дуже радий! дуже радий! — промовив учитель, стискаючи Маркову руку, — прошу до моєї хати.

Знову перейшли сіни і увійшли в учителеву хату. Се була кімнатка, переділена на двоє параваном старим та обідраним. В хатині було вбого, меблів мало, та й ті старі, але чисто. В кутку коло стола висіла поличка, а на ній декілька книжок.

— Так отсе ви, городяне, схотіли на нас, селян подивити ся? — забалакав учитель, посадовивши гостя та й сам сівши. — Але-ж тільки цікавого нічого не знайдете.

— Чому? — спитавсь Марко. — Навпаки: ми, городяне, дуже цікавимо ся вами, селянами, — се-б то: народом і тими, хто близько біля него стоїть, та з ним звязки має.

— Так... — промовив учитель якось несміливо.

— Ми, городяне, зовсім не знаємо народу, а знати його треба. Бо тоді тільки, як інтеліґенція знатиме народ, тоді тільки вона може балакати про з'єднанє з ним, про народню просвіту, нормально постановлену...

Марко зупинивсь, дожидаючи, чи не скаже чого вчитель. Але той мовчав.

— Менї здаєть ся, — почав він тоді знову, — що народні вчителї, яко люди, що живуть серед самого народу, багато можуть пособити в справі з'єднаня інтеліґенції з народом. Народний вчитель знає народ...

— Еге, се правда, що нам, учителям, таки доводить ся його взнати, — промовив учитель. — Але-ж я думаю, що дуже богато треба часу, щоб просвіта прищепилась народови.

Народ дивить ся на школу мало-мало, як не на ворога свого. Бачили ви, яка школа з окола? Гарчав всю весну, щоб помагали, так староста каже: „Я про се й думати забув". А в зимі? Насидиш ся і без дров, і без всього! А неприємностий всяких з сим народом з поводу сеї школи — купа! Ні, як-би вони любили просвіту, то любили-б і школу, а то вони її не люблять.

— Але-ж, — перепинив Марко, — вони посилають своїх дітий вчити ся.

— Чому не посилати, коли є школа? Але як-би земство школи не завело, то ви думаєте, що вони самі се зробили-б?

— Думаю. Я маю історичний приклад: ще як на Вкраїні не було нїякого земства, ще за козацької старовини — всюди тоді повставали школи приватною ініціятивою.

— Може... — відмовив учитель. — Я того не знаю, як в старовину було. Я кажу про те, як тепер. А тепер ні до школи, ні до вчителя нїякої шани. Ви кажете, що посилають дітей вчити ся; але-ж ви забуваєте, що вони не дають хлопцеви виходити до школи всю зиму, як треба, а раз-по-раз відривають його на свої роботи.

— Але щож ви зробите, коли економічні обставини їх такі?

— А!... Як би вони знали, як богато коштує учителеви отой екзамен! Тільки-ж те й робиш, що бєш ся, як риба об лїд, щоб хоч так сяк обтесати хлопців, щоб вони на екзамен не стовпцями стояли. А ви знаєте, що як мало

школярів здає екзамен, — то се вже нашому братчикови хоч шукай иншої посади. А тепер ще до того такі часи повели ся, що на наужу мало начальство звертає уваги, а здебільшого на те, щоб вимуштрувані були, щоб по салдатському швидко одмовляли та начальників знали.

— Як то: начальників? — спитавсь Марко.

— Та є в нас така табличка, що ми вчимо. В їй... Та ось вона — саме тут і нагодила ся!

І він подав Маркови аркуш друкованого па перу. На йому списано було всіх, хто так чи инакше був начальником школї: мінїстер нар. просвіти, куратор, архієрей, ґенерал ґубернатор, ґубернатор, директор, інспектор і таке инше — кожде з повним титулом, з повним імям та призвіщем.

— Отсе вчимо! Ви не думайте, що се так собі, дрібничка! Як би ви побачили, як важко дїтям отсе вчитись — аж шкода іноді їх стане. Нїяких тих титулів та ранґів вони не знають, не розуміють і плутають страшенно. Вчимо тиждень, другий, а спитаєш ся, — воно тобі й скаже: Єго високопревосходительство, господин директор народних просвіщеній Иван Сидорович Сидоров. А він до того ще й не Сидоров навіть, а Трьопкін.

І Марко і вчитель засміялись.

— Хтож отсе вам присила такі листи? Земство?

— Де вам! — махнув рукою вчитель. Зем-

ству тепер не вільно до шкіл встрявати — воно тільки гроші дає. Се все дирекція та інспекція. — Отакими історіями, як що вивчимо, то й виходимо на екзамені і начальство нас хвалить. А не знаємо, то й на виступці попросить. Начальників, — скаже — у вас не знають, не привчаєте поважать старших, — вольнодумність...!

— Хтось затупотів в сінях, узявсь за двері, — вони відчинили ся.

— Мир дому сьому! — почувсь товстий бас, і на порозі виявилась висока кремезна постать в попівській рясі. Се був тутешний піп, що вчив і закону божого в школі. Він поздоровкавсь з учителем та з Марком, з котрим уже стрівавсь в панів Городинських і сів до гурту. Піп був не старий і на перший погляд подобавсь. Його нечепурне обличчя з поганенькою бородою здавалс ся Маркови добрим.

— Про що так палко балакаєте? — спитавсь піп.

— А от — про школи! — відмовив учитель. — Дивують ся вони (він показав на Марка) нашим екзаменам.

— А що тут дивного? — згукнув піп. — Як члени велять, так і робиш! Хиба справді про тую програму дбаєш? Аніже! аби догодити якими витребеньками членови.

— Добре-ж, як знаєш, який член буде, що більше полюбля!... — промовив сумно учитель.

— Як би що-разу знати! — додав піп. — Та нїчого, якось вилазимо. А по других школах бува так, що й не вилазять.

— Хиба бува? — спитавсь Марко.

— А вжеж! У нас ще учитель гарний, а виб подивили ся на инших учителїв.

— А що хиба?

— Та що! Он Крислянський вчитель виліз серед шкільного двору на куфу, поставив круг себе школярів і скрипку взяв. Сам грає і на куфі танцює і школярі за їм танцюють.

— Нема нїчого дивного, — оступив ся учитель. — Сидить чоловік сам одинокий на слободї — очортїє, ну і почне дуріти, — добре ще, як що не пє.

— А отсе ще як? — знову сказав піп. — Оден учитель тут поблизу... Так йому осточортїло все одно та одно вчити, що він почав своє вигадувати, та й мучити школярів усякими такими питанями, що на них нїхто не може відмовити. Наприклад з аритметики: а скільки, — питаєть ся, — бубликів містить ся в нашій землї?

Усї засміяли ся, а Марко спитав ся:

— Та невже-ж таки можна так одуріти? Адже кругом люди! Читав би!

— Не всеж за книжкою! — відмовив піп.

— Та хоч-би й схотїв, то книжок в нас нема, — додав учитель. — Хиба „Ниву" та „Епархіяльнія Вєдомостї" пренумерує батюшка. Так „Ниви"-ж, самої не начитаєш ся, а „Епархіяльних" і сам батюшка не чита.

— А люди — де вони? — забалакав знову піп. — Не підеж учитель в гостину до мужика, а де-ж тут ще? Он пани Городинські, — такі ті дуже пишні. Там панї така, що як гляне!... Вибачайте! — схаменувсь піп, — а я й забув, що ви в їх живете!

— Нїчого, — осміхнув ся Марко, — я не скажу їм.

— Глядїть! — Ото-ж, — кажу, — тільки Семен Олексїєвич і зостав ся, тільки до його й можна піти.

— А хто-ж-то — Семен Олексїєвич? — спитавсь Марко.

— Та крамничку тут держить чоловік — Цупченко. Він таки з наших селян, — ну, росторгувавсь, поскуповував наділи у мужиків, — от і живе добре.

— Я випадком сьогоднї бачив його, сказав Марко, — і чув, як він балакав з людьми і зрозумів з його розмови, що він глитай.

— Ет! з нашими мужиками инакше не можна. За те він хоч невченнй, а розуміє, як треба з освіченими людьми. А то всї мужицтво та й годї! — сказав піп.

— Що-ж се ви — духовний пастир — так свою паству понижаєте? — спитавсь Марко.

— Зовсїм не понижаю, — відмовив піп, — а як доброго нїчого не має, то й не скажеж нїчого доброго про їх. Нашим мужикам одно, аби шинк! Як налигаєть ся горілки, так тодї він пан, а шинкар йому рідний батько. Тодї він іде проз батюшку — шапки не скине.

— Але-ж він пяний!

— А тверезі вони які? І тверезі такі-ж! Ви думаєте, вони поважають вчителя, батюшку? Саме воно! З голоду здохнеш серед їх!

Марко згадав, як він чув в Городинських, що на сього батюшку навіть жалїли ся мужики, що він страшенно побільшує що року плату за відправи.

— А ви кажете — до їх у гостину йти! — казав далї піп. — Та вони гуртом всї мошенники або пяниці! Хиба-хиба який чоловік іноді з їх вийметь ся, що не такий. Зробили їм школу! Але-ж чи поважають вони шкільну науку?

— Я сам кілька разів чув, — сказав учитель, як батьки казали: на що нам ті витребеньки, що в школї вчать?... Нам аби навчивсь молити ся та трохи читати та писати.

— І менї здаєть ся, — промовив Марко, — що вони не помиляють ся. З того, що я сам знав перш про школу, з того, що я отут від вас почув, — я зрозумів, що школа не вдоволяє народнїм бажаням. Вчать в школї такого, що його народови не треба. І потім — се найголовнїйше — школа повинна бути своєю рідною, а вона нам чужа.

— Як то — чужа? — здивувались і піп, і вчитель.

— Ми живемо на Вкраїнї, — сказав Марко, — вчимо вкраїнський народ, то й школа повинна бути вкраїнською. Треба, щоб з неї не вигонено рідної мови, щоб в їй учено по вкраїнському.

— Сього не можна, — промовив учитель.

— Себ то: заборонено, — сказав Марко.— А я про те саме й кажу, що ся заборона — се кривда нашого народу. І менї здаєть ся, що всякий гарний учитель повинен обстати за мене уже просто з погляду педагогічного, бо вчитель добре мусить знати, як вчити дітий незна йомою мовою.

— Та се то правда, — відмовив учитель, — що дїти зовсїм не розуміють російської мови. Іноді, знаєте, кумедні історії бувають! Отсе читаєш з ними книжку, питаєш ся, що те або те слово значить, — так таке часом відмовлять! Я іноді записую, сміху ради.

Учитель витяг з кишенї книжочку і почав читати:

— Ось: мель1) — міль, що мелють, мідь, ложечки срібні роблять; еж2) — як хто їсть; качель3) — як хто ткачує; аисть4) — як хто їсть, то й а їст; шорох5) — шахта; жилище6) залїзо; соти7) — Ними орють; Лиза8) — як чешуть, то волося лїзе; боб9) — Бог: те що рибу заганяють; собача, птиця; морковь 10) — мясо жарене; завистъ11) — чоловіка так звуть.

— Ха-ха-ха! — зареготав ся піп, от дурні.

— Нїчого тут дивного нема, — сказав Марко. — Знов кажу: мова се хлопцеви чужа, невідома, — от і він каже або догадуючись по

---

1) мілке місце, 2) їжак, 3) колиска, 4) лелена, 5) шелест. 6) оселя, 7) стільники. 8) імя, 9) біб, 10) морква, 11) заздрість.

однозвучности з яким своїм словом, або просто верзучи те, що в голову влїзе.

— Ну так що-ж справді: по-мужичому, чи що, будемо вчити? — спитавсь піп. — Та й самі мужики сего не хотять.

— Найсамперед — відмовив Марко ,— українська мова така-ж, як і всяка инша мова, і має таке саме право на місце в книзї, в школї, в церкві, в судї, як і всяка инша.

— Чому-ж се так?

— Тому, що се мова трийцятимілїонового українського народу, котрий має свою землю і свою історію і бажає жити і розвиватись по своїому. Се раз! А друге: З чого ви бачите, що мужики не хотять вчити ся по українському?

— А з того, що вони проміж собою балакають по свому, а як з яким освіченим чоловіком стрінуть ся, то вже й закидають по російському. Вони самі не вважають тої розмови, котрою балакають, за мову. Вони бачуть, що освічені люди балакають по російському, і тільки ту мову уважають справді за мову і самі силкують ся нею балакати.

— Вони так і звуть, — додав учитель, — свою мову **хохлацькою, мужицькою,** а російську — **панською.**

— Що так вони звуть, я се чув, — відповів Марко, — що мужики, здебільшого молодїж, з людьми одягненими в сурдут, ламають язика — се те-ж я знаю. Але у всякому разї я певний, що вони не цурають ся своєї мови, як ви кажете.

— Не цурають ся! — гукнув піп. — А чого ж затого всї школярі, що поздавали в школї екзамен, ідуть на другу роботу — писарську або крамарську, звичайно — і зараз-же кидають по свойому балакати та одягати ся?

— Того, що в нас школа така, що псує тих, хто в нїй вчить ся — відповів Марко. — Та нарештї я вам скажу ось що! — і, не думаючи зовсїм впевняти попа, а маючи на увазї учителя, що, затого не балакаючи, дуже пильно слухав, Марко висловив теорію українського націоналїзму і додав після довгої розмови:

— Як-би там не дивили ся на сю справу інтелїґентні, чи мужицькі перевертні, але справжня українська інтелїґенція, котра вже має самосвідомі пересвідченя, бажає зостати ся на своєму національному ґрунтї, бореть ся за се і — я певний, — здобуде свого!

— Гарно, дуже добре! — сердито відказав піп. — І так з наших шкіл земських виходять безбожники, а тодї вже!...

— Так ви-ж у земській школї вчите релїґії! — сказав Марко.

— Я! та хиба я маю стільки часу, щоб навчити! А от, як-би школа була церковно- парафіяльна, то тодї-б примусив учити по своїй програмі.

— У батюшки тільки й думки, щоб усї земські школи церковними поробити. Хочеть ся старшувати над учителем! — засміявсь учитель.

— І у вашій програмі тільки й були-б гра-

матка та псалтир, — сказав Марко попови.

— І нїчого більше й не треба мужикови, а то дуже вже розумний стає! — відмовив піп. — От-би добре було, як-би Лирський завів церковну школу!

— А хто се Лирський? — спитавсь Марко.

— Та се оден пан — живе близко. Так школу намагаєть ся зробити. Хиба ви його ще не знаєте?

— Нї!

— То побачите — він іноді буває в Городинських... Тільки вже через лад мягкий до мужиків.

— А вам хочеть ся, щоб був такий, як Голубов? — спитавсь учитель.

— А Голубов хиба який? — поспитавсь Марко.

—О! се молодець! — відмовив піп. — Він мужиків має в руках добре! Вони в него всї в тенетах та нїколи й не виплутають ся!

— Ну, сей уже через лад обдира. Дере з живого й з мертвого! — сказав учитель.

Маркови вже треба було йти. Він запросив до себе учителя та батюшку і пішов до дому. Як він вийшов, батюшка сказав:

— Що воно за чоловік?

— А хто його знає... — відмовив учитель.

Чудний! Такі думки... Бач, по мужицькому вчити! А за се і в рештарню! Там не дуже то вчитимеш!

Вчитель сидїв замислений і нїчого не відмовляв.

А Марко тимчасом ішов до дому та думав:

— Де- ж тут жива душа? Може той Лирський? Хоч-би побачити його!...

Марко не пішов слободою, а звернув на бік і пройшов аж під скелю. Слобода стояла в величезній степовій балці, по котрій протікала маленька степова річка, виляючи то туди, то сюди. Один бік тої балки був положистий, а другий зривав ся високо, у кільканайцять сяжнів, кручою. Нижня половина величезної скелї, припавши землею, поросла чагарями та великими деревами, але верхня знімалась високо та стрімко і, то руділа, то сіріла своїм величезним камінєм. У низу, аж над самісінькою річкою, поросли більші дерева, а поміж них вила ся в холодку стежка; вона доводила аж до містка, що зроблено було через річку у панський сад. Марко пішов тою стежкою попід скелею, але не пішов в панський сад, а звернув до керниці.

Керниця била з під скелї, з під каміня. Тут нижня частина скелї не закривалась землею та зелом. Здавало ся, неначе якась величезна сила отсе тільки зараз виперла з середини з землї страшенну камяну велич і поставила її навіть не рівною стїною, а так, що верхня частина вистромлювала ся наперед і нависала. Камінє, товсте й тонче, лежало шарами, мов-би його складала людська рука; шари ті лежали косо проти землї: вганяючись у скелю, вони йшли вниз і, здавало ся доходили аж до осередку землї. В одному місцї скеля з гори аж до низу росколола ся і за тою росколиною поземні ша-

ри з каміня ставали затого сторчовими. І все те важко й грізно нависало над землею, і здавало ся, що ось-ось воно грюкне все до долу і роздавить того необачного, що насмілить ся тут бути; а воно нависало тут сторочча...

Ото-ж з під того величезного каміня десь взяла ся вода та й витїкала чистою, погожою та холодною течією. Хтось змурував з каміня цембринє над тою керничкою, ще й накрив її зверху плескатими камінюками. Над керничкою вистромила ся з скелї одна камінюка; хтось поставив на тій камінюцї образ. Образ був давний і тепер на нїм не було й знати малюнку, до того ще він росколов ся і друга половина десь подїла ся; але Марко знав, що не вважаючи на се, що року на зелені свята дївчата приходять вранцї сюди кітчати сей образ і скелю над керницею, а тодї вже йдуть до церкви.

Марко любив тут сидїти. Від усього сего місця віяло дикою могутньою красою. Трохи відступивши від скелї, починав ся гайок і верховітя найвисших дерев було далеко нижче від скелї. Марко любив іноді вдирати ся з боку на скелю і сидїти там довго, дивлячи ся, як над ним сяє зелене блакитне небо, а під ногами хвилюєть ся зелене верховітя дерев. Але тепер він не пішов туди, а зостав ся сидїти тут, коло керницї. З одного боку в него була камяна стїна, з другого — зелена стїна дерев. Сїре, важке, непорушне каминє та зелений тремтячий та хистский лист. Емблєма довічности та незмінности з емблємою дочасности та мінливости.

Марко сидів і думав замислений довго, як несподівано почув коло себе ходу. Він оглянув ся і стрів ся з Катериною.

— А! й ви любите скелю! — промовила вона, трохи почервонівши з несподіванки.

— Люблю, навіть дуже, — відмовив Марко.

— Як-би скелї тут не було, то наша Радьківка нї на що не здатна була-б, — сказала дівчина. — Я часто сиджу тут, роблю що.

— То отсе я тепер вам на перешкоді стаю? — спитавсь Марко, лагодячись іти.

— Анї трохи! — відмовила дівчина. — Я завсїгди тут сидїла і сидїтиму ще часто, а ви поїдете і не бачитимете більше скелї. То-ж я вам повинна була-б поступитись, а не ви менї. Але-ж здаєть ся, ми зможемо погодити ся і не вигонюючи одно другого: місця богато.

Вона сїла на каміня і положила на колїна до себе ту книжку, що принесла була читати. Марко стояв трохи одалеки, спершись на скелю.

Запевне, як-би панї Городинська почула і побачила се, то вона дуже злякалась би. — не якої небеспечности, а того що її дочка може так поводити ся з паничем, на самотї балакати з ним. З погляду панї Городинської се було злочинство, але Маркови дуже подобалось, що Катерина, перенявши богато дечого від матери, не переняла сего і так саме просто й сміливо поводила ся з паничами, як і з паннами.

Деяку хвилину обоє мовчали. Нарештї Катерина, забалакала:

— Се місце навіває богато думок...

— Еге, — згодив ся Марко. От наприклад недавнечко я рівняв отсю скелю до отсього листу ..

— І?

— І менї здавало ся, що сїре непорушне каміне — то емблєма довічности, незмінности; а се зелене, хистке, тремтюче листя — емблєма дочасности та мінливости.

Дївчина глянула на скелю, глянула на листя й сказала:

— Я з сим згоджуюсь... А ось ще я вам що скажу: я часто тут читаю і зауважила, що не кожду книжку можу я під сею скелею читати.

— Чому?

— Я можу читати тільки ті книжки, що вплив їх на мене гармонїзує з впливом на мене сеї дикої краси, а инші — нї. Я колись читала тут „Страшну пімсту" Гоголеву — ота гармонїзує. А „Мертвих душ" я не могла-б тут читати.

— Ви любите Гоголя?

— Чому нї? Я всю російську лїтературу люблю, опріч нових.

— А які у вас нові?

— А ті, де мужик описуєть ся — нїчого цїкавого нема.

— А скажіть, будьте ласкаві, чи ви читали Некрасова?

— Не подобаєть ся менї.

А Дікенса читали?

— Дещо... не згадаю навіть — щось дрібненьке ..

— Ось я радив-би вам прочитати з його хоч дещо.

— А хиба цїкавий?

— Дікенс — славетний письменник — се одно: а друге — в него ви знайдете богато цїкавого та нового. Прочитайте спершу його „Давида Коперфільда", а тодї „Новорічні дзвони".

— Добре! прочитаю. Завтра брат їде на день до міста, — я припоручу йому купити те, що ви кажете.

— Запевне ви добре читаєте по французькому?

Катерина кивнула головою.

— Ми в ґімназії вчили якісь вірші з Віктора Гіґо — вони менї не сподобались.

— А ви прочитайте „Les miserables", „Девяносто третий рік", „Останнї днї присудженого до смерти", „Кльод Ґе", „Історію одного злочинства", „Les chatiments", — тодї може він вам і сподобаєть ся.

— Добре, послухаюсь! і се приручу братови, — сказала Катерина і посміхаючись додала: — Але що-ж се ви радите менї читати Англїчан та Французів і не радите свого Шевченка?

— Шевченка я не раджу тим, що думаю, що ви й самі колись його прочитаєте, — відказав поважно Марко. — А він і не мій тілько, а так саме й ваш, — тільки ви цураєтесь його.

— Не знаю, чи прочитаю я коли Шевченка... Мабуть нї! — сказала Катерина, глянувши

на Марка весело своїми темними блискучими очима. — Бо мужицькою мовою не може бути літератури.

Марка мов хто вилаяв, як він почув ті слова. Катерина помітила невдоволене на його обличу.

— Вибачайте! — промовила вона і покірно, і лукаво, — я не хотїла сказати поганого ні про віщо гарне вам. Ой, Боже мій, а що-ж се?

Марко та Катерина так забалакались, що й не помітили як насунула хмара. Уже перші важкі краплї дощу впали до долу. Одна з них потрафила Катеринї на руку і примусила дівчину скрикнути. Обоє глянули на небо. Там чорна хмара залягла все, що було видко їм з-за скелї та з-за лїсу.

— Треба до дому бігти! — промовила Катерина.

Але ту-ж мить дощ зашумів з гори і заляпав по листю та по каміню. Бігти до дому, до котрого було далеченько, було неможливо.

— Сюди! сюди! — скрикнула Катерина і побігла під величезну камінюку, що, висунувши ся з скелї, повисла над землею. Під нею було сухо, Дівчина прибігла і стала там.

— Ходїть-же сюди!

— Там мало місця на двох, — відмовив сміючись Марко, — я й тут перебуду.

—Вигадки! Як-би мене не було, то ви самі тут стали-б. Я зовсїм не хочу, щоб ви че-

рез мене мокли. Ідіть, а то я сама зараз вийду на дощ!

Марко мусів послухати і пішов під каміню-ку. Там було тісненько: вони з Катериною черкались одно об одного плечем. А дощ від-разу счинивсь такий, як з ведра. Через пять хвилин вода почала стікати з скелі згори вниз. Спершу вона текла нарізними струмками, але де-далі тих струмків все більшало та більшало, поки нарешті всі вони не злучили ся в одну водяну завісу, що швидким водоспадом зли-вала ся з скелі. Через те, що верхня частина скелі висувалась наперед, то й водоспад падав так, що Катерина і Марко стояли між водяною завісою та скелею; вода спадала за півтора ступня від них, обризкувала їх іноді, але не сягала їх.

— Отсе так! — скрикнула дівчина. — Яка я рада!

— Чого?

— Та ви-ж подивіть ся, як се гарно! Я ні-коли не була тут в дощ.

Грюкнув страшенний грім, аж скеля затру-силась.

— Ой! а нас скеля не задавить? — трохи злякавшись, спитала ся дівчина

— Не бійтесь — грім її не завалить.

На скелі води ще побільшало і нова те-чія пробила ся саме там, де стояла Катерина Вона мусіла поступити ся так, що зовсім при-тулила ся до Марка. Згори линув цілий водо-спад, далеко в хмарах грюкотів грім, а Марко

чув біля себе тепле Катеринене дихане, до него торкала ся її зручна, чепурна, повна житя постать. Тая близкість елєктризувала хлопця. Він глянув дівчині просто в обличе, хотів зазирнути в вічі, але її очи були спущені до долу, голова похилена. Маркови стало сором за його бажанє і йому відразу зробило ся нїяково. Йому здало ся, що він образив сим її, Катерину. І йому зробило ся гірко, що він се зробив тій, котра була йому... така...

— Дощ перестає, — сказала Катерина.

Справді, вода з скелї лила ся вже тільки струмками; але се зливала ся остання вода, бо дощу вже не було: він так саме швидко перестав, як і почавсь.

— До дому! треба до дому! — промовила якось нервово дівчина і, не вважаючи на холодний струмок води, вибігла з під каміня. Марко тихо пішов за нею. Але вона пішла швидко, швидко...

Марко вийшов з під скелї, з гайка. Ясне сяюче сонце глянуло з-за хмари; заблищало, мов полїроване, листє, зайняли ся всякими кольорами росяні краплї. Маркови не хотїло ся йти в душну хату, але не хотїло ся вертати ся й до суворої похмурої скелї. Він повернув на стежку, що збігала в гору і злїз, увесь умазавшись в грязюку, на скелю. Над сим сяло чисте, спокійне небо; під ним шелестів зелений гай, радісно тремтючи блискучим листєм. Декільки пташок висвистувало в гаю. Марко бачив се не один раз і міг до сего звикнути. Але сього-

дня все се здало ся йому таким гарним, як ще нїколи досї. Йому здавало ся, що сонце і небо, похмурая скеля і лїс ряснолистий зелений, і сї голоси, ще несміливі якось, пташок невеличких — усе се, здавалось, пронялось одним чимсь, одним — чим саме — не знав ще Марко. Але він знав, що воно є, він чув його в кождому звукови, бачив в кождому промінї, в кождому порухови тої природи, що обнимала його звідусїль своїми могутними обіймами, і те, що він чув і бачив, робило його щасливим, підмало його душу в гору. І йому схотїло ся співати, але він не міг зробити сього, бо зараз же почув, що згук його голосу не матиме сили гармонїзувати з тою піснею, що співало се небо і ся земля і що чув він в своїх грудях. І він не заспівав, а стояв мовчки, стояв і дожидавсь...

І відразу він зрозумів. І сонце, і небо, і скеля похмура, і лїс ряснолистий зелений укупі з пташками малими — все се співало одно: він кохає!

Кохає! кохає! кохає!

Він почував се одно і більш нїчого...

IV.

Лїгши Катерина того вечера спати, богато дечого передумала. Вона почувала в собі щось нове, невідоме, і те нове примушувало її думати, турбувало.

Доси вона жила спокійно, без турбот, ще

змалечку. Все робило її щасливою та веселою. Богаті батько та мати нїчого не жалїли дочцї-єдиначцї: що забажає, те й мусить бути. Сукнї, намиста, серги та инші прибори, книжки, цяцьки — все те сипало ся на неї повними жменями, аби тільки її вдоволити. До сього матеріяльного вдоволеня додавало ся й моральне. Ще була вона малою дївчиною, а вже всї казали:

— Яка вродниця!

І вона згоджувала ся з сим і була щаслива та весела.

Вона нїколи не вередувала. Вона просила богато, але завсїгди такого, що могли його батько з матїрю дати їй. І всї казали:

— Яка слухняна та звичайна дївчина!

І вона згоджувала ся з сим і знов була щаслива та весела.

Вона мала цїкавий і гострий розум, котрий ще змалечку часто виявляла в розмовах з дїтьми, й з великими, і примушувала казати:

— Яка розумниця!

І вона й з сим згоджувалась так само, як і ще богато де з чим гарним, що казано його про неї, і була весела та щаслива.

Вона була весела та щаслива тим, що певна була, що вона дуже гарна дївчина: і чепурна, і слухняна, і розумна, і инша там ще яка. Вона нї трохи не вагалась думати, що вона така. Та річ, що батько та мати вдоволяли всї бажаня, тільки все дужче впевняли її в сьому.

— Справді я гарна, коли батько та мати так упадають коло мене!

Вона не думала сього в такій виразній формі, але свідомість такої думки жила в її малій голові. І вона виростала горда собою, незвикла до нїякої залежности, смілива і тим завсїгди правдива та незакритна. Перша турбота, перше горе, котре зуспіла вона, було їй зовсїм несподіваною річию. Се було так.

Одного разу вона бігала та бавилась по саду і залїзла аж в самісїньку гущавину. Гущавина ся тягла ся аж до муру, котрим обгороджено було сад. Катерина продерла ся туди і стала коло сірого камяного тину. Вона була ще мала, і тин був від неї вищий: вона нічого не могла бачити, що робить ся за ним. Вона силкувалась вилїзти на него, але не могла нїчого поробити і вже думала йти назад, як зненацька почула, що хтось співає. Слів Катерина не могла розібрати; хоч як прислухувалась, а почула тільки одно:

„Ой матусю моя, ой ріднесенька!...“

Сей вираз часто повторювавсь в пісні і його тільки й розібрала Катерина. Але голос тої пісні і голос того, хто співав, дуже її вразили. Співала дївчина тонким високим голосом, щиро виводючи, де треба; але дївчина була мала, і голосок її дзвенів не дуже. За те голос в пісні був жалібний, в нїм чути було плач. Катерина не любила, як хто плаче, але в сїй пісні чути було такий жаль, що її зацїкавила пісня і замануло ся подивити ся на співа-

чку. Дівчина почала ходити коло тину, шукаючи де такого місця, де з тину висунула ся камінюка. Обідравши собі руки та роздерши сукню, вилізла вона на тин і глянула.

Зараз за панським садом починавсь громадський вигін. На нім пасли ся телята. Дуже близько до тину сидїла дівчина — років мабуть таких, як і Катерина — десяти. Положивши до неї голову на колїна, спав маленький хлопчик. Дівчина була худа, блїда, у драній одежі, але чепурненька. Сонце ясно світило з неба, і промінє, падаючи їй на головку робило русяве волосє золотим, і се надзвичайно сподобало ся Катеринї.

Дівчина співала, склавши руки на колїнах і трохи похитуючись в лад за своєю піснею.. Катерина довго дивила ся на неї та слухала, а далї тихо пройшла по тину і стала саме проти дівчинки. Та зараз побачила Катерину і кинула співати. Обидві дівчата почали дивитись одна на другу і обидві мовчали. Але обидві були зацікавлені одна другою і дивились одна на другу не змигаючи. Нарештї сміливійша Катерина забалакала:

— Чом-же ти не співаєш?

— Не хочу... — сказала дівчина, а сама все дивить ся на Катерину.

— Се я тобі не дала співати? — спиталась Катерина.

— Нї-ї-ї...

— А відкіля ти?

— А ти відкіля? — спитала ся дівчинка.

— Хиба ти не знаєш, відкіля я? — відказала Катерина. — Всї знають, відкіля я?

— Мабуть ти з панського дому?

— Еге! А ти?

— А я з слободи.

— Що-ж ти робиш?

— Телята пасу.

— Хто тебе післав?

— Батько.

— А то хто з тобою?

— Брат.

— Тобі-ж тут весело?

— Чому-нї?

— А що-ж робиш?

— Телят пасу... Вінок сплела... — І вона взяла коло себе вінок з простих польових квіток і показала його Катеринї.

— У тебе весело? — знов спиталась Катерина.

— Чому-нї! — знов так саме відмовила їй дївчина.

— Я до тебе прийду! — сказала панночка.

— Іди!

Катерина злїзла з тину, ще раз обідралась і пішла до дївчини, котра її дуже зацїкавлювала. Дома вона зросла одинока, тільки з старшим братом, котрого не дуже любила.

— А як тебе звуть? — спиталась Катерина.

— А тебе як? — перепиталась та й досї сидючи.

— Катериною.

— У мене тітка є Катерина, — сказала дівчинка.

— Хто-ж вона така?

— Катерина? Тітка моя! Вона вже дівка і як іде на вулицю, то в неї такі стрічки гарні, як в тебе на платті.

— Та як-же тебе звуть? — нетерпляче спитала ся Катерина.

— Мене — Докією. Ти будеш зо мною гуляти ся?

— Буду.

І дівчата почали гуляти ся. Послідком сього було те, що нянька, кинувшись шукати Катерину, знайшла її, після довгої шуканини, на вигоні, де панночка в купі з мужичкою завертала телят. Нічого й казати, як злякалась панська нянька з тої несподіванки і як поспішила ся вона повести Катерину до дому. Тій не хотїло ся йти, але вже наближавсь вечір, Докія також мусїла йти. Дівчата розійшли ся, але на прощаня Катерина подарувала Докії разок якогось коштовного намиста і попросила, щоб і та їй що дала. Та зняла з пальця мідяний перстінь, що виміняла в ганчурника за ганчірку, і віддала його Катерині. Нянька, о скільки змогла, змагала ся проти сього, але Катерина сказала: — Я так хочу! — і сього було досить, щоб воно так і стало ся. Але тільки прийшли до дому, нянька зараз-же сказала про се все пані Городинській. Та запитала Катерину, але Катерина не то що не узнала себе винною, що втратила коштовне намисто, але

навіть зважливо сказала, що вона бажає, щоб Докія була з нею. Хоч, як з'учила Катерина всіх вдоволняти її бажаня, але з „мужичкою" мати зводити її не хотїла — і не дозволила. Тоді Катерина зробилась такою, як ще ніколи не була. Вона спершу кричала, плакала увесь вечер. Мати умовляла, але се не помагало. Дивнїйше від всього було те, що вона, котру мати виховала панянкою і котра розуміла, що се пани, а то мужики, зовсїм не надавала тепер нїякої ваги тому, що Докія — мужичка. Як мати їй казала про те, що панянцї сором подругувати з мужичкою, то вона тільки уперто відмовляла:

— Так що! А я хочу!

Другого дня вранцї вона не встала з ліжка і не вийшла до чаю. Няньцї, що спитала ся, чого се так, вона відмовила:

— Як що мама не дасть менї Докії, то я нїчого не буду їсти.

Незнати, чи дотерпіла-б вона до обіду; але дїло скінчило ся раннїйше. Батько й мати перелякали ся і мусїли обіцяти, що зараз-же пішлють по Докію. Катерина скочила з ліжка весела, та рада, кинулась цїлувати батька та матїр, швиденько одягла ся і почала дожидати ся тої втїхи, в котрій була тепер певна.

Але-ж тут з'явила ся перешкода, що її вона зовсїм не сподївала ся. Докиїні батько та мати нїяк не хотїли пустити дочки. Пани давали чималу цїну, наймаючи Докію в панські покої, але її батько був упертий чоловік, ко-

трий за щось гриз ся з панською окономією Він затявсь на свойому і не поступивсь, — ще й намисто, що подарувала Докії панянка, відіслав назад. Дізнавшись про се і впевнившись, що сьому правда, Катерина спершу страшенно розсердилась на Докіїного батька, матір, і на саму Докію. Вона з пересердя вкинула в ставок той перстінь, що їй дала його Докія.

Але вона не забула сього випадку. Навпаки — він зробив на неї надзвичайно великий вплив. Заспокоївшись після першого пересердя. вона зараз-же зрозуміла одно: є таке, чого вона не може досягти, не вважаючи на те, що вона така гарна, що батько та мати мусять вдовольняти всї її бажаня. Вона думала, що се не по правдї, уявляла собі тих „мужиків", що не пустили до неї Докії, надзвичайно злими — навіть облича в них уявляла якісь звірячі. Але вкупі з тим вона не могла не почути якогось надзвичайного здивованя перед сими мужиками, що не слухали нї її, нї батька та матері. Похитнулась віра в те, що вона, Катерина, дуже гарна і через те їй все можна, і похитнули ті „мужики". І, сама не помічаючи того, Катерина схилялась перед ними в думцї, і золотоволоса дївчинка нїколи не могла їй забути ся, хоч Катерина потім не бачила її і навіть не балакала про неї.

Ґімназія, до котрої її віддано, мало відмінила її. Дївчина жила дома в панській обстановї, в ґімназію завсїгди їздила, на вбогих подруг дивила ся згорда, подругувала тільки з

„аристократками", як звано в гімназії дуже пановитих гімназіясток. Вчила ся вона добре, бо була горда і не знесла-б, як-би їй хто з учителїв докоряв за погане вчите, але наука їй була зовсім не цікава. Вона завсігди знала все, що вимагало ся від неї на екзамінах, але далї не сягала. Пориваня до самотужки — все се, що вело ся поміж другими гімназіястками, обминуло Катерину, як і других „аристократок". Мало того: вона, знаючи про се з чужих слів гордувала тим усім, вважаючи все те за щось зовсім непотрібне для неї, вихованої по панському і котрій сама ся панськість давала вже право на вище місце.

Вона вийшла з гімназії панянкою, панянкою прожила рік дома. Жила вона спокійно, без турбот. Все їй здавало ся так просто і так зрозуміло. Про своє призначене яко людини, жінки, вона ні трохи не думала. Вона знала, що колись піде заміж, що колись житє відмінить ся, але тепер вона не мала ще чіякого бажаня про се думати. За те вона в зимі впивала ся в містї балями...

Але на при кінци сього року, що вона жила дома, у неї з'явило ся нове бажанє: їй схотїло ся читати. Вона почала читати російську та французьку белєтристику. Вона прочитала романи Толстого з аристократичнього житя і вони їй сподобали ся; прочитала Тургенева, котрий сподобав ся їй не так; потім залюбки читала дошкульні на нерви романи Достоєвського. З французької белєтристики вона прочита-

ла декільки романів Золя, але вони їй не сподобали ся.

В сей час вона стріла ся з Марком.

Марко відразу зробив на неї чималий вплив. Всї його розмови були зовсїм не такі, які їй доводило ся досї чути навкруги: в гімназії від своїх „аристократок", від батька та матері, від гостий. Досї вона чула розмови тільки про тоалєту або про господарство, або про які новини і дуже зрідка про яку книжку. В Маркових-же розмовах вона вперше почула про ідеал, про прінціпи моральности. Не можна сказати, щоб і про се вона не чула зовсїм досї; але-ж ідеал завсїгди їй уявляв ся як щось таке, про що тільки в книжках пишуть; в розмовній-же щоденній мові тих панночок, проміж котрими їй доводило ся пробувати, слово „ідеал" означало просто молодого, богатого, вродливого генерала, князя, офіцира, чи ще кого, що має прийти й взяти її з батькової господи заміж, що-ж до моральних прінціпів, то се, як вона собі уявляла, була річ, про котру балакано в казанях з церковної катедри та писано в релїгійних книжках, а до справжнього житя ся річ мала дуже мало стосунків, бо в справжньому житю, як то їй змалку торочено, треба поводити ся на підставі правил „порядности" та „комільфотности", вироблених в тому панському гурті, серед котрого вона жила. До системи тої порядности та комільфотности увіходили однаково і правила тоалєти, і правило „не укради". Про останнє казали, що робити

се — гріх; але так само звали гріхом — їсти скромне в піст, а вся сїмя (опріч тільки матері) їла. І слово гріх не надавало нїякої сили заповіди „не укради" — так саме, як і иншим деяким моральним заповідям, що до то-їж системи належали — а надавало їй силу тільки те, що вона належала до системи порядности та комільфотности. Катерина знала ще, що істнує зло й добро, але відріжняла вона одно від другого (так що вище згадана система нїчого не казала) просто серцем. Дякуючи тому, що вона мала хоч і горде, але добре серце, вона помиляла ся в таких справах не так часто, як можна було-б думати. Була ще релїґія, але... Її мати суворо содержувала всї пости і навіть була забобонна. І на пости, і на забобонність Катерина звикла в ґімназії дивити ся або глузуючи або неприхильно і мати не могла навчити її релїґії. Батько дививсь на пости та забобони так, як і дочка, і вся його релїґійність виявляла ся в тому, що він їздив іноді до церкви та служив часом молебні, як того бажала жінка; що-ж до брата, то хоча він у своїх укоханих розмовах про адмінїстративну дїяльність казав і про прінціп „православія", але Катерина з того часу, як він став дорослим, не бачила, щоб він коли й лоб перехрестив, і була певна, що він нїчому не вірить. Таким побитом дома нїхто не мав на неї релїґійного впливу. Не мала його й ґімназія. В ґімназії примушувано ходити до церкви та вчити „Закон Божий", але-ж на перше всї дивили ся, як на примус, а друге

не мало в їх очах нїякої поваги тим, що піп-законовчитель, — як то здебільшого буває по середних російських школах, — не мав нїякого впливу на школярок і трохи не був посміховищем усїй гімназії. І ось, під впливом таких обставин, в неї склали ся такі відносини до релїгії, що вона вірила в Бога, їздила до церкви, содержувала релїгійний обряд, але робила се тим,, що так годить ся робити, так всї порядні люди роблять, а зовсїм не тим, що в неї була душевна потреба так робити. І через се тим що так годить ся робити, так всї позначіня, і стояла зовсїм нарізно від її морального житя. І Катеринї се нї трохи не здавало ся дивним: як-же могло бути инакше, коли всї, кого вона круг себе бачила, робили так само, як і вона.

І ось — від Марка почула вона, що ідеали істнують не тільки в романах, і не тільки в постати „жениха", а що ними живе людськість, і що кождий мусить, як що хоче бути людиною, силкувати ся досягати їх; з прінціпами-ж людина повинна поводити ся так, мов-би то була річ, без котрої й руки здійняти не можна. Сей погляд був о стільки їй новий, о скільки відрізнявсь від усїх тих поглядів, котрими, як вона думала, керувало ся її житє, що він спершу здав ся їй просто нїсенїтницею. Але те, про що вона думала, що його нема, та іскра Божа, що живе в душі в кождої людини, ожила, як до неї доторкнуло ся те ново слово. І вона ожила о стільки, що Катерина почала її чути в своїй

душі. Вона не знала, поки, що се, але почувала, що воно таке, що йде напроти всього її житя. Вона не знала, що се ся іскра Божа, розгоряючись все дужче та дужче, примушує її так уважно прислухувати ся до того, що хотїла-б вона й тепер назвати нїсенїтницею, але вже не могла...

Вона почала читати те, що порадив Марко, і се читанє ще більше направляло її думки на новий шлях. Найбільш їй сподобав ся Віктор Гіго Його реторика дуже припала до смаку їй, що читала досї безладно, що трафилось — і Льва Толстого і Ґаборіо — і не виробила собі нїякого лїтературного смаку. Але-ж в творах у великого поета була не сама реторика, і хоч і мало до того приготована була Катерина, але мусїла помітити за сею поверховною формою, що так їй подобалась і дещо инше, а саме: велику любов до людськости та пориваня до вищих ідеалів. Вона прочитала далї дещо з трох великих нїмецьких поетів, прочитала, зацїкавившись з Шілєрового „Das Siegefest", Гомера і її світогляд поширшав дуже, а лїтературний розвиток став на певний шлях...

Не диво отже, що Марко, розбуркавши розум в молодої дївчини, привабив до себе її почуваня. Еге, він подобав ся їй, — вона знала се, хоч нїколи не хотїла про се думати. Їй подобалась його щирість, правдивість, благородність його поглядів, подобавсь його голос, подобалось те, як він балакав, його блискучі очи, лоб... Але ловлячи себе на останньому, Кате-

рина мусїла червонїти і не хотїла думати про се.

Одно тільки їй не подобало ся в Марка: велика прихильність до мужицтва. Вона не вважала мужиків за товар і навіть обороняла їх з сего погляду, від брата та від Голубова, але ж люди дїлили ся в неї на мужиків та освічених і між сими й тими не було нїчого спільного. Читанє не зробило її демократичнїйшою. Марко сподївавсь, що прочитавши Дікенса, вона почує любов до принижених та працюючих І вона справдї, читаючи „Давида Коперфільда" вподобала собі і обох Пеготті, і Хама, хоча вони були й мужики; але вона ні єдиної хвилини не думала, щоб се могли бути такі-ж мужики, як і ті, що вона бачила круг себе що-дня. Нї, се — так їй уявляло ся — були мужики анґлїйські, особливо, ідеальні мужики, котрі з звичайними мужиками нїчого спільного не мають. Одного разу тільки здалось їй, що мабуть Маркові батько та мати були такі шляхотні мужики, бо не дурно-ж Марко такий, —але й тільки ж: більше вона нїяких виводів з свого читаня до власного житя не прикладала. Вона виховувалась на московській мові, та московській історії, — то й не диво-ж, що вона своїми поглядами та сетіментами була тепер московською панянкою і не могла погодитись з демократичним українським прямованєм. — Досї вона про се прямованє нїчого не чула, але тут відразу довелось її взнати, що істнує народ, а не самі мужики; що істнує **Україна**, а не сама

Москва. Але як се? — замість гарної панської літератури мусимо читати якогось там Шевченка? і балакати як мужики: лыхо, лыпа (вона умисно твердо вимовляла **и**)? Замість великої Росії, котра всіх побиває, котра найбільша в світі, котра всіх може шапками закидати — якась „Хохляндія", як каже брат? Правда, досі Катерині й до Росії було байдуже, але тепер, як вона почула, що проти тої Росії щось кажуть, вона почала думати чомусь, що дуже любить Росію (усі паничі й панянки, котрих вона досі бачила, повинні були любити — так вона думала — Росію), і те, що казав Марко, здавалось їй таким неможливим, таким нелюдським, що вона навіть серіозного значіня тому не давала, а думала, що се Марко так собі балакає... Але-ж те, що їй не подобалось, було не таке велике, щоб сам Марко міг їй здати ся поганійшим. Се була дрібничка, про котру не варто було думати.

Вперше серіозно подумати про свої відносини до Марка довелось їй у той день, коли прийшла з під скелі, де вкупі з ним ховалась від дощу. Вона йшла під скелю спокійна, весела; вона стріла ся з Марком, балакала з ним просто й спокійно. Але щось за той час, поки вона була там, з нею стало ся. Що саме — вона до путя не знала; але, вернувшись до дому, чула, що якийсь неспокій її обгортає, чула, що їй чогось наче не стає; згадувала, що вона під скелею була на деяку хвилину не така, як звичайно...

— Що се? — питалась вона сама себе, почуваючи якесь нове почуванє, цїлком їй досї невідоме, — і не одмовила...

Марко, вернувшись з під скелї після перших хвилин щастя, не міг не зупинити ся на деяких питанях, не міг не аналїзувати свого становища.

— Еге, він любить її!... Але чи може він її любити?

Він довго мучивсь коло сього питаня, і відмова була завсїгди однакова: поки вона так дивить ся на рідний край, — не може. Але Марко зараз-же лякавсь сеї відмови, зараз-же починав упевняти себе, що він помиляєть ся, дивлячись серіозно на дївчининї погляди на се; що сї погляди зараз-же зникнуть, як її розвиток побільшає, світогляд поширшає, а сила коханя візьме своє. І він сподївавсь...

Але за сими душевними турботами Марко не забував і иншого того, що він хотїв зробити на селї: познайомити ся з народом. Доси йому не щастило нїяк в сїй справі, але одного разу нарештї щастє повернуло якось трохи й на його бік.

Марко любив иноді блукати по степу. Блукаючи одного разу в неділю коло невеликого гайка, що притулившсь серед степу в балцї, він побачив пару волів, котрих пас якийсь хлопець. Воли пасли ся, а пастух, лягши на живіт, чогось уважливо дививсь в землю. Чого саме — Марко не міг розібрати, бо таки далеченько було. Марко підійшов близше. Річ, на котру

так уважно дививсь пастух, була книжка. Побачивши Марка він устав. Се був хлопець років шіснайцяти, одягнений в звичайне празникове селянське убранє: в білу сорочку вишивану (мабуть убогий, що червоної нема, — подумав Марко), в жілєтку; чумарчину розіслав він на землї і ото лежав на нїй. Тепер він устав, і, держучи в руках книжку, питаючим поглядом дививсь на Марка. Першу хвилину обидва роздивляли ся оден на одного, і Марко побачив худе хлопяче обличе з русявою головою, але надзвичайно чорними бровами, під котрими блищали цїкаві голубі очи. Нарештї Марко сказав:

— Здоров, хлопче!

— Здорові й ви! — відмовив хлопець і знов дививсь на Марка, не знаючи, чого треба від него сьому панови.

— А що ти тут робиш? — спитавсь Марко.

— Волів пасу.

— А то-ж що читаєш?

Хлопець почервонїв.

— Та се.. се я... азбучка...

— На що-ж ти її читаєш?

— Та я... не читаю, а тільки вчу ся читати.

— А хто-ж тебе вчить?

— Нїхто, я сам...

— Сам? То тобі дуже хочеть ся навчити читати?

— Ой хочеть ся! — аж скрикнув хлопець і знову почервонїв.

— Чом-же ти не ходиш до школи?

— Та... нїкому дома... Батько в мене самі, я один у батька... А я й так навчу ся...

Марко сїв з хлопцем, і вони розбалакали ся.

— Де-ж ти книжку взяв? — спитавсь Марко, роздивляючись на заялозену та почеркану (щиро читану) граматку.

— Купив на ярмарку.

— Коли-ж ти вчиш ся?

— А от в неділю, як воли пасу... Або так у празник... Або вечером часом. Тілько вечером батько не дають.

— Чому?

— Кажуть: світло переводиш, а гроший на него нема.

— Давно-ж ти почав учити ся?

— Отсе другий тиждень.

— Що-ж ти вивчив?

— Та менї оден школяр букви показав — так я їх вивчив, — і він зараз-же показав по ряду всю азбуку.

— Добре! — похвалив Марко. — А далї-ж що знаєш?

— Далї... Далї тут склади, — він показав у книжку, та я їх нїяк не розберу. Уже і так, і сяк біля них, — не розберу.

Марка вразила ся любов до просвіти, а хлопець йому подобавсь. Він покликав хлопця до себе — вчити ся письменства. Хлопець спершу довго думав, довго вагавсь, не хотїв нїяк вірити, що Марко його не одурює, але нарештї згодивсь і встановили, що Корнїй — так звали

хлопця — що-дня вечером буде приходити до Марка. А поки — Марко зараз-же почав його вчити, то й була їх перша лекція, котра вже зовсім впеняла Корнія, що Марко не шуткує, — на степу.

Другого вже дня Корній був вечером в Марка, і вони почали вчити ся. Хлопець так і ловив вухами Маркові слова, силкувавсь не проминути й трішки, і Марко бачив, що йому не буде великої праці — навчити свого школяра читати. Корній з того часу почав ходити до Марка що-дня.

Одного дня Марко одержав лист від Лісовського.

„Дорогий друже, — писав той, — маю сказати новину, що буде тобі і цікавою, і гарною. Був отсе я з тиждень назад в Овсієнка, — ходив балакати до старого діда. Не так і до него, як сподівавсь побачити там декого з добрих людий. І справді побачив. Ото сиділи, гомоніли та й збалакались, що нема зовсім чого народови читати. Я таки добре вилаявсь, що ось досі, за сто років, що істнує нова українська література, не складено її сто добрих книжок для народнього читаня (як бачиш, — я скористувавсь з твоїх думок; побачиш, що я й далі так робив). Дехто обороняв земляків, звертав, звісно, на цензуру. Але я довів, що не сама цензура тут винна, і взяв, між иншими прикладами, й тебе, як ти ніяк не міг знайти видавця на свою популярно-наукову брошуру, хоч земляки й хвалили твоє писанє, але дoз-

волили термінови цензурному минути, — а потім уже й зовсім цензура не стала пускати наукового. З сим всї мусїли згодити ся, а я (знов таки користуючись з того, що ми колись у-двох урадили) кажу:

— Добре було-б скинути ся грішми та заснувати хоч невеличкий фонд на виданя книжок для народнього читаня.

Дехто огинаєть ся, каже:

— Де-ж у нас такі богатирі, щоб дали на те гроші?

— Богатирів, — кажу, не треба, а треба зробити так, як ми в двох з Кравченком зробили.

— Як?

— Ми, — кажу, — постановили що місяця дати десяту частину своїх гроший і на те, що збереть ся, друкувати книжки..

— І богато-ж ви зібрали? — Тапчанський смієть ся.

— Не богато, — кажу, але стільки, що могли вже видати Кравченкову книжку та й ще є рублїв з трийцять. Не смійте ся: з малого велике буває.

Старий Овсїенко каже:

— Та воно що правда, то не брехня: з малого велике буває і як скинутись грішми, то щось буде. Але добре скидатись, як є що видавати? А то що-ж ми будемо видавати? Хто писатиме? Та й чи пустить цензура?

Я сказав, що знаю декільки готових річей у тебе та в других; а що до цензури, то —

втїк-не-втїк, а побігти можна, — ще-ж до того ми будемо саму белєтристику видавати. Проти сього вже нїчого не мали сказати. Коли отсе почав Овсїенко доводити, що Кулїшівка занапастила нашу лїтературу та що треба книжки друкувати етимольоґічним правописом. Але-ж як йому довели, то мусїв згодити ся, що етимольоґічний правопис хоч-би там і який гарний був, але в Росії, поруч з російським та ще народови — зовсїм нездатний. Так-сяк добалакали ся таки до того, що постановили: кождий даватиме що-місяцьову вкладку по карбованцю і за ті гроші видавати книжки і все, що, від виданя матимем, повертати на сей фонд знов. Нас було девять, але я заздалегідь сказав, що ти будеш десятий. Я додав уже до них ті трийцять рублїв, що зістали ся після виданя з наших грошиї, бо був певний, що ти нїчого проти сього не будеш мати.

Так ось тобі новина і новина — сподїю ся — гарна. Дай, Боже, щоб швидче набрало ся грошиї, щоб можна було видавати. А ще більше, дай Боже, щоб наші земляки звикли до солїдарности, до гуртової роботи — сього нам треба, дуже треба. А поки — посилай свої рукописи до цензури!

Що-ж тобі ще сказати? Здаєть ся, нема нїчого нового. Старий Овсїенко і досї лає Старицького та Левицького і взагалї всїх Кіян, що псують мову, бо він яку чув мову ще змалку в тій слобідці, де народивсь, то й досї тільки ту мову й признає і письменників тільки

тих признає, що писали тоді, як він молодий був, — і не хоче няти віри, що він мови не знає. А проте — він щирий дїдусь, і я його дуже люблю.

Тапчанський знайшов собі посаду тут; він і досї такий задерика, як і був. Кричить, верещить та все іронїзувати силкуєть ся. Як я почав в Овсїєнка балакати про гурт, він каже:

— Се Лїсовський хоче заснувати товариство, щоб в нїм головою бути.

Ну й язик!

Одначе, я вже, здаєть ся, тобі богато дечого наплїв. Буде вже про себе! Як ти живеш? Що нового взнав? Може твої уваги про народ не будуть тепер такі сумні, як того разу. Пиши!"

Сей лист підняв Марків дух угору. Марко почув приплив нової сили.

— Дяка Богови! Початок є!

І він нервово ходив по хатї, і в него в головї думки не могли потовпити ся за думками. Він давно вже марив про якийсь гурток, котрий заходивби ся коло видання книжок для народнього читаня. Він бачив в таких книжках велику потребу. Народ читає московські книжки, а українські й читав-би, та нема. Тим народ звикає дивити ся на свою мову як не на мову, а на якусь мужичу прикмету, котру треба кинути, як що хочеш бути освїченою людиною. І Маркови в його мріях уявляло ся вже, як се дїло ширшає, як книжка видаєть ся за книжкою — та все дешеві гарні книжки — і

вони йдуть в народ, і народ їх читає, і національне самопізнанє починає прокидатись... Не можучи здержати припливу енергії, Марко кинувсь до столу, ухопив нескінчену роботу і почав нервово, швидко писати. Слово за словом, думка за думкою поспішаючись лягали на папір, і в кождому слові, в кождій думці горіло бажанє зворухнути темну народню масу, засвітити їй в душі світло самопізнаня, світло любови до рідного краю, любови, що робить дива, що може зробити все!...

Він на хвилину кинув писати, бо перед ним на мить уявила ся така ясна, така без міри радісна картина дїяльности освіченого українського народу, що в него руки затремтїли, і він не міг вдержати пера. Але се тільки на хвилину, а далї воно знов швидко забігало по паперу, знов почали перегортати ся картки. Марко писав годину, другу і не помічав, як линув час... Він писав-би хто й зна ї поки, як-би двері не відчинились і на порозї не став Корнїй. Треба було кидати роботу...

Як скінчило ся вчитя, Корнїй налагодивсь іти, але не йшов і щось все мнявсь на одному місци. Марко помітив се і спитавсь:

— Тобі мабуть чогось треба?

— Еге-ж...

— То кажи!

— Боюсь бо!

— Чого?

— Та воно таке...

— Та яке-ж там?

— Та... прохали батько й мати і я прошу, шоб ви прийшли до нас в неділю в гості.

— Спасибі! Прийду!

— Йо?

— Чого-ж йо? Прийду та й годі.

Зрадів хлопець дуже:

— Глядіть-же! А то батько та мати кажуть: ти хоч-би покликав свого вчителя в гості! А я кажу: хиба вони підуть до нас?

— А чом-же ти думав, що я не піду? — спитавсь Марко.

— Так ви-ж пан, а ми мужики! — простодушно відмовив Корній.

— А чим-же я пан? — знов запитавсь Марко.

— Адже ви в панській одежі... і з панами живете... і по панському вчені.

— А я тобі ось що скажу, Корнію, — почав поважно Марко, і почав виясняти Корнієви те, що нема тепер ні панів, ні мужиків. — Отже хоч я по твоєму й пан, — казав він далі, — а я така-ж людина, як і ти, і твій батько, — то чому-ж мені не прийти до вас? Та й не панського роду я, коли хочеш, бо мій батько був простий швець, а мати прачка, — обоє своїми руками заробляли собі хліб. І я робив з батьком в купі і тепер вмію чоботи шити.

— Йо — пошиєте? — спитавсь дивуючись Корній.

— Пошию. Як я був малий, то батько шив мені чоботи; а як батька не стало, а я підріс,

то грошей часом не було, щоб заплатити шевцеви, то я й шив сам собі чоботи.

— І вчились в отій великій школі — ув у-нї-вер-сі-те-тї, і шили чоботи? — скрикнув ще більш дивуючись Корнїй і широко розплющив очи.

— Чого ти так дивуєш ся? — засміяв ся Марко. — Хиба ти думаєш, що хто вивчить ся, то вже повинен відріжняти ся від простих людий, та цурати ся простої роботи?

— Нї.. я... Отсе скажу батькови, — скрикнув відразу Корнїй, — ну, що вони тоді скажуть. Та ви-ж прийдете? Глядїть! Ми коло церкви живемо. Ви йдїть до церкви завтра, а відти вас до нас заведу.

— Добре!

V.

Другого дня в неділю Марко пішов до церкви. Маленька церква повно натовпана була людьми, як Марко увійшов туди. Спереду стояли чоловіки, а позаду жінки та дівчата. Але декільки з жіноцтва стояло попереду ще від чоловіків. Тільки се були особи не прості, а повбирані по міщанському. Дві дівчини були в міських пальтах з великими блискучими ґузиками. Марко спершу подумав, що се якісь панни, дочки сусїдних панків; але великі прості платки, котрими вони були повязані, доводили, що він помиляєть ся.

Марко вистояв службу і пішов з народом

з церкви. Поміж натовпом Корнїй ухопив його за руку:

— Здраствуйте! З неділею! Ходіть!

Вони пішли, і Корнїй зараз-же почав розповідати, як він дома казав, що Марко не пан.

— Я їм кажу: вони такий саме простий чоловік, як і ви, тату. А батько кажуть: не можна сьому повірити, бо він з панами живе. А я кажу: їх батько швець був, і вони самі чоботи шити вміють. А батько тодї: йо? А я кажу: а вже-ж! — А ось і наша хата!

Хата Корнїєва була невеличка, але чистенька. Двір обгороджено по степовому — камінєм. З дворі стрів їх батько Корнїїв і повів в хату.

Вся сїмя була дома: батько — високий чоловік з такими очима, як і в Корнїя, з підстриженою темною бородою, з довгобразим українським обличем; мати — моторна, ще не стара молодиця, та дві сестрі. Одній сестрі було років десять, вона злякалась Марка, втекла на пїл і стала біля печі. Друга сестра — дївка — вразила Марка своїм блїдим обличем.

— Сїдайте, будьте ласкаві! просимо! — заметушилась мати, вхопила ганчірку і зтерла лаву там, де сїдати Маркови. — От спасибі, що зайшли. Старий все казав, що нї, не зайде! А я кажу: як-би він був гордий, то не вчив-би нашого сина.

— Та сїдайте-ж бо! — промовив батько, — шоб старости сїдали! — додав він шуткуючи.

Марко глянув на дївчину, — вона сидїла на полу, склавши руки на колїнах така-ж блїда, як

і перше, і великі темні материні очи навіть не змигнули.

— Давай нам, стара, обідати, щоб веселійше було! — сказав батько.

— У вас хата й так весела! — промовив Марко.

Хата й справді була весела та чистенька. Піч гарно полідводжувана, стіл застеляний білою скатертиною з хлібом на нім; рушники на кілках і коло богів, за богами васильки; по стінах декільки простолюдних малюнків релігійного змісту та царські портрети.

— Дай, Боже, щоб не була сумна! — відмовив господар.

— Дочко! поможи мені! — озвалась мати від печі до старшої дочки.

Та мовчки устала — все така-ж бліда та така-ж мовчазна, — і пішла помагати матері.

Посідали за стіл. Господар взяв фляшку й чарку, налив горівки і простяг до Марка. Той попросив господаря. Господар почав приказувати над чаркою:

— Спасибі-ж вам, що ви вчите нашого сина! Дай вам, Боже, здоровячка, а йому — щоб науку розумів.

— Дай, Боже! — відмовив Марко.

— Господар випив, дав Маркови і всім, хто був в хаті. Корній з сестрами не пили.

Почали обідати. Обід був убогий, але Марко виголоднів ся, а тут ще чарка горівки помогла, і він їв борщ та кашу так, що аж за ушима лящало. Господарам се сподобалось.

— Їжте-бо, їжте-бо! — припрошувала мати.

— Та я й то їм.

— Та спасибі вам, що ви не гордуєте нашою простою стравою?

— А чого-ж вони гордуватимуть, колі й вони прості? — озвався Корнїй.

— А скажіть, будьте ласкаві, чому ви не віддали Корнія до школи? — спитавсь Марко.

— Та бачите, — я сам, помочі нема, наділ у нас оден, — треба в пана землю брати, а за землю відробити, а відробітки не малі — хиба поспішиш ся сам? Менї на весні або в осени треба сіяти чи орати, а йому в школу йти — хто-ж буде в мене погоничем? А треба-ж і скотину комусь пасти — в мене другого пастуха нема

— Се правда, — сказав Марко, — але-ж він міг би походити зиму, поки навчив би ся читати. Адже йому зимою нема жадної роботи.

— Та воно не дуже то й нема... — сказав батько. — Я зимою часом іду на шахти, або під вуголь іду — є у мене волики, — а дома-ж хоч корова яка, — то треба-ж йому доглянути, бо і в жінок своя робота. Ото й дає він зимою корові, телятї, вівцям, гонить їх напобати. Та ще й те: не сподобалась менї ся школа!

— Чому? Хиба погано вчать?

— Нї, гарно.. Ще й дуже вивчать... З нашої школи вже з десять є таких, що писарювали або по волостях, або по економіях, або прикащикували. Та тільки все не до ладу.

— Чому?

— Та тому, що отсе поживе воно там рік та другий, поки мале, і вже зовсім від простого звичаю відкинеть ся. Тоді вже він вдягне краватку й чоботи такі, що пятнайцять рублів за них, і гармонія в него за пять, і треба йому тютюну і вина, і того-сього — всього хочеть ся, щоб по панському, а гроший обмаль. Тоді воно — що робить? — треба красти! То й потягне що в економії, або в крамници. То його зараз і проженуть. Тоді вже на що він здавсь? Ні до Бога, ні до людий! Он поблизу тут двох таких, два брати. Оден в економії клюшником був, а другий в місті в купця прикащикував. І обох вигнали. Тепер ходять з вудками рибу ловити. Батько та мати йдуть в поле косити та вязати, а сини під вербою з вудкою спять.

— Та не всі-ж так! — сказав Марко.

— Та не всі! — відмовив господар. — Хто так собі не дуже вивчивсь, екзамену не здавав, — той більше дома сидить: а хто здав екзамен, та ще й добре, то того вже, — дивись, — і нема дома, — аж поки не вернеть ся... вудкою рибу ловити. А вже що носа задирає школяр, то й батькови нема місця в хаті. От у мого сусіда син-школяр говорить батькови: Ти, тату, чорт-зна по якому балакаєш, — у нас в школі не так!

— Але на що-ж батьки до школи віддають, коли так? — спитавсь Марко.

— Ото-ж і я кажу! Я думаю так, що батьки тут найдужче винні. У нас тепер так повелось, що кожде хоче свого сина вивчити, щоб на

лекшу роботу пішов. І не вбогії так тільки, — тим-би й Бог простив, бо справді — що-ж йому їсти, як на давному наділі пятеро або шестеро дітий — треба кудись віддати. Так-же не убогі, а богаті більше так роблять. От у нас є оден чоловік: землі своєї купив десятин двайцять (ще батько грошовитий був) — оден син в него, а вивчив — віддав.

— Та буде вам балакати — їжте-бо! припрошувала господиня, становлячи на стіл варене курча.

Розмова перепинила ся, — всі почали їсти. А про те — їли всі, опріч старшої дочки. Вона увесь обід мовчала і хоч носила іноді ложку до рота, але якось так байдуже, немов їй було однаково, чи їсти, чи не їсти. Марко навіть чув, як мати кілька разів пошепки казала дочці:

— Чому не їси, Насте? Їж, дочко!

Але Настя їла так саме, як і перш.

По обіді посідали господар з Марком знов і знов зняли перепинену розмову.

— Може бачили в церкві, — промовив господар, — попереду всіх вилізли дві захвойданки в пальтах. Ото-ж школярки! Ми, — каже, — вчились: тепер нам треба по благородньому. На вулицю вже не ходять, з простими дівчатами та парубками не знають ся, а тільки все батьків подирають, щоб їм пальта та плате справляли, — добре, що хоч батьки придбали, так буде що переводити на платя.

— Та хто-ж се їх батьки?

— Та хто-ж там? Такі-ж мужики, як і ми,

— так думка, бач, така, що поблагороднїїшають через благородних дочок! — Так ото я й подумав: син у мене один, — як повернеть ся він на отаку погань, то що тоді буде? Та й не віддав до школи! А що отсе він вчите, то за се вам велике спасибіг, — не знаю, як і дякувати. Бо як-би нам читаку в хату, то ми і Бог знає які раді були-б.

— А вже що старий любить читанє, забалакала господиня, — то й Господи! Всю ніч сидїв-би та слухав. Є тут у нас один чоловік — уміє читати; то отсе іноді насходить ся до него людий, а він їм читає. І вже як піде старий, то поки не вичитає той все, то не верне ться.

— А що-ж він читає? — спитавсь Марко.

— Всякі книжки читає, — відмовив господар — Читав „Хвабійолу"... ще читав, як янгол з неба сходив та в сапожника жив.. про Бову королевича читав — ну, та то така, казка, аби що; а ті гарні.

— А розборні-ж вони вам? — спитавсь Марко.

— Та не дуже. Що розбереш, а що й ні. Погано таки читає.

— А то ще й те, — сказав Марко, — не по нашому, по простому писані, а по московському, — тим їх і не розбереш.

— А хиба є книжки й не по панському писані? — спитавсь господар цїкаво.

— А є.

— От, як-би ви нам прочитали, — може-б ми дужче розібрали.

— Та я й прочитав-би, та тут нема в мене книжки.

— А ви у неділю візьміть та й прийдіть до нас, то й прочитаєте.

— На що в неділю? — озвався Корній. — Адже у вівторок празник.

— І справді — празник! — сказав батько. — Приходьте до нас, почитаєте.

— Добре! — відмовив Марко, — дуже радий буду.

Марко просидів в Корнія зо три години і вийшов звідтам дуже радий. Як сумно йому було, як він вертавсь, перший раз пішовши на село, і як весело тепер! Яка ріжниця проміж тим, що він тоді бачив і тим, що тепер! Ся убога, але очевидьки працьовита, чепурна, ввічлива та розумна сімя приворожила до себе Марка.

— Ні, брешуть, сто разів брешуть ті, хто каже, що народ зовсім попсувавсь! — казав сам собі Марко, ідучи до дому.

Дома його дожидавсь гість — учитель.

— А я дожидавсь — дожидавсь, та думав вже йти від вас, — промовив він здоровкаючись.

— Дуже жалкував-би, Петре Олександровичу, як-би ви пішли, — відмовив Марко, і справді радий, що учитель до него зайшов, — йому подобавсь він, не вважаючи на те, що не подобались його погляди.

Посідали і почали балакати то про те, то про се, як то звичайно буває з людьми, що не

напали ще на ту тему, котра їх зацікавить. Учитель побачив у Марка на столі розгорненого „Кобзаря".

— А знаєте, — сказав він, показуючи на книжку, — я його ніколи не читав.

— Жалкую за вас! Хочете взяти почитати?

— Дуже дякував-би, як що тільки можна.

— А вже-ж можна.

— Еге, дуже мені цікаво, — балакав далі учитель, трохи загикуючись з незвички балакати, — дуже мені цікаво прочитати його... Я, знаєте, богато думав про те, що ви казали про школу.

— І що-ж? — спитавсь Марко.

— Думаю, що з педагогічного боку, воно так... тільки-ж... Тільки воно якось дуже... дуже нове! — сказав учитель.

— Що саме — нове? Те, щоб вчити по українському і вважати українську мову за мову, а не за покидьок?

— Еге!

— Ви не дурно назвали його новим. Тим воно й дивує так, що нове. Тільки йому давно не треба дуже бути новим. Ви чули що про Галичину?

— Ні, — відмовив учитель.

— Се нам цікавий край, — сказав Марко і розповідав учителеви про Галичину, про її національний рух, про українську гімназію, про українські виклади в університеті.

— Так таки по українському і в універси-

тої? — питавсь дивуючись учитель.

— Так!

— Добре-ж, що там можна! А в нас — ні...

— Не до віку-ж його не можна буде — відмінить ся.

— Як?

— Державні та громадські форми недовічні.

Учитель не зрозумів сього, і Марко мусїв йому вияснити ширше. Він балакав з ним годин зо дві, і учитель пішов від него з „Кобзарем" та ще деякими українськими книжками, дуже зацікавлений всїм тим, що чув, та пообіцявшись прийти знов.

— А може з него будуть люди? — подумав Марко, зачиняючи за ним двері. — За панським обідом Марко, проміж иншими гостями, стрів Голубова та ще одного невеличкого на зріст панка в простенькому піджачкови, років трийцяти, але з обличем зістареним ще років на десять.

— Хведір Карпович Лирський! — сказали Маркови, знайомлючи його з панком.

— А! — подумав Марко, — дуже цікаво! Здаєть ся, се чоловік не тої породи, що всї отсї. — Марко чув, що Лирський їздив за кордон, слухав лекції в якомусь чужоземному університеті, а піп з учителем казали, що він засновує школу.

Голубов, як звичайно, тупцявсь вже коло Катерини, що звертала на него увагу о стільки, о скільки того вимагала проста звичайність.

Але, не вважаючи на те, він з суто-московською нахабою, лїз таки у вічі. Як посїдали за стіл, Маркови трафило ся сїсти проти Лирського, і він зараз-же почав розмову:

— Я чув, що ви маєте завести в себе в слободї школу? — запитавсь Марко.

— Ет! мав, та не маю! — відмовив той.

— Чому? — спитавсь Марко, але пан Городиський перепинив Лирського з відмовою.

— І краще! На чорта мужикови та школа? На що розвивати в нему такі інстинкти, як і в освіченої людини?

— Цїлком так! — безапеляцїйно сказав Іван Дмитрович. — Хоча я нїчого не маю проти школи взагалї, але наша земська школа плодить соціялїстів. Школа не повинна йти далї часословця та псалтиря.

— Навіть без євангелії? — спитавсь Марко.

— Євангелія... — протяг Іван Дмитрович. — Бачте: євангелія річ така, що можуть бути „превратныя толкованія", а се річ небезпечна... От псалтир... Не знаю, чи там сказано: „начало премудрости — страх", але отсе й є найважнїйше, щоб мужики звикали слухати ся та боятись. Нї, нї! без ваших натуральних історій та иншого, — се проказа!

— Се менї трохи нагадує вашого маршалка, — сказав Марко. — Я чув, що в однїй школї „попечителька" почепила на стїну ґеоґрафічні мапи. Так він каже: Чорт знає що! лїбералїзм якийсь — мапи на стїнах висять!

— І правда! і лїбералїзм! — скрикнув ста-

рий пан Городинський, але Марко вже не слухав його і знов удавсь з своїм питанєм до Лирського.

— Чому? Тому, що з сими мужиками нїчого не зробиш! — відмовив той. — Але менї, бачите, хотїлось, щоб затягти до сього дїла й громаду — хоч чим небудь, хоч пятидесятьма рублями. Ну, ото я й пішов в громаду і сказав їм промову, і, здаєть ся менї, промову таку, котрою впевнив їх. Я почав з того, що ось вони богато гублять в свому господарстві та й в инших своїх справах, а тим і убогі. А се тим робить ся, — кажу, — що ви, — кажу, — дурні. А щоб порозумнїйшали, то треба вам повчити ся і на те школу треба завести. Ну, ото і впевнив їх. так менї здавало ся, і вони наче-б то й згоджувались дати пятьдесять рублїв на школу. А далї, як вже дійшло до дїла, вони й відкинулись. Ну, як се вам подобаєть ся? Дурні, зовсїм дурні! Се якась особлива нижча раса, котра не може навіть своєї власної користи зрозуміти.

— А найголовнїйше, — озвавсь Голубов, — їм шкода було тих пятьдесять рублїв, що ви від них хотїли взяти; та не так і їх, як бояли ся вони, що їм доведеть ся ще платити на ту школу.

— Але-ж я їм вияснив, що їм нї копійки не доведеть більше заплатити.

— Хиба вони тому поймуть віри? — скрикнув старий Городинський. — „Хоч-би пан зійшов з неба, то вірити йому не треба" — отсе

їх приказка, і в нїй увесь їх погляд на панів. Вони сто разів поймуть віру свойому пяному писареви або дурному дякови, що луплять з них хабарі, нїж менї або вам.

— Народна приказка, — сказав Марко, — доводить, що народ справдї не йме віри панам, — та я се й сам помічав. І що убогий мужик боїть ся великих страт на школу, то се зовсїм зрозуміло і, менї здаєть ся, обвиновачувати його за се не можна. Але-ж я нїяк не можу згодитись з вами, Хведоре Карповичу, — вдав ся Марко до Лирського, — що мужики такі дурні. Навпаки, — менї здаєть ся, що наш нарід дуже розумний. Отсе тільки сьогодня я балакав з одним чоловіком з сего народу, котрий, як на мою думку, зовсім добре вияснив, чому мужики холодні до школи.

— Ану-ну, що сказав ваш фільозоф у свитї? — іронічно промовив Голубов.

— Мій фільозоф в свитї сказав дещо таке, що не погано було-б знати його й фільозофам в сурдутах. А саме сказав він, що школа віднимає школяра з сїмї, кидає його на другу роботу і робить з него нечесну людину. Мусите згодити ся з тим, що се правда. Наша школа справдї відбиває школяра від рідної сїмї, навчає його згорда, зневажливо позирати на ту масу, що з неї він вийшов.

— Та чого-ж се так? — спитавсь Лирський.

— Того, що наша школа московська, а не українська. Се і не педагогічно, і не льогічно. Московською мовою, та ще такою специфічно

московською, якою пишуть ся в Росії шкільні книжки, вчити Українців не можна, бо вони її не розуміють...

— Я не думаю, щоб се було важливо, — перепинив Лирський. — Вони розуміють і російську мову.

— Знаю з других прикладів і чув від тутешного учителя, як вони її розуміють.

— Хоч-би й зовсім не розуміли, а мусять вивчити, — озвавсь Голубов, — бо нїякої „хахлацької" мови нема, а тільки російська.

— Російська мова — державна мова; инших мов в Росії держава не признає; а чого держава не признає, те не істнує і повинно зникнути, — надзвичайно авторітетно сказав Іван Дмитрович.

— Менї доводить ся відмовляти відразу двом, — сказав Марко. — Відмовлю спершу Якову Григоровичу. Яків Григорович каже, що хоч і не розуміють, дїти московської мови, а мусять вивчити, бо нїякої „хохлацької" мови нема. Коли вони не розуміють московської мови, то значить, балакають иншою і значить „хохлацька" мова істнує. Що-ж до того, що російська мова державна, то нїхто в неї сього й не віднимає. Я кажу не про права російської, а про права украïнської мови. А що держава не признає других мов, а чого вона не признає, те мусить зникнути, то насмілююсь думати, що се тільки горячі бажаня тай годї. Живе житє дужче від усяких загородок.

— Але-ж се націоналїзм! вузкий націона-

лїзм! — скрикнув Лирський. — Я не прихильний до репресалій, але-ж я думаю що націоналїзм шкідлива річ, бо се вузка, цвила теорія.

— А ви стоїте за космополїтизм?

— Цїлком!

— А менї здаєть ся, що тільки та робота користна, що робить ся на національному ґрунтї. Без національного ґрунту неможлива культура. Кажуть, що лїтература зеркало житя. Покажіть менї хоч оден який великий лїтературний твір, що не був-би національний!

— Може... може... Я проти сього нїчого не скажу, але-ж... Але-ж лїтература одно, а соціяльні питаня друге...

— Ми балакаємо про питаня просвітні! — відказав Марко.

Повстала загальна спірка, котру припинив кінець обіду.

Після обіду, як то звичайно бувало в Городинських, пішли в сад. Марко зараз-же пішов поруч з Катериною і спитавсь:

— А, ви, Катерино Дмитрівна, як думаєте про се?

— Я? — відмовила вона, — я не згоджуюсь з вами.

Марко почав доводити Катерині своє. Розмовляючи, пройшли вони раз і вдруге довгу алєю, що перерізувала сад, не помічаючи, що Голубов не балакає з другими, а все йде за ними, і його обличе все то блїдне, то червоніє. Він давно вже мав замір на Катерину і йому не подобалась та близкість, котру він добачав

проміж Катериною та Марком. Він завсїгди сердивсь, бачучи, як Катерина звертає увагу на Марка. І Катерина, і Марко, помічали се іноді, але не звертали на се жадної уваги. Сьогодні-ж йому особливо було досадно: він не знайшов, що сказати Маркови на його доводи і хотів хоч після обіду виявити себе перед Катериною кращим, балакаючи з нею в двох, а сей студент не дає йому й ступнути. Він ішов, кусаючи вуси, і чув, як злість запалюєть ся в його грудях.

Як Марко та Катерина вже в трете хотїли, вкупі з усїм гуртом, іти по стежці, підбіг Марків учень Микола і сказав Катеринї:

— Мати тебе на хвилинку кличе в хату.

Панї Городинська була сьогодні хора і не пішла в сад.

— Вибачайте, — промовила Катерина, — я зараз вернусь, і тодї ми добалакаємо.

І вона побігла через квітник і збігла по широких східцях в будинок — легка й прудка, як молодий сайгак.

Увесь гурток повернув тодї на крокетний пляцик, бо Іван Дмитрович з Голубовом були завзяті крокетисти. Марко теж пішов за ними, але грати в крокет не став, а сївши на садовий стілець, дививсь мовчки на гулянку, сподіваючись, що прийде Катерина. Голубов гуляв, але гуляв сього разу дуже погано і все сердивсь. Нарештї він кинув молоток і сказав:

— Нї, не хочу!

За него став другий з гостий, а він підо-

ждав, поки грачі загрались, — і тоді підійшов до Марка

— Вибачайте, що потурбую вас, — почав він крізь зуби, — але я маю дещо вам сказати — без свідків...

Марко дивуючись глянув на Голубова. Той стояв трохи блідий стиснувши губи. Видко було, що він мав на бачности розмову не дуже приємну. А проте Марко й не міг сподівати ся від него иншої: він знав, що Голубов його не любить, так саме, як і він Голубова. Голубов вже здавна не міг спокійно балакати з Марком і завсїгди його зачіпав,

— До послуг вам, — прововив Марко встаючи, — і вони пішли по стежці геть від крокетного пляцику. Ся стежка прямувала до невеличкого ставка в саду, а на край її, над ставком, стояла альтанка. Туди йшли Голубов з Марком. Голубов мовчав, дожидаючи, поки відійдуть стільки, щоб їх розмови було не чути. Як-же-ж відійшли чимало, він, не повертаючи до Марка облича, промовив відразу:

— Я хотів предложити вам виїхати з сього дому

— Я маю те-ж саме предложити вам! — відмовив Марко.

— Годі шуткувати! — здержуючи голос, сказав Голубов, — я не на те почав розмову.

— Ви зробили-б далеко краще, як-би її не починали.

— Чому?

— Тому, що нїчого гарного з неї ви не

матимете, — відмовив Марко.

Вони доходили до альтанки.

— Ні, матиму! — відказав Голубов. — Бо я почав розмову на те, щоб сказати вам, що я не бажаю, щоб ви залицялись до Катерини Дмитрівни.

Марко спалахнув, але здержавсь і відмовив зважливим, але спокійним голосом:

— А я вам скажу, що як що ви ще насмілитесь зробити менї таку перестороrу, то я примушу вас змовкнути.

— Побачимо! — скрикнув Голубов і зупинивсь. Марко зупинивсь і собі. Вони стояли над ставком саме біля альтанки. Марко — спиною до неї а Голубов до него обличем, заступивши йому дорогу.

— Побачимо! — знов сказав Голубов. — Я маю свої заміри на Катерину Дмитрівну і кажу вам: або ви зараз-же дайте менї слово, що завтра виїдете відсіль гет, або я отут поламаю вам ребра! — і він стиснув свої здорові кулаки і стояв як роздратований віл перед Марком, що на погляд був і не такий кремезний, і не такий дужий як він.

— Геть з стежки! — сказав Марко і ступнув наперед. Але Голубов не пускав його і взяв за руку. Ту-ж мить Марко вхопив його обома руками за глотку й за груди, підняв від землї і боком скинув в ставок. Голубов шубовстнув вниз голвою, інстинктовно розплятавши руки, мов-би хотів удержати ся за воду. Вода високо хлюпнула, покриваючи його, а Марко

не озирнувшись, не поспішаючись пішов геть стежкою.

Ні Марко, ні Голубов не знали, що всю сю сцену бачила Катерина. Збігавши до матері, вона вернулась в сад і не стріла на квітнику нікого, а тільки чула, як стукають молотки крокетї. Їй не схотїлось туди йти і вона пішла від великої алеї на бік. Стежка, по котрій вона йшла, перерізувала ту стежку, по котрій пішли Марко та Голубов, і Катерина, перше ніж вони, зійшла на ту стежку і пішла до альтанки. Двері в альтанку були на пів відчинені, Катерина увійшла в неї, але в ній було вже темно і вона, постоявши трохи, хотїла вже вернути ся, як зненацька почула розмову і через кілька хвилин крізь на пів відчинені двері побачила Марка та Голубова. Вона хотїла вийти, але, те що сказав Голубов — він саме тодї сказав, що має заміри на неї — зробило неможливим вихід. Вона мусїла зістати ся в альтанцї і почула і побачила все, що сталось. Побачивши, як Голубов шубовстнув у воду, вона вже не дивилась і, вдержуючи сміх, чула тільки, як хлюпавсь він у водї, як вилазив з грязюки, лаючись найпоганїйшою московською лайкою. Потім вона почула, як Голубов продирав ся крізь кущі, щоб не йти стежкою. Вона підождала трохи, поки його стане не чути, і пішла до крокету. Там гостї грали в крокет, а Марко сидїв на стільци. Вона не могла не дивуватись тому спокоєви, з котрим він, посадовивши її на стільци, простяг далї ту розмову, що перепинила ся, як дївчина

пішла. Вона дивилась на його енергічне обличе і думала собі:

— Сей не дасть себе скривдити і здолає оборонити і себе й кого иншого.

Трохи згодом, як всіх покликано до вечірного чаю, Катерина та Марко дізнали ся, що Голубов „зненацька занедужав і поїхав до дому".

— Заяць! — подумала погірдливо Катерина. — Ні, нахаба, що ховаєть ся, побачивши більшу силу.

У вівторок, після обіду, Марко з Корнієм пішли до Корнія. Як прийшли вони туди, то в хаті, опріч своєї сімї, було ще двоє людий: високий чоловік з темним волосем та бородою, з глибоко-позападаними хитрими очима і парубок.

— Се наші сусіди, — сказав Корніїв батько, — ми їм сказали, що ви будете читати, а вони й прийшли послухати.

Марко був сьому радий і почав з ними здоровкати ся.

— Бач, — промовив високий чоловік, — ви не по панському з нами поводите ся — руку нам даєте.

— Бо й я не пан, — відмовив Марко.

— Вони, дядьку Хведоре, з простих, з таких, як і ми, тільки що вчені, — сказав Корній.

Дядько Хведір подививсь пильно на Марка і сказав:

— Хіба...

— А ви знаєте, Марку Петровичу, що дядь-

ко Хведір дуже люблять читати: як сядуть вечером над книгою, як почнуть читати то аж до півночи, — то тїтка Домаха й сердять ся, що світло переводять, — торохтїв Корнїй.

— А де-ж ви навчили ся читати? — спитавсь Марко дядька Хведора.

— Та в мене й дїд був письменний і батько. Від них і я навчивсь. От дїд у мене був — так той ще в Запорожцях був, знав про старовину все чисто, та як почне було розказувати! — Тепер, — каже, — не так повелось, — ка'зна по якому тепер, а тодї була роскіш — воля. Тодї Україна страшна була і Ляхам, і Татарам.

Марко вперше стрівав на селї людину, котра памятає старовину. Він звик до того, що народ старовину забув.

— А що-ж ви нам принесли читати? — запитавсь Корнїїв батько.

— А ось — книжка зветь ся „Дві московки", написав Іван Левицький, — сказав Марко, показуючи книжку.

— То се про Москалїв? — спитавсь дядько Хведір.

Тут вживано слова салдат, а не москаль і Марко мусїв вияснити заголовок.

— А! — озвавсь дядько Хведір, — се правда, що як віддали в старовину в салдати, то се вже в Москалї віддаєш, бо помоскалить ся.

— Гарні вони й тепер! — сказав Корнїїв батько.

Відчинили ся двері і в хату увійшло ще

двоє-троє молодших і дядько не дуже старий з кудлатою нечесаною бородою з надзвичайно ясними дитячими очима.

— А! Остапе! — промовив господар до него.

— А що-ж, Іване, — і я прийшов послухати, що розумні люди читають. Бо розумні люди все розумне читають.

— Просимо сідати! — промовив Іван, Корніїв батько.

Остап одначе не сів, а став коло дверий. За те двоє молодших сіло. На молодших були червоні сорочки з цяцьковатими московськими поясами, і поверх — жакетки. Оден з них — виголений, з вусами — зараз-же сміливо забалакав:

— Вот і ми наслїхали, што в дядька Івана чітать будуть, дай сібє прийшлї. Потому — когда я іщо бив на службє, то очінь дуже любіл чітання.

— „Про вовка помовка, а вовк у хату", — подумав Марко, згадавши Іванові слова про салдатів, — і спитавсь:

— А давно ви з служби?

— Да вот — год! Не хатєлось, знаєтє, вертать ся, потому — я тепер челавєк при абразованію, в полковой школє вчілсь, і даже сам палковнік хвалїл, — моґ-би сібє всякоє мєсто в ґородє іметь... Ну, знаєтє, — дома атец, челавєк неабразований — ступай домой! — говорить.

— Хиба тебе батько тяг до дому? — спитавсь дядько Хведір.

— Не тяг, ну, а всьо...

— Тим прийшов, що таких вас там богато! — сказав знов дядько Хведір, котрий доводивсь сьому салдатови рідним дядьком. — Ти-б уже хоч не величавсь та не забував того, що чи давно ти пропив свій мундір в шинку!

Всї засміяли ся, а салдат почервонїв і відмовив сердито:

— Наплювать менї на мундєр! У мінє їх двадцять будьот, а не то што!...

— Саме й буде, як що ти так робитимеш та до шинку ходитимеш! — не покидав свого дядько Хведір.

— А што — я за ваші дєньгі пью?

— Ще-б я дав тобі гроший, щоб ти на них пив! Не діждеш! Тобі й копійки нїхто не повірить, бо давно взяв рубля в Панаса — казав дївчинї черевики пошию — гроший не віддав і черевиків не пошив!

— Што-бо ви, дядьку, так нападаєтєсь на чалавєка, нє дайоте йому й здохнуть! — озвавсь зненацька парубок, що прийшов з салдатом.

— А ти де, „образованія" набравсь, що так балакаєш? — спитавсь дядько Хведір. — На шахтах образувавсь?

Парубок почервонїв і змовк. А Марко сумно подумав, що він не вперше помічає, що молодїж на селї, стріваючись з людиною в сурдутї, силкуєть ся балакати „по панському". .

— Та давайте вже читати! — сказав Остап

і сів на краї лави, аж коло мисника. — А то дурно тільки час гаїмо.

Марко сів за стіл, розгорнув повість Левицького і почав читати. Проста українська мова відразу здивувала слухачів, що ніколи не чули української книжки. Але всі слухали дуже уважно, опріч салдата та парубка в жакетці, що все щось шепотіли і нарешті пішли з хати: їм не подобалась мужицька книжка. На їх місце прийшло дві жінки і ще оден не старий чоловік.

— Ой, Боже! вже читають, а ми й не чули! — озвалась одна з жінок.

— А не ходіть пізно! — казав дядько Хведір і почав розповідати про що читали і дуже мальовничо розказав зміст прочитаних кількох карток.

Почало ся читанє знов. Всі слухали, як Василь вернув ся до дому і важко зітхали, чуючи його оповіданє про салдацьке житє. Потім сміяли ся з дівчат, як вони на хлопців зазирають і навіть почали цілу розмову, перепинивши читанє, бо від дівчат та парубків в книзі слухачі перейшли до своїх дівчат та парубків.

— Які тепер дівчата та парубки? — казала палко та жінка, що жалкувалась, що спізнилась. — Тепер такі: чи доробила, чи не доробила свого діла дома, а як той час прийшов, то кидає й печене й варене та на вулицю.

— Порозгонити-б ті вулиці! — сказав хтось з чоловіків.

— Та воно вулиці нічого, — озвавсь дядь

ко Хведір, — а оті складки та вечерниці! Отам вони горівку навчають ся пити, отам дівчата пяні лежать що хоч за ноги повиволїкай. А вже звісно — яка вона чесна вийде, коли таке!

Маркови дивно і важко було се чути.

— Не вже се правда? — спитавсь він.

— Правда! — відмовили йому. — Не так тепер стало, як вперед було! Тепер парубок не хоче дома робити, а все на шахту. На шахтї він, бач, заробить гроші та всї й покладе на себе — чоботи собі купить за пятнайцять рублїв, сорочку червону, то що, — а батькови — буває й нїчого! Я, каже, робив, я й витратив! А прийде до дому — знай пє та дівчат піддурює.

Марко почав читати далї і чув, як шепотїли слухачі, переказуючи одно одному свої уваги про книжку та радіючи Ганниному та Василевому щастю. Зненацька головне, нездержане риданє розітнулось на всю хату. Всї озирнулись до полу. Старша Корнієва сестра гірко ридала, прихилившись головою до печі (вона сидїла на полу) та затуливши обличе руками.

—Дочко! що ти? чого ти? — заметушилась коло неї мати, віднимаючи її руки від облича.

Але та ридала все дужче й дужче і високі виводи плачу глушили всїх у маленькій хатї.

— Чого се вона? — зашепотів дехто.

— Хиба не знаєш? почала відмовляти жінка що сидїла близько коло Марка і він міг чу-

ти, як вона пошепки почала казати другій: — За своїм Грицьком. Його-ж в салдати взяли, і вона з того часу й вяне, вяне — не їсть, і не пє кажуть і ні за кого не хоче йти.

— А Грицько письмо прислав?

— Присилав богато за два роки і їй кланяєть ся в кождому.

Тимчасом мати вивела ридаючу дочку з хати. Батько — також зрушений — не хотів того показувати і просив Марка читати далі Марко прочитав, як набігла чорна хмара — взято Василя в москалї знов; прочитав про важке Ганнине житє самотне, про се, як сина в неї взято, і — побачив, як у чоловіків-слухачів мигтїли на очах сльози, а жінки й зовсїм плакали. А як приїхав той син, то зараз в нїм пізнали своїх салдатів.

— Отсе й він! Отакі й наші! Жалко, що втїк, а то-б послухав про себе! — казали слухачі, згадуючи того салдата, що пішов з хати не схотївши слухати мужицької книжки.

— Чи не про отсього нашого кажуть, — мабуть воно й правда, — почав кудлатий Остап, втупивши очи в землю, — що побув тільки шість місяців в службі та й повернувсь до дому. От він прийшов та й ходить по слободї — не знайде, бачите, своєї хати. А мати побачила з вікна та: — „Синочку! синочку! Чого ти там ходиш?" А він тодї: „Да чорт вас знаєть, їгдє ви жівйотє!"

Всї засмияли ся, а дядько Хведір додав:

— Та й правда-ж! Як прийде, то такий

благородний! А вже що горівки пє та лаєть ся та бреше!... Я, — каже, — в кавказьких горах бував і відтіль каже видав, як земля на черепасї лежить.

— А може-ж і справдї видко? — сказала одна жінка.

— А то-ж!

— А на чому-ж хиба земля? — спитавсь Корнїй.

Марко вияснив на швидку руч, як з'умів.

— Історія! — промовили слухачі, а дядько Хведір помовчав, а далї сказав:

— А я не так думаю... Ось я читав про Індійців... Гарна книжка! Так отам так написано, що можна тому повірити.

— А як-же там написано? — спитавсь Марко.

— Так, що земля була яйце, а тодї шкаралупа роскололась і піднялось в горі дві половинки — ото й небо. А земля висить на зелїзному цепу.

— Але-ж, — сказав Марко, — в книзї написано, що сьому Індійцї вірили, а не написано, що се правда.

— То що, що не написано. Так сьому можна вірити, бо воно до дїла приходить ся.

Марко почав доводити, що дядько Хведір помиляєть ся, але той не поступавсь і доводив своє, заходячи, іноді швидко, іноді трохи подумавши, хитрі та доладні доводи. Але спірцї не дали скінчити ся жінки, котрих книжка зацїкавлювала більше, нїж земля. Вони попроси-

ли читати і Марко знову удавсь до книжки. Він читав про те, як Ганнине горе все більшало та більшало, і деякі жінки-слухачки прорива-лись риданєм, чуючи, як ховано Ганну... Далі пішло про Маринину долю. Спершу слухачі Марину гудили, але тепер почали жаліти, а почувши про її смерть, сказали:

— Бідна! Без святого причастя так і вмерла!

— Та й книжка-ж гарна! — озвавсь Корнїїв батько.

— Гарна! гарна! — сказали другі слухачі.

— Оттак знущали ся з людей! — промовив дядько Хведір, згадуючи Кантоністів. — Дитину рідну відняли! І все то пани повигадували, як-би мужика дужче дошкулити.

— Дошкуляли вони йому добре, — промовив Корнїїв батько, — та вже минуло ся.

— Минуло ся! — сказав Остап, крутнувши головою. — Не дуже то й минуло ся! Хиба й досї не робимо на панів? Кому відробляємо за землю? — Панам! Кому відробляємо на десятинах? — Панам!

— Нїчого нє поробиш! — сказав оден з чоловіків. — У них сила!

— Тож то й є, що в їх сила! А чого се так, що в них сила? — казав Остап.

— Того, що вони богаті.

— А чого-ж так, що один богатий, а другий убогий? Чого в Городинського скільки тисяч десятин землї, а в мене чотири десятинї? Чи він більш Богови преподобив ся, а я в

Бога теля зїв — допитувавсь Остап.

— Мабуть зїли, дядьку! — сказав парубок.

— Отже нї, не їв, їй Богу не їв! А Городинський угоднїйший! І чомуб цареви не зробити так, щоб усї були рівні, щоб не було нї богатих, нї вбогих?

— Та як же його так зробиш? — спитавсь дядько Хведір.

— А так: подїлити землю на всїх! — сказав зважливо Остап.

Нїхто нїчого не сказав і всї замовкли. Марко зрозумів, що вони ще боять ся його. Тільки Остап нїчого не боявсь і казав:

— А то що: не вспієш з одного відробітку вилїзти, улазиш в другий і нїколи за тими відробітками тобі просвітку нема.

— Але-ж ви позичаєте, то мусите відробити! — сказав Марко.

— А вжеж — відробити... — сказав хтось якось непевно.

— Бач! — додав з комічним жалем Остап, — чомуж не пани нам відробляють, а ми панам?

Всї засмияли ся.

— Бач, чого схотїв! Ну, сього не діждеш!

— От! Не діждеш!... Може й до сього доживемо!...

— Нї вже мабуть! — промовив зітхнувши дядько Хведір і вдавсь до Марка: — От, як би ви що празника ходили до нас читати отакі гарні книжки — то би добре було!

— Аби слухали, а то я радий буду читати, — сказав Марко.

— Та слухати будемо!... А чи нема у вас часом ще якої книжечки дати менї прочитати? Чи нема у вас книжки про Будду — отсе мудрий чоловік був!

— А ви не чули про него? — спитавсь дивуючись Марко.

— Та книжку про Індійців читав, так там і про него, — відмовив батько Хведір. — Тільки там про него мало, а хотїлось би до краю довідатись про него.

— Нї, нема! — сказав Марко і подумав: коли то така книжка буде по нашому, по вкраїнському?

— І про Юлія Цезара нема? То, кажуть, добрий вояка був — от би про него прочитати!

Марко тільки дивував ся, слухаючи дядька Хведора — так його вражали ті речі в мужичих устах; а дядько Хведір, трохи подумавши, несміло додав:

— А про Запорожців пишуть що в книжках? От би прочитати!...

...шуть! пишуть! — зрадів Марко, що дядько Хведір напав на таке, чим він його може вдовольнити. — Я вам дам прочитати і тут прочитаю.

Ще довго балакав Марко з селянами і міг помітити богато дечого новому йому. Але що найбільше його здивувало, так се те, що слухачі назвали мову, котрою писано книжку, полтавською.

— Се, —кажуть, — по полтавському писано.

Спершу Марко не міг зрозуміти сього, але потроху виявилось, що дрібні відміни в мові, такі, як ходить, замість ходити, шо, замість що, лучче замість краще, котрі вживано в сій місцевости, примусили слухачів назвати Левицького мову полтавською. Навіть дядько Хведір, що знав хоч трохи про українську старовину і той теж казав. Се трохи отруїло Маркову втіху, що почував він, вперше так близько ставши до народу, котрого він не знав, але хотів знати. І він сумно думав:

— Як страшно все забуто, коли степовик не вважає за свого Полтавця! Ой роботи, роботи, роботи безліч! Богато щирих та дужих сил треба, щоб прокинути зі сну сей народ! І як його прокинеш? Освіта, тільки освіта моглаб тут що зробити! Алеж руки нам звязано, а поки є хоч маленька змога, — мусимо робити!

І Марко згадав, що він вже третий день не брав ся за роботу — писаня популярної книжки — і почервонів. Він того дня декільки годин уряд не відривав ся від роботи.

Від того часу Марко що неділї та що свята ходив в Корнієву хату читати книжки. Він прочитав Квіткову Марусю, Гоголевого Тараса Бульбу в українському перекладі, дещо з Шевченка, з Левицького і бачив, як залюбки слухають його селяни, як вони зовсім звикли до „полтавської" мови; як цікаво й сумно й раді-

но за одним заходом слухали вони про свою старовину. Заходжувавсь Марко читати й популярні брошури про господарство, але на них люди спали, або іронїзували; вони не могли собі уявити, щоб пан, що пише книжки, знав про господарство більше, нїж вони, відвічні господарі. Марко помітив також, що поки він балакав з людьми про рідну історію, про науку — всї його слухали цїкаво і няли йому вири; але якось він забалакав про застарілі способи селянського господарства і його не слухали, або — як Остап — дуже тонко іронїзували з него. За теж на ґрунтї суто просвітному Марко знаходив таких цїкавих та прихильних слухачів, що в него в душі прокинулось могутне бажанє віддати себе всього такій дїяльности, дїяльности провідника, культури в народ. Йому уявляли ся десятки, сотнї людий, що віддають себе тій справі, пишуть книжки для народу, обзнакомлюють його з лїтературою, з театром... Розпалена фантазія не мала впину і малювала йому високу народну культуру, таку високу, як колись була в Греків. І він обіцявсь віддати себе тій дїяльности.

А потім инше починало уявляти ся йому. Починало згадувати ся те, що він побачив тепер в народї. Він побачив виразно, що народ та інтелїґенція — два ворожі табори в його рідним краю. Пан так довго панував над мужиком, так довго силкував ся відрізнити ся від него всякими способами, що як те пановане минуло ся, як не стало пана й мужика, а стали

інтеліґенція та народ, то сей народ не кинув бачити в інтеліґенці пана, ворога. І той погляд що мав народ на обмоскаленого довгим рядом історичних обставин очортілого мужиковп пана, переносив він і на всякого інтеліґента, хоча-б він, як Марко і не відрізнив ся від народу мовою.

— Ге, на Україні було два ворожі табори — мужик та пан. Вони воювались. А воюючись вони, звісно, ніколи не няли віри один одному. Пани Городинські казали:

— Мужик спить і дивить ся, як би пана одурити.

Мужики з свого боку говорили:

— Панам, — аби жити з нашої праці.

І те, й те була помилка; але і в тому, і в тому була частина правди. Мужик зовсім не дививсь і сплючи, як би одурити пана. Але звик дивити ся на пана, як на ворога, і не вважав за гріх, як що трафляла ся змога й потреба с к о р и с т у в а т и ся з панської недбалости, або невміня господарувати або ймовірности, котру вважав за необачність панську. Щож до потреби, то мусїла вона зявлятись часто, бо хоч пан і не мав думки жити все з мужичої праці, алеж так користувавсь з цілої заможности, з тисяч десятин землї, котрі м в він а не мав мужик, що мужикови довго глядіть часто й густо скрутно. Пан, — до котрого народ лїчив не тільки усїх справжнїх панів, а також і новонароджених, звичайно дуже лютих до народу, — спокійно побільшував

плату за землю, що наймали в него селяни, за товар, котрий вони пасли на його пастівниках, не маючи власних і не хотів розуміти, що зробивши плату такою, що мужик не міг її виплатити, він саме тим примушував мужика знаходити всякі виходи з такого скрутного становища. Вихід був завсїгди один — одурити пана і віддавши більш, ніж треба, за пастів ник, пасти частину товару, що з побільшеної плати, не сила була віддати її до пана, — в ночи на панському хлїбови або на сїножати

І так тягла ся борня і вороги не були чесні один від другого і були роздратовані навзаїм тою нечесностию. І коли мужика можна було обвинювати за те, що він в кождім, навіть найприхильнїйшому панському вчинкови бачив схований ворожий замір, та й пан так само був не зовсїм правий, вважаючи мужика свинею, нисшою расою, або що. І коли мужика можна було обвинювати за те, що проміж його вироблювались люди, що неначе становили своєю спеціяльною метою користувати ся з панського добра, то й про пана так само можна було сказати, що він часом був жорстокий для мужика.... Була борня. давня борня, початок котрої ховав ся ще в прастарих часах і ся борня впливала дуже погано на обох ворогів.

Та хоч і вороги були пан та мужик, алеж мужик мав ще один погляд на пана. Пан панував — в старовину своїм правом, а тепер богацтвом, освітою. Мужик се розумів і розумів, що панувати краще, ніж бути під пановапєм

— і мужик силкував ся лїзти в пани. Хоч не сам лїз, так принаймі вивчивши свого сина в школї, віддавав його в які писарчата або крамарчуки в місто, маючи надію, що той син вилїзе „в пани". Приклади мужик бачив і мав надію. Далї: хоч і ворог був пан, але мужик бачив, що пан розумнїйший, освіченїйший від него. І він звикав уважати мову, котрою балакають пани та одежу, що носять, за вищі, кращі, мову та одежу і переймав від них. Ось відкіля йшли ті „кохти ситцеві" на жінках та дївчатах, ті „жакетки" та „пальта" на парубках; ось відкіль то називанє своєї мови мужичою, а московської, що нею балакають пани, панською. Звісно, усе се переймало ся здебільшого не в самих панів, бо з самими панами близької знакомости мужик не мав, а в тих, хто стояв поміж мужиком та паном. Се були льокаї, покоївки, куховарки, економічні прикащики і ті, нарештї, з свого брата, що вже хоч трохи „напанились" — крамарі, шинкарі та глитаї. Можна зрозуміти, яке гарне було все те позичене. „Панська" одежа, що пошили її селянські кравцї, була просто неможлива — така нечепурна, що аж гидка; „панська— мова була ще гірша.

І в купі з мовою, з одежию падало й инше. Занехаювались старі звичаї, ламала ся стара мораль, відносини між дївчатами та парубками зробили ся иншими.

Марко згадував се все і богато дечого иншого, про що він за останнїй час по части дізнав ся, по части догадав ся і його веселчані

уяви, його мрії мусїли зникати в темряві від сеї негарно сумної дїйсности. Але тодї він згадував і ще инше. Йому уявляла ся Корнїєва сестра, що (він дізнав ся від Корнія) сохла за своїм парубком; згадував ся парубок, котрому батько не дозволив оженити ся з ким він хотїв і котрий умираючи через рік з чахітки, казав, що він умирає тим, що його розлучено, — і він мусїв згоджувати ся, що поруч з тими сумними зявищами істнували й инші — такіж великі, хоч і не так часто вони стрівались, як ті. Потім він згадував Корнїєву сїмю, дядька Хведора, Остапа, згадував їх порівання до просвіти, їх розмови і починав розуміти що під тою позверхною корою, котрою вкрита, на перший погляд, маса мужицтва, де свій культурний процес, до котрого не придивилась та й не хоче придивляти ся інтелїгенція. Боротися з темрявою, пособляти сьому культурному процесови та направляти його на користь рідному крайови — ото був обовязок інтелїґенції, важкий обовязок, котрий щоб додержати, треба було жертви і жертви великої — усїм своїм житєм. І бодчись питавсь він себе: чи стане в него сили на таку жертву?

— Але її мусить стати! — казав він сам собі зважливо.

Але на його шляху стояло ще одно, про що він перше якось нїколи не думав, чого не мав зовсїм на бачности. Се нове, несподіване — була дівчина, що стрілась йому на його житьовій дорозї, стрілась та й причарувала йо-

го своєю гордою вдачею, зза котрої він добачав щиру ласкаву душу. Причарувала вона його, та й не знав він, що має тепер чинити.

— Чи маю я право на власне щастє? — думав він і йому здавало ся, що він не має до сього права. Але далї инший голос инше починав йому казати:

Чом-же ні я не віддамсь увесь власному щастю і житю. Я робитиму з усеї сили; але на те, щоб я міг робити, мушу я мати хоч трохи щастя — инакше людина не здолає робити. Ні, я маю право на власне щастє!

— Алеж ти казав жертву!... — знов доводив той таки невблаганий суворий голос і Марко не знав, що на се сказати. Жертва і власне щастє — се дві річи, котрі, як йому здавало ся, не могли одна з другою погодити ся. Де жертва, там нема власного щастя, а коли так...

А коли так, то він мусить облишити усї ті мрії, забути, як блищать ті очи... Але тільки здумував він про се, як зараз же ті очи ще ясніше зоріли йому просто в серце, а Марко виразно чув, що йому не сила їх забути.

Але щож робити? що робити? — питавсь він сам себе і відповіди не було.

VI.

Теплого вечера в неділю вертавсь Марко до дому з читаня в Корнієвій хаті. Читанє вийшло сьогодні особливо гарне. Марко почув богато цїкавого і богато такого, що надало його душі впокій та тиху впевність, що його ідея переважить. Потім він був в учителя. Той про-

читав книжки, що брав в Марка і надзвичайно зацікавлений палко розпитував ся про український національний рух. Марко бачив, що з него буде щирий патріот і се друге щасливе вражінє побільшувало втіху від першого. І він ішов, широко вдихуючи в себе свіже вечірне повітрє, почуваючись на дужу невтомлену силу. Він пройшов поміж деревами попід скелею, перейшов через місток і вступив в панський сад. Місяць вже підбився в гору і обливав срібним світом посипану білим піском стежку, верхи дерев та краї віт. Марко почув розмову в панськім садї і догадав ся, що се пани пішли на прохід. Йому не хотїло ся стрічати з ними і він, обминувши квітник, від котрого чулись голоси, перейшов просто на побічний ґанок, на котрім звичайно пили в вечері чай. Тепер там нїкого не було і широкі, складені з великого білого каміня східцї ясно блищали проти місяця. Марко не поспішаючись, зійшов по них і зовсїм несподївано побачив Катерину. Вона сидїла на поручатах, вся осяяна місячним сяєвом. Ясна її постать виразно визначалась в рамцях темної, тільки зверху сріблястої, купи листя дикої виноградини, що звивалась в гору по обох боках її. Вона сидїла задумана, склавши руки і трохи нахиливши обличе. Марко виразно бачив її рівний ніс, тонкі губи та чорні брови, під котрими сховалось дві темні оцї. Катерина сидїла, повернувши обличе на той бік, відкіля йшов Марко, але вона була така задумана, що не чула, як він підійшов і не бачила його. Марко зупинивсь..

І відразу він почув, яку велику силу має над ним ся дівчина. Все, що він думав доси, мов повилось в голові якимсь туманом, відійшло кудись далеко-далеко, а насамперед стало одно: бажанє бачити її, бажанє бути з нею....

Вона почула його і підвела голову. Вона побачила його очи, втуплені в неї. Вона встала з поручат. Марко мовчки зійшов на ґанок.

— Доброго вечера! — тихо сказав він. Він завсїгди казав се привитанє по українськи і Катерина любила його чути.

— І вам... — відмовила вона так само тихо і знов сїла на поручата.

— Еге, наші ще в саду...

Розмова ввірвалась. Катерина сидїла на поручатах, схиливши голову; Марко стояв біля столу, поклавши руку на стілець. Катерина чула, як в неї затріпоталось в грудях серце і зрозуміла се саме, що й Марко. Вона зрозуміла що любить його, зрозуміла, що доля звела їх на віки, — і вона дожидала. Вона дожидала кінця, того слова, що скаже Марко, як схилить ся перед її вродою, як положить до її ніг свою молодість, вроду, розум....

А Марко стояв і чув, як туманїє його голова....

— Неси скатерть стіл накривати!

Се кричав льокай — він зараз готуватиме тут чай. Катерина сердито встала з поручат і пішла в свою хату. Марко також не зістав ся на ґанкови і пішов геть.

Другого дня після обіду, сидячи в своїй хаті, побачив Марко, як під панський рундук підїхав Голубова повіз і сам він вискочив з не го і пішов в будинок. Від того часу, як скупав ся в ставку, Голубов не був тут і тепер трохи здивувало Марка, що він поспішивсь приїхати в буддень. А про те, він про него зараз же забув за роботою.

А Голубов тим часом вже сидів з старим Городинським та з Іваном Дмитровичом і балакав то про те, то про се. Але видко було, що в'н має щось инше на думці. Нарешті баїдужим тоном сказав усміхаючись:

— А ось ще... Одначе ваш студент дуже червоний.

— А щож хиба він? — здивував ся пан Городинський.

— Та я-ж вам кажу, небезпечна людина, пропаґатор.

— Та що се ви таке кажете?

— Факти, факти, Якове Григоровичу, давайте! — сміючись промовив Іван Дмитрович.

— Факти? Ось! Сей пан веде тут свою „хохлацьку" пропаґанду. Він збирає селян і читає їм свої „хохлацькі" книжки про Україну, про Січ, про гетьманів. Мета, звісно та, щоб підбурювати народ проти уряду, вабльчи його вільним гетьманством.

— А ви не помиляєтесь, Якове Григоровичу?

— Та не помиляю ся, кажу! Я недавнечко найняв з вашої слободи наймита — салдат, розумний такий. Він і розказував, що тут у вас

читанє і що він не схотів слухати, а инші ходять. Я випадком почув сю розмову і розпитав про все.

— Погана річ! — промовив Іван Дмитрович.

— Чорт зна, що таке! — скрикнув старий Городинський. — Менї, як по правдї сказати, давно щось плещуть що він щось читає, та я не звертав на се уваги. Та в чому тут сила?

— В тому сила, — докірливо сказав Іван Дмитрович, що ся українська пропаганда суворо заборонена.

— Я радив би вам, почав знову Голубов, — подати зараз же звістку хоч становому.

— Ну, се вже вибачайте! — скрикнув сердито пан Городинський, — я не хочу в своїй господї до рук становому людину віддавати. Вже коли щс там є, то я його піду викину з хати та й хай собі іде, куди хоче. Хоча — кат його зна, може там нїчого й не було...

— А, нї! — відмовив Голубов і почав розказувати, що він випитував в свого салдата так добре докладуючи свого, що Марко виявлявсь мало-мало не динамітником.

Марко ще сидїв над своїм зшитком, як почув за дверми молодого Городинського голос:

— Можна увійти?

— Прошу! — відповів Марко, встаючи та дивуючись тій візитї.

Іван Дмитрович увійшов урочисто та поважно. Від його постатї так і пашіло канцелярською величністю.

— Вибачайте, — промовив він повагом, — що потурбував вас.

— Сїдайте, будьте ласкаві! — попрохав Марко.

— Іван Дмитрович сїв на стілци, положивши свій панамський бриль на колїнах. Марко сїв проти него. Іван Дмитрович трохи посидїв, спустивши очи в долину, а потім підняв їх і дивлячись ясно та впевнено на Марка, почав:

— Власне — я не сам, а з припорученя мого батька. Як що дозволите, я дам вам два-три питаня і як що ви менї відмовите, то се мене цїлком вдоволить.

— Будьте ласкаві! — відповів Марко і подумав: До чого се воно?

— Скажіть, будьте ласкаві, — ви зволите читати мужикам українські книжки?

І Іван Дмитрович, промовивши се, подався трохи назад головою, а його погляд ще впевненїйший зробився.

— Еге! — кивнув головою Маркс.

— І тільки українські книжки зволите читати?

— Еге! — так само відповів Марко

— І ви се робили вже декілька разів?

— Еге!

— Між иншим ви читали книжки з української історії і навіть самі дещо розказували мужикам?

— Ви не помилились. Але-ж ви дуже цїкавi і менї вже докучило відмовляти. Я хочу також спитати ся: на підставі якого права

ви мене про се допитуєте ся та ще й мов про яке злочиньство коли я нїколи не ховавсь з сим?

— На підставі права господаря дому, що не може дозволити, щоб в него робили ся такі речі! — сказав з олїмпійською авторітетністю Іван Дмитрович. — Сеї українофільської пропаганди нї уряд, нї всяка добромисляча людина терпіти не може. І я думаю...

— Вибачайте, пане Дмитровичу як що я перепиню вас і скажу вам перш, що я думаю. Я-ж думаю, що ви можете далї не балакати зовсїм, бо те, що ви маєте сказати, мене нї трохи не зацїкавлює. І я тільки попросив би, щоб завтра дано менї до зелїзницї коний, бо як вам відомо, иншим способом я не маю змоги добутись туди. — Я сказав все, пане Городинський і більше не маю нїчого вам сказати.

І Марко встав зі стільця. Іван Дмитрович почервонїв і також встав. Його вхопило пересердя, що сей студент розірвав усї пляни його розмови, котрою думав він, виявивши всю свою величність, знищити, в нївець обернути його. А тепер сей студент нагадує йому, щоб він ішов з хати.

— Дозвольте, одначе... — почав був він, але стрівсь з таким зважливим Марковим поглядом, що повернувсь і пробубонївши під ніс — „А про те" — вийшов з хати так саме велично, як і увійшов, удаючи з себе, що він не звернув уваги на Маркові слова.

— Отсе так! — Подумав Марко, як двері за несподїваним гостем зачинили ся. — Не стає

офіціяльної поліції, так є добровільна. Але у всякому разї треба лаштувати ся в дорогу.

— А Катерина? — згадав він, і в него заще міло серце. І все се піде за водою? А жертва? озвавсь в душі другий голос. Сама доля пособляє тобі не збочити з шляху. Алеж яка се страшна жертва!....

Він сїв на ліжку і почав думати. Так буде краще. Він поїде і все скінчить ся. Її се буде однаково, бо та невеличка прихильність, котру вона виявила до него, запевне не кохане. Потім — в них не однакові погляди на ґрунтовну річ... Еге, так краще так краще!...

І він встав і почав швидко, похапцем складати свої папери, хоча поспішатись було нїкуди; він ще мав богато часу до ранку. Він силкувавсь робити все гарно до ладу. Задзвонено до чаю. Марко не пішов. Через декільки часу увійшов льокай і подав коверту. В коверті Марко знайшов гроші від пана Городинського плата за учительованє до кінця терміну Марко відрахував собі гроший, скільки припадало по сей день і відіслав оставші назад. Льокай пішов.

Проминуло ще з пів години — Марко вже зовсїм зібрав ся і тільки зіставив собі книжку — читати на дорогу. Відчинили ся двері і в хату увійшов хлопець-почтар, що возив листи з стації. Він принїс Маркови два листи. Марко глянув і побачив, що один з них був не з почти. Зачинивши двері за почтарем, він розірвав той лист і прочитав:

„Сьогодня в 12 годин під скелею коло криниці. К."

Марко прочитав лист в друге, в трете. Ось коли надходив край. Від того, як він відмовить на сей лист, залежало все його житє на далї.

Тепер вже не можна було казати, що вона його не любить: Марко міг бути певний, що лист був свідком нїчого иншого, тільки кохання.

Перше він міг пірвати все. Тодї він був сам. Тепер було инакше. Кохана дївчина кликала його. Чи міг він зробити тепер те, що зробив би тодї? Чи мав на се право навіть?

Як же поєднати з сим його бажаня віддати житє в жертву рідному краю? Одно стає на дорозї другому.

На столї лежав том картаґенської історії. Марко не читав його давно, аж від того часу, як він читав після розмови в садї з Катериною. Тепер він зіставив його читати, як їхатиме.

Том лежав на столї перед очима Марка. Він побачивши його і згадав, що се книга про картаґенську історію. І як згадав се, то згадав усе те що він тодї читав, згадав зруйноване Картаґену і згадав жінку Гасдрубалову і свій сон.

І він згадав Катеринині очи і йому й тепер здавало ся, що вона зможе бути такою Картаґенкою, як що схоче.

Вона зможе віддати ся в жертву так само, як і він. І хибаж вони не можуть зробити сього в купі?

Марко знайшов відповідь, яка вдоволила

його на сей час. Він вийде до неї і знає, що скаже.

Лист той справді був від Катерини. Увійшовши через кільки часу після того, як Іван Дмитрович прийшов від Марка, вона почула про все, що сталось. Вона не промовила ні слова, але Голубов їй здавсь таким гидким, що вона зараз же пішла в свою хату і почала думати. Але думанє було погане. Вона тільки почувала, що любить Марка. І вона почувала, що сего вечера все се непевне становище мусить якось відмінити ся, все се мусить скінчити ся. Але як? Чому він досї мовчить? Вона подумала і зараз же инша думка промайнула в неї в голові. Вона згадала сцену з Голубовим коло ставка і їй здавалось, що Марко й справді міг подумати, що вона має якісь почуваня до Голубова. Се так натурально. І тепер отся історія. Все складаєть ся так, що може впевнити Марка, що вона, Катерина, гордує ним.

— А він гордий — подумала вона.

— А завтра він їде і все скінчить ся. Все скінчить ся і те, що мусить виявити ся, рішити ся — не виявить ся й не рішить ся? І се слово що мусить сказати ся — не скажеть ся?

— Ні, воно скажеть ся! — подумала вона зважливо і вхопивши клаптик паперу, ні трохи не вагаючись написала до Марка лист.

— Ти трохи бліда! — сказала їй мати за чаєм.

— Голова щось болить — відповіла Катерина.

— В тебе руки холодні — ти хора. Піди ляж!

Катерина не була хора але її била нервова пропасниця. Вона послухала матері і пішла в свою хату.

Вона не роздягаючись лягла на ліжку погасивши свічку. З широко розплющеними очима лежала вона в темряві. Руки в неї були холодні, як крига, за спиною пробігав мороз, а голова палала.

Вона чула, як балакали на ґанкови за чайним столом. Боже мій, як вони довго сидять.

Дзвонить годинник. Тільки одинайцять! А ще-ж то аж годину ждати! Раніїше вона не могла: тільки опівночи все затихало в їх господі.

Вона не думала про те, що мало бути там, куди вона піде. Вона думала про всякі инші речі. Вона почула, як дзвонить годинник і почала згадувати, як колись вона — ще малою — розбила годинник і повиламувала з него всї колїсцята. Потім вона згадала, як стара нянька злякала ся, побачивши се. Потім вона почула, як ся стара нянька, що жила й досї, щось бубонить і говорить в сусіднїй кімнатї, де вона спить з її сестрою. І вона почала згадувати, яка нянька товста і які в неї чудні губи, як вона балака. Потім вона згадувала няньчиного сина, кравця, котрий іноді пяний заходив до матері і їй схотїло ся побувати в його хатї і подивитись, як він там живе. Потім...

Думки крутили ся, приходили і відходи-

ли без нїякого звязку з тим, що було в неї в душі. Іноді Катерина починала ловити себе натому, що думала, але як тільки хотїла згадати свою думку зараз же забувала її.

Половина! Се половину до дванайцятої продзвонило Катерина не могла більш лежати. Вона встала, сїла біля вікна. Вона підняла темну стору (віконниць не було). Місячний свїт упав смугою в хату і осяяв частину ліжка, комоду і двері. Катерина положила на вікно свій годинник і почала на него дивитись. Три чверти до дванайцятої. Без десяти мінут дванайцята... Без пяти..

Вона встала і тихо-тихо відчинила ті двері з своєї хати, що виходили в сад. Білий від місячного свїту ґанок був перед нею. Темна скеля чорніла здалека і тільки де-не-де по нїй перебігав місячний промінь. Катерина зійшла з ганку, перебігла квітник і вбігла в темну алею, що тягла ся аж до містка.

Як підійшла Катерина під скелю до криниці, Марко вже дожидав її там. Вона ще тодї зобачила його постать, як він не міг її бачити за деревами. Місячний промінь падав просто на него. Він стояв коло криниці, спершись на камяне цембрине. Катерина не зупиняючись перебігла край гаю і Марко вздрів її перед собою. Він випростував ся і вступив наперед.

Вона попередила його. Зупинившись перед ним і тим примусивши його зупинитись, вона сказала:

Я вас покликала, бо думаю, що в нас у

обох є дещо, що маємо ми сказати одно другому....

Вона зупинилась, дожидаючи відповіди. Хвильку чи дві, котрі вона прождала Маркової відповіди, здавали ся її нескінчено довгими. Нарешті Марко загомонїв. Він говорив тихо, але кожне слово виходило з його уст виразно й твердо:

— Еге, ми маємо що сказати одно другому. Дозвольте менї сказати все, що я думаю. Я вас кохаю і бачу, що маю не одно се щастя, а ще й друге, більше: ви даєте менї надїю, що кохаєте мене. Я не вмію висловити вам те, як я вас люблю, але сподїваю ся, що вам сього й не треба і що ви й так зрозумієте, що без вас я не буду щасливий.

Голос його затремтїв.. В нїм почуло ся при гнїчене пориванє. Катерина стояла непорушно і мовчки слухала. Марко казав далї:

— Але ж людина живе не самим тільки власним житєм. Є в кождої людини святиня вища від власних почувань, від власного щастя. Такою святинею ставсь менї мій рідний край, моя Україна. Я присягавсь присвятити її своє житє. І та людина, котру я кохаю і котру я благав би зєднати своє житє з моїм, — повинна іти зі мною до одної мети

Голос його тепер не тремтїв. Він зробивсь тихий, але в йому чула ся сила глубокого, по вік непорушного пересвідченя. Він скінчив і те пер він ждав відповіди, але її не було. Катерина мовчала. Марко забалакав знову:

— Знаю, що я не вартий того щастя, котре ви хочете менї дати. Я знаю, як я мало даю і як богато беру. Але-ж...

— Але-ж, здаєть ся, хтось з нас помилив ся, Марку Петровичу! — перепинила його відразу Катерина, і її голос задзвенів неприязно та гордо. — Або може ми обоє помилили ся. Ви сказали, що б е р е т е... Ви нїчого не берете, Марку Петровичу. Я скажу правду, несхованюсь. Я прийшла сюди, щоб сказати вам, що я вас люблю, щоб і від вас також почути. Але такої відповіди я не бажаю. На умовах я свого коханя не віддаю.

Вона відвернула ся і хотїла іти. Невимовний жаль стиснув Маркови за серце.

— Люба моя! — скрикнув він і вхопив її за руку.

— Не смійте мене займати! І яке право ви маєте так казати! — скрикнула остро Катерина, вихоплюючи руку. — На умовах! У вас і тут... Боже мій!... і вона скрикнула і побігла геть.

В ту-ж хвилю Марко став її на дорозї.

— В імя того почуваня котре нас обох привело сюди, я благаю вас вислухати мене! — заговорив він палко. — На що ви кажете такі слова? Нїяких умов я не становлю і не маю на се права. Я кажу тільки про свою обітницю, я кажу, що я тодї тільки можу віддати частину свого житя персональному щастю, коли се щастє не йтиме проти сеї ідеї, котра керує тим житєм. І як би ви хоч на хвилину увірували в сю святиню, то...

— Нїколи! — крикнула Катерина і відхилившп рукою Марка кинулась геть і в ту-ж мить зникла поміж деревами.

Марко не рушив ся з місця. Він сподівав ся сього, хоч не хотів думати, що так може бути. Але инакше балакати він не міг. Він довго стояв на одній місци непорушно і в него не було думки побігти за нею, дігнати її, ще вияснити їй. Він знав, що се не пособить і не рушиз з місця, хоч і почував, як щось мов упало в його грудях...

Він тихо пішов звідси... Який безум! Невже він міг сподївати ся свого власного щастя? Як щастє може погодити ся з жертвою? В него була думка зєднати незєднане нїколи і він помилив ся. Як він міг думати, що він не помилить ся?

Він прийшов в свою хату і сїв коло відчиненого вікна. Голова в него робила з усеї сили. Розум чув, що він переважив, що почуваня обовязку, повинности подужало. І думка робила як нїколи. В Марковій голові спокійно, як здавало ся йому, вкладали ся ті думки, одна за другою, правильно, систематично. Се були думки про рідний край, про повинність перед ним.

Так минула ніч.

Марко бачив, як мерхли одна по другій зорі перед світом, як потім ранїшний туман повив сад, повив скелю, обложив все навкруги. Потім він побачив, як соняшний промінь визирнув з за краю балки і стрільнув у туман, а за ним другий, третий. І Марко подумав:

— Мій промінь вже не засвітить...

Але природа мов сміяла ся з його горя. Огняною могутною кулею зійшло сонце, розбило тумани, осяяло землю і земля озвалась усїма голосами — шелестом гайовим, шумінєм вітровим, співом пташини, плеском водяним — земля ожила. А проміне горіло ясно, гордо і сипало світло та тепхло на всю землю.

— Коні готові! — Почув Марко за собою голос.

Марко мовчки взяв пакунок, надів капелюх і вийшов з хати. Коні нетерпеливо пирхали перед ґанком. Він сїв у еквіпаж. Коні рушили і вивезли його з двору, де все ще спало. Швидко перебігли слободу, виїхали в степ. Марко не зауважав добре, що навкруги його було — і жита, і трави, і косарі, і сонце, і шлях все се якось невиразно крутилось круг його. За се виразно він почував, що все се живе, що у всьому сьому могутне житє широко розливаєть ся і що сонце світить так ясно, так весело...

— А моє зайшло.... — крутило ся в його голові і в него немов зявило ся пересердє на се золоте, веселе проминє, що льлючись з високого неба живило собою всю землю.

Еквіпаж підїхав до стації. Марко увійшов до неї. Було ще трохи рано. Марко почав ходити по невеличкій хатї, далї зупинивсь перед списком поїздів і уважно прочитав його з початку й до краю кілька разів. Потім він перей-

шов до других друкованих та писаних папірців, що почіпляно було на сій же стіні. Він прочитав скільки і які на сій стації меблі і що міністер доріг забороняє курити.... Потім він підійшов до вікна і побачив, що сонце сяло ще яснійше, ще лїпше і в него тепер вже не було нїякого пересердя і йому було байдуже, чи воно світить, чи нї. Потім йому схотїло ся, щоб швидше прийшов поїзд, бо докучало стояти коло вікна, але поїзд не їхав і він стояв, думаючи про те, чи давно фарбовано штахетки в стаційному палїсадчику і чи не краще було би їх пофарбувати не зеленою, а жовтою фарбою. Далї він почув, як кликано брати білєти і зрозумів, що се кличуть його, бо більше пасажирів не було і пішов взяти білєт і почув, як підїхав поїзд. Він сам занїс свій пакунок до вагону третої кляси, і то зовсїм порожнїй, бо в нїм сидїло тільки троє, а хто саме, — Марко не розібрав. Він сїв в тім кутку, де не було зовсїм людий. Ще кілька хвилин і поїзд рушив. Марко став коло вікна і поглянув на стацію. Він хотїв щось подумати про сю стацію, але відразу, зовсїм несподївано, сльози підступили йому до горла і Марко заридав гірко, тяжко, припавши розпаленою головою до холодного скла, зросюючи його своїми пекучими слїзми....

VII.

— Оттакої ще! — відкіля ти взявсь? — витрящив на Марка очи Семен Лїсовський, як той, приїхавши вранці-рано з двірця зелїзниці, стяг з него ковдру і збудив.

Він скочив з ліжка, обняв ся і поцїлувась тричі з Марком, все кажучи:

— Та кажи-ж, що се? На деякий час, чи зовсїм?

— Зовсїм, — відповів Марко.

— Чого так?

— Спершу одягнись та вмийсь та й я вмию ся, а тодї балакатимем, — сказав Марко, повеселїйшавши від веселого Семенового облича.

— І то не погана річ, — відповів Семен, і вони оба почали доводити себе до ладу — Семен після спаня, а Марко — після безсонної ночи в ваґонї.

— Марто! становіть самовар та швидше!— крикнув Семен в коритар до покоївки.

Через якої пів години самовар вже кипів на столї, а біля столу сидїли за чаєм Марко з Семеном.

— Ну, кажи-ж тепер, що там таке? — питав ся Семен, втупивши в Марка свої ясні-ясні голубі очи, що весело сяли з під рівних брів на світ божий, роблючи завсїгди веселим Семенове молоде та безвусе обличе з цїлою копицею русого, мягкого волося на голові. Марко, з його сумним обличем, з поважними очима, з не-

величким темними вусами та тонкими губами, здававсь поруч із своїм товаришом старійшим, ніж був справді.

— Ну, кажи-ж, кажи, — чого приїхав?

— Того, Семене, що... як би його краще сказати — попросили виїхати.

— Йо?

— І не — йо, а так саме воно й є!

— Та чого-ж се так?

Марко розповідав про все. Семен тільки слухав та головою хитав.

— Ну, хто-ж тобі казав так робити? — нарешті сказав він.

— Як?

— Не треба було їм заздалегідь виявляти, що ти таке є.

— А я думаю зовсім навпаки. Годі вже нам ховати ся. То „страха ради юдейська", а то й просто соромлючись своєї національности, не насмілюємо ся ми часто й густо казати, що ми таке є, — все ховаємо ся і тим примушуємо думати, що нас зовсім нема.

— Колиж нас ганяють як ! — перепинив Семен.

— Правда! Але-ж тим нас і ганяють, що ми зайці. А ну лиш будемо ще чим иншим!

Вовками?

— Нам не гріх на деякий час побути й вовками.... Ну, та про се иншим разом! А тепер найцікавійше мені, як у нас стоїть справа з нашим товариством? Як у вас тепер ведеть ся?

— Як ведеть ся? — Перепитавсь Семен і

якось скривив обличе, а очи дивились хитро й глузливо з під вій. — Побачиш сам! Ось завтра мусимо зійти ся слухати першу книжку до виданя, — рішати, чи варта на неї гроші тратити. І запевне не варто, бо книжку написано чорт-зна по якому. Так книжок писати не можна. Ніхто так погано книжок не пише.

— З усього того, що ти кажеш, видко, як що я не помиляю ся, що книжка — твоя? — сказав усміхаючись Марко.

— Ти не помиляєш ся! — відповів тим таки ком'чно-смутним тоном Семен. Ти, на превеликий жаль, не помиляєш ся ані трохи. Книжку ту написало отсе доробало, що сидить перед тобою. Книжка ся — оповіданя, оповіданя для народу. Але ніколи народ в світї не буде її читати.

— Та буде тобі скимлїти! — засміяв ся Марко. — Розкажи хоч, що ти тут робиз?

— Що я робив? Цікаве питанє! Проживав ті гроші, що висилав менї мій дядько-опікун.

—А як тих гроший не стало? —спитав Марко, бо знав, що якась земелька, з котрої опікун одержував Семена і його сестру-сироту, що вчила ся в гімназії, була невелика і Семенови висилано гроші на скупо.

— Ох, ти не помилився, що їх не стало!... Годї я мусів взяти лекцію і отсе тепер бігаю на нію що дня вранці .

— А далї що?

— А далі нічого, бо я й справді зараз піду на ту лекцію, а ти спи!

— Мабуть не заснеть ся після чаю.

— Про мене! — відповів Семен і хотів іти з хати, але зупинивсь.

— От я дурна тетеря, та й ти не кращий! — скрикнув він на Марка. — А чом же ти не кажеш, що тобі нічим буде жити?

— Та в мене є зароблених трийцять рублїв — я не тратив.

— Ну, ті потратиш і потім... А тепер треба нових гроший. Ти щасливий, бо гроші самі вже стрибають тобі до рук.

— Як то?

— А так, що один знайомий чоловіга кликав мене вчити свого сина. А я не хочу, бо менї й одної лекції буде. Сьогодня я мусїв іти до него і сказати, що не хочу. „Ерго", — бери капелюх та йди со мною і будеш мати дїло з Самсоном Павловичом Ловченком та з його сином ґімназіястом.

— Се добре! Але чи ти не дуриш мене, Семенє? Може ти взяв би сю лекцію сам, а тільки відступаєш менї? Ти знаєш, що се вже було одного разу.

— Хомо невірний! глянь на сей папірець — в нім написано те, що я казав, — я мав би його віддати, як би Ловченка не було дома.

Ловченко жив недалеко і Семен швидко погодив з ним Марка. Тодї Семен пішов на свою лекцію, а Марко на місто бо на лекції до ґімназіяста треба було ходити в вечер. Най

самперед він побіг по книгарнях подивити ся, чи нема яких новин літературних. Він перекопав все, що було і знайшов нового тільки два погані водевілї, котрі прочитавши довго потім плюзав. Забіг і до бібліотеки почитати нових часописий; забіг до одного товариша і на обід вернув ся до дому. Семен був вже в дома.

— Де ти так довго блукав? їсти хочеть ся, аж шкура болить! — скрикнув він.

— Здоровкав ся з містом, — відповів Марко.

— А се що? — крикнув Семен і аж під ніс підставив Маркови новеньку українську брошуру, що ще пахла друкарською фарбою.

— Се де ти взяв? — спитавсь Марко, розгортаючи брошурку.

— Де! се нашого гурта перше виданє, — тільки-тільки отсе видруковано, — так один примірник узяв з друкарнї.

— Та ти-ж казав, що першу книжку тільки читатимуть завтра!

— А, який ти нерозумний! Як ти не можеж зрозуміти, що я автор сеї книжки, що завтра читатимуть, що се моя перша книжка — чи міг же я, кажучи про неї, памятати про ту, що була попереду? Та й нарештї несподіванку хотів тобі зробити і навіть не писав нїчого про се.

— За несподіванку дякую та ще до того й книжка на погляд менї подобаєть ся. Чому безавтора?

— Вчитель писав — боїть ся. — І Семен

сказав призвище і додав: — Але ти подумай тільки про се, що се перша праця нашим коштом і як що Бог дасть, то сих праць буде богато, богато, богато!

— А я й досї гроший за себе не заплатив до товариства! — схаменув ся Марко.

— Коли оглядївсь! Я за тебе заплатив давно. Хоча....

— Що: хоча? — спитавсь Марко дивлячись Семенови у блакитні очи, котрі сипали веселі іскри.

— Та ваш братчик-член — непевні люди. Треба було-б уперед з тебе квіток.

— Се вже практика довела тобі членську непевність? — засміяв ся Марко.

— А то-ж нї? — перепитавсь Семен і комічно зітхнувши, додав:

— Ох, довела!

— Як?

— Як тільки врадили товариство скласти, то того дня всї дали свою вкладку. Але другого місяця вже двоє — їх же імена, Господи, да незабвені будуть на страшному суді, — не дало — обіцяли ся потім, та й досї не чуть нїчого, хоча вже половину нового місяця минуло; мабуть нїяк не злічать.

— Віддадуть!

— Віддадуть! — тяг своє Семен. — Ваш братчик-член тілько й зна виляти...

— Одначе, — засміяв ся Марко, — не дурно Тапчанський казав про тебе, що ти на те клопочеш ся про товариство, щоб головою в

йому бути. Та ще й не головою, ще й товариства до путя нема, а вже починаєш забалакувати добре

— Стрівайте, дайте мені тільки попоїсти, то я ще й не так забалакаю, а то я тепер охляв. —Марто! Марто! — загукав він, — та давайте їсти, бо помремо з голоду!

— А мені що до того! — озвала ся з сїний Марта.

— Як то — що до того? Виж будете винні бо через вас помремо! Вас тоді на Сибір заш ють.

— Отсе мені лихо з вами! — сміялась моторна молодиця Марта, несучи на стіл страву та весело поглядаючи на Семена, — треба вже чогось вам дати їсти.

— Не чогось, а богато! Давайте, давайте лишень, що там наготували ви сьогодня з своєю господинею! — скрикнув Семен і зараз же заходивсь коло борщу. Але зївши кілька ложок, він кинув його і почав пильно придивляти ся на Марка.

— Чого ти так на мене дивиш ся? — спитав ся той.

— А ось того?... здаєть ся мені, що ти не такий веселий як звичайно. Невже тобі така шкода того, що ти поїхав з села?

Маркови справдї було сумно; але чого сумно — він не мав сили сказати Семенови. Досї вони жили з Семеном щирими товаришами, не ховаючи один від другого ні думок, ні гроший. А тепер в Марка було таке на серцї, що

він не зважив ся розповідати про се нїкому. Він положивши свою руку на Семенову і дивлячись йому в вічи, щиро сказав:

— Слухай друже, — ти не помилився і твоє щире серце зараз вгадало, що мені невесело. Мані трафилось нещастє. Але чи розумієш ти, що є такі річи, що про них не сила балакати, принаймі зараз?

І твоя річ така?

— І моя річ така. Казати про неї я не можу і не знаю, чи скажу коли. Можу тільки сказати, що нї на наші відносини, нї на наші ідеї ся річ не матиме жадного впливу. Розумієш ти мене, друже? Не обвинувачуєш ти мене, що я не кажу?

— Ах ти дурне, дурне! — промовив Семен, хитаючи головою та з любовю дивлячись на Марка своїми добрими очима. — А щож, хиба краще було-б, як би ти відбріхувавсь та сказав, що нема нїчого? Та менї хочеть ся поцїлувати тебе за щирість і я зробив би се, як би мої губи не були в борщі!

Другого дня над вечір Марко з Семеном лагодили ся йти до старого Овсїенка, в котрого повинні були зійти ся й инші земляки, щоб переслухати Семенову книжку.

— А знаєш що? — озвавсь Семен, виходячи на вулицю, — зайдїмо ми по Шкляренка, менї хотїлоб ся прилучити його до нашого гурту.

— Якого Шкляренка? — спитавсь Марко. — Того, що етнографічні матеріяли колись друкував?

— Та до него. Він тут живе і я отсе недавно з ним познакомивсь. Цікава людина. Ти знаєш він скінчивши ґімназію, не пішов до університету, а пішов в учителї на село, бо учителїв-украïнолюбців на селах нема і справа не дожидатиме, поки він не скінчить університету. Вибув він щось років девять учителем, зібрав масу лінґвістичного та етноґрафічного матеріялу, друкував його, хоч під своїм іменем дуже мало. Зрозуміло, як йому доводилось жити: і тепер у нас школи гарні, а тодї — пятнайцять лїт тому назад — ще кращі були. Натерпівсь він там лиха чимало, а все таки свого не покидав, — таї не покинув би, як би не лихо спіткало.

— Яке?

— Піп доніс, що він перекладає в школї евангелію по украïнськи. За се його скинено з посади і віднято право учителювати. Тодї він був десь управителем, далї знайшов тут собі службу, але полїція дізналась, що він тут служить, та й турнула його, — бо сеж небезпечно держати таку людину хоч би й до переписування паперів, що може перекласти по украïнськи евангелію! Тепер він знайшов собі приватну роботу і з того живе. Правда, цікава людина?

— Цікава.

— Але він ще тим цікавий, що страшенно тепер обурений проти своїх земляків.

— Чого?

— Та ось послухаєш його самого, бо отсе вже ми дійшли до него. Ходїм у двір!

Вони увійшли в двір і постукали в двері в невеличкім будинку. Відчинив двері сам Шкляренко.

— Приймаєте гостий, Максиме Кириловичу! — промовив до него Семен.

— Просим! — відповів коротко Шкляренко і повів їх у свою хату.

Він наймав одну хатину, в котрій тілько було ліжко, стіл, три стільці, шафа з книжками та на стінах два-три українських малюнків та Шевченків портрет. Сам Шкляренко був в дуже простій одежі. Се був чоловік середного росту, але в плечах широкий — видко було фізичну силу; худе, але чимале обличе було виразне та енергічне з молодими очима та великими темними вусами; високий, випнутий лоб нагадував про упертість.

Семен познакомив Марка з Шкляренком.

— Прошу сідати! — промовив той і в його голосі Марко почув якусь нотку — чи то невдоволеня, чи то роздратованя.

— Ми отсе до вас, Максиме Кириловичу, щоб ви ішли з нами, — забалакв Семен.

— Чого і куди?

— Та до Овсієнка-ж! Будуть гризти мою душу, дочку мою, мою книжку нехтувати.

— Не варто й ходити.

— Чому так?

— Тому, що однак нїчого не вийде.

— З чого? З моєї книжки?

— Ат! З тих заходів!

— От-же вийшла вже одна книжка, надрукувала ся.

— То випадком. А потім усе діло скаламутить ся.

— Та чого-ж так?

— Та того, що всї Українофіли або ледарі, або падлюки!

— А мене та себе до котрих ви рахуєте! — спитавсь усміхаючись Семен.

— Хотів би до перших, — озвав ся зовсім серіозно Шкляренко, — а про те — не знаю.

— Чи не думаєте ви, Максиме Кириловичу, що ви вже через лад суворі— спитавсь Марко.

— Через лад добрий — ви хочете сказати? Я маю підстави казати те, що я кажу. Років з двайцять пять товчусь я поміж земляками — бачив та знаю богато їх. І завсїгди бачив одно: справа починаєть ся широко, тягнеть ся вузко і кінчить ся нїчим. Винятки з правила завсїгди бувають, але се правило. Гляньте на літературу — хто робить? Дві-три людини, а всї останні ледарничають, хоча моглиб богато і дуже богато робити; та ще се добре, а от як видавати доведеть ся та книгар часом не візьме, так пошукайте тодї видавця! Нїхто копійки не дасть, а в нас є земляки, котрі мають сотнї тисяч і кричать про своє вкраїнолюбство.

— Але-ж ви забуваєте, що ось зараз вам навіч склав ся гурток, що гроші є і видає книжки, — відповів Марко.

— Не забуваю! Але-ж я вам казав, як робить ся в нас діло. Так буде і з сим: пічнеть ся, тягтиметь ся і скінчить ся нїчим. Та ви поди-

віть ся на те, що ми досї не маємо навіть того, що можемо мати, не маємо видань творів своїх кращих письменників, не маємо своїх книжок для народу.

Але-ж ви знаєте, що цензура забороняє всяку популярно наукову книжку.

— А чого-ж сидїли дурно тодї, як не забороняла? Чом не наготували книжок тодї? Тепер би вони були. І може як би ми їх мали, то цензура й не забороняла би нових. Чомуж сього не було? Чому? Через ледарство, через недбальство!...

Шкляренко говорив се все палко, голосно і в його тремтячому ґолосї було чути злі сльози. Видко було, що та людина мучилась над тими думками довго і намучилась дуже; видко було, що все це займає її душу з глубини.

Мушу признати, що тут — ваша правда! — сказав Марко.

— Не можна сього не признать бо всякому не засліпленому окови видко, яка наша інтелїґенція. Можна назвати її вкраїнською? Довго подумаєте, доки дасте їй се назвище.

— Чому-ж так?

— Чому? А ось, наприклад, отсе вам як? Є тут у нас один старий чоловік. Був замолоду вчителем в ґімназії, писав замолоду по українськи, богато, кажуть, пропагував ідею. Тепер він вже старий і в него син пише магістерську дісертацію. І сей син не знає рідної мови, говорить тільки по російськи. Чому? Тому, що

щирий вкраїнолюбець, його батько, не навчив його рідної мови. Ви не можете сказати, щоб се був виняток. Ви повинні признати, що вся наша інтеліґенція говорить по російськи, тільки закидаючи іноді по свому і дітий своїх змалечку вчить тільки по російськи.

— Повинен.

— Не що-ж бо то й що! А подивіть ся далї — чи є хоч крапля солїдарности поміж нашою іинтеліґенцією? Гляньте на Ляхів, хоч на Нїмців, на Жидів! вони дбають про те, щоб дати змогу своєму землякови вийти в люди, вбити ся в силу, щоб потім він, маючи ту силу, пособляв в спільній роботї. Вони держать ся один другого. А в нас? Я знаю одного українського письменника — він написав небогато, але всї казали, талановито, — він то умер з голоду, бо вмер знесилившись над тяжкою працею, котра не давала йому й стільки, щоб одягти ся та прогодувати ся. Він умер і нїхто про него і словом не озвав ся! А наше зрадництво падлюшне та шпиги....

— Стрівайте, стрівайте, Максиме Кириловичу! — озвав ся Семен. — Сього вже не чіпай те! Зрадництво та шпиги не наш, а цїлоросійський продукт.

— Отже нї! Хай він істнує і в других, але-ж і ледарство і безладє та несолїдарність і зрадництво та доноси — се все наші, сутоукраїнські продукти. Та гляньте ви в історію нашу! Чи богато солїдарности виявляєть ся у всїх наших історичних рухах? Чи мало було в нас Бара-

башів? Та нї — ще Барабаш гарний —далї вже Адамовичі пішли; а далї вже не треба й Адамовичів було, бо гетьмани Брюховецькими поробили ся. Ат! та що й казать!

— Ви все звертаєте на нас самих, так, немов би тільки ми самі й винні у всьому; ви не хочете нїчого класти на утиски... — почав Марко.

— Утиски? — перепинив Шкляренко. — Щож про них балакати! Утиски істнують — хтож каже, що нї. Але я тільки скажу от що: істнують утиски. Маючи се на увазї, ми повинні булиб робити отак і отак! От і все! Я утиски признаю, від них починаю, завсїгди їх маю на увазї, — тим то і вимагаю від української інтелїґенції більше, нїж вона дає!

Шкляренко нервово заходив по хатї туди й сюди, кусаючи губи.

— Знаєте, — промовив він далї, трохи заспокоївшись, — отсе лежу я іноді в ночи та й думаю: Господи! сотвори чудо! Бо тільки так і може що зробити ся.

— Нї, — озвав ся Марко, я з вами не можу згодити ся. Все погане, котре ви показали, є і се все правда. Алеж не саме погане є. Є таке, що навіває на душу надії.

— Що-ж воно таке? — спитавсь Шкляренко, зупинившись та глянувши на Марка.

— Те, що не всї без Бога в серцї. Є люди котрі справдї віддають своє житє на працю рідному краєви. Я вам міг би сказати кілька імен і ви повинні будете схилити перед ними голову, бо се „сіль землї" нашої. Їх не богато —

се правда, — але колн-ж і де їх богато було? Та ще в нас при таких страшних обставинах! Але діло, що вони роблять, не вмирає і не вмре. Є борці і будуть такі, що боротимуть ся до загину, не поступлять ся нічим! Є!

Марко балакав се щиро, палко. Шкляренко мовчки дивив ся на него і як той скінчив, підійшов і стиснув йому руку.

— Я бажав би, щоби ви були праві, промовив він і в його голосі задзвеніла якась инша, любязнійша, мякша струна. — Мені так здаєть ся, але може я помиляю ся, бо я богато переживав... Дай Боже! дай Боже! — і він ще раз горячо стиснув Маркови руки обома своїми руками.

За кілька хвилин Марко з Семеном ішли в двох до Овсієнка. Шкляренко не пішов.

— Не думай, що він не робить, — сказав Семен до задуманого Марка, — він робить і тепер і всї невеличкі свої гроші, що зістають ся йому від житя, кладе або на виданє якої книжки для народу, або купує українські книжки та посилає на село. Але він не може робити в гуртї — каже, що сам більше зробиш.

В Овсієнка було вже чимало людий, бо Марко з Семеном трохи спізнили ся за Шкляренком. Сам господар, старий Овсієнко сидів в гуртї і щось казав. Се був невеличкий чоловік, старий вже — зовсім сивий. Обличе, колись дуже чепурне, було приязне та гарне й тепер; очи бистрі, мова швидка, з притиском,

видно було, що в старого зберегло ся ще богато вогню. Він був в своїй звичайній одежі — в мундурі російського урядовця, котрим він був.

Побачивши він двох нових гостий, устав швидко, пішов назустріч і почав здоровкатись.

А, дуже радий! дуже радий! — задріботів він. Просимо до гурту!

— Знакомі? — спитав ся він Марка, киваючи оком на гостий, що сидїли в хаті.

Гості були всї Маркові знакомі, крім одного, — се був новий учитель з гімназії, котрий сего лїта приїхав сюда на посаду. Марка познакомили з ним — він називав ся Бійчевський — і він дуже сподобав ся Маркови своїм щирим обличем. Крім него, були тут ще два сини Овсїенка, студенти, які давнїйше не сидїли в хатї, все кудись бігали, зовсїм не цїкавили ся справою, бо як знав Марко, — навіть трохи сміяли ся з батького вкраїнолюбства, за те Овсїенкова дочка Маруся — невеличка на зріст, але чепурненька, білявенька дївчина, такаж жвава, як і батько, хоч і соромлива, — дуже щира була до всього; вона була учителькою на селї, а тепер в лїтї жила в батька; був Тапчанський — низенька суха істота з глузливими злими очима та з голо обстриженою чорною головою; був Човгань — молодий професор з університету, на котрого за остатний час показувано, як на богато обіцяючу силу; був Савчевський — довга постать з апатичним обличем,

богатий чоловік, що жив з тих гроший, котрі що року давала йому земля та міські будинки, - було ще трох студентів.

— Принесли? — почали питати Семена.

— Та принїс — терзайте вже душу мою! — відповів той з комічним жалем і положив рукопись на столї.

— Хиба ви сюди й душу положили — в сї папарґали? — спитав ся Тапчанський.

— Ох, та й острий же язик має сей добродій! — засміяв ся Семен, котрий завсїгди мав з Тапчанським війну словами. — Та що, як положив?

— А самі тепер зістали ся без душі!

— Нема, що робити! За те ви вже нїкуди не положите душі!

— Чому? — спитав ся Тапчанський, котрого зачепив той жарт.

— Тому, що ви без душі і так!

— Всї зареготали ся, а Овсїенко промовив: — А нуте, люди добрі, — давайте лиш читати — на що дурно час гаяти.

Всї посїдали круг столу, хто на кріслах, хто на канапі. Семен розгорнув рукопись і зараз же почав читати своє оповіданє. Оповіданє було не погане, в звичайному, трохи глузливому Семеновому тонї, але крізь той тон виразно видко було молоду щирість. Семен і читав щиро, не відриваючи очий від книжки. Як скінчив, то поволи підвів очи і глянув, — Маркови здавало ся, що він глянув найсамперед на Марусю Овсїенкову і що та до него трішки-

трішки всміхнула ся.

Кождий мусїв висловити свою думку про прочитане. Перший почав Овсїєнко:

— Воно нїчого, — сказав він, — та наче трохи натуралїстичне, в дусї Левицького...

Старий Овсїєнко мав старі погляди на лїтературу і йому рідко коли подобалось те, що виходило за межу романтизму.

— Хиба Левицький натуралїст?

— Є в него, є дещо таке!.... От хоч би Бурлачка! Чи то-ж таки так можна писати? Дївчина чорт зна чого накоїла — і се по Левицькому — нїчого? Так і повинно бути?

А хибаж Левицький каже, що так повинно бути?

— Алеж він не гудить! — відповів Овсїєнко.

Счинила ся спірка, котра тягла ся досить довго, не довівши нї до чого. Овсїєнко забалакав про мову:

— От і мова... Трохи шкандиба... Хтож таки каже **затого?** Що се таке **затого?** Я не понїмаю.

— Та се-ж звичайне слово — такеж як російське **почти.**

— То й по нашому буде **пошти.**

Знов счинила ся спірка про **затого** та **пошти.** Савчевський і собі пристав до Овсїєнка.

— Я ось що маю сказати, — говорив він по російськи, як і більшість з тих, хто тут був, — страшенно тягнучи слова і так вимовляючи їх, мов би язик що разу прилипав в ро-

ті і він мусів щоразу його віддирати, — ось що маю сказати: мова й мені не подобаєть ся — богато кованих слів.

Наприклад? — спитав ся Семен.

Ось наприклад **нарешті** або **годинник.** Так писати не можна — мова повинна розвивати ся органічно, а такими словами ви занапащаєте мову.

— Правда! — згодивсь Човган.

І знов сперка про **нарешті** та про **годинник,** а далі й про другі слова. Студенти та Бійчевський обстоювали за Семеном, а всі инші за Овсієнком. Семен крутив ся туди й сюди, відповідаючи на всі закиди і нарешті скрикнув до Марка:

— Чого ти мовчиш, — кажи що думаєш.

Марко, що досі не міг нїяк похопити ся з словом — так всі палко балакали, тепер загомонїв:

— Я зовсім згоджуюсь з тими, котрі кажуть, що мова повинна розвивати ся органічно, а не робити ся, не кувати ся. Але менї здаєть ся, що такі слова, як **нарешті** та **затого** — щиро-українські і мови псувати нїяк не можуть. Слово **годинник** справді роблене, але — як вже тут і казано, всі до него так звикли, що й забувають, що воно роблене. Та й взагалі чи може яка мова обійти ся без роблених або позичених слів? і чи може десяток-другий незручно позичених або зроблених слів зіпсувати мову?

— Як же не може? — Подивіть ся, як пи-

шуть Кіяне? — скрикнув Овсієнко.

— Нехай дехто з Кіян, — так само, як і не з Кіян — і любить вживати ковані слова, — та що з того? хай собі пишуть! Що є гарного поміж вигадками, що звязано кревністю з українською мовою, те зостанеть ся, а що незручне, недокладне, — саме забудеть ся й зникне.

— Але-ж ви не хочете відповідати на те, що псує мову! — сказав Тапчанський.

— Знов кажу, що не думаю, що нарізні слова могли зіпсувати мову. Скажу більше: менї здаєть ся становище вкраїнської мови таким: два-три письменники знають її докладно; останнї знають аби-як і чого не знають, там сього додають і роблють своє нове. Але-ж не вважаючи на се, я думаю, що сих слів дуже й дуже небогато і що коли почали в нас кричати про ковані слова, то тільки тим, що такі, здавало ся, авторітетні люди, як Костомарів, забалакали про се.

— І добре зробили! — згукнув Тапчанський.

— Зовсїм недобре! — Як би се вони зробили в українській часописї, українською мовою, — се було-б може й добре. Але вони робили се в московських виданях, московською мовою і розповсюджували серед московської інтелїгенції думки про те, що українська мова — за малим не вся кована. Поминувши вже те, що ті закиди не завсїгди були правдиві, хоч би й у того-ж таки Костомарова, я певний, що сього тільки й треба було усяким Алєксїєвим і

Буренінним, щоб мати підставу галасувати про „старицко-левицкоє нарічіє" та про „піхімскую мову". Ба! навіть і цензори починають уже забороняти українські книжки на тій підставі, що мов в них богато кованих слів.

— Воно таки троха й правда... — сказав де-хто.

— І не трохи таки! — усміхнув ся Марко. А я, по правдї кажучи, бачу для нашої мови небезпеку зовсім з другого боку.

— А з якого-ж?

— З того, що ми страшенно підпадаємо під вплив російської мови і не тільки в лєксіцї, — се ще не таке лихо, — але й в конструкції фрази.

— А що зробиш, коли нас учено в російській школї, коли ми читаємо російські книжки, бо своїх нема? По неволї і звикаємо до російської мови так, що й підлягаємо її впливови! — забалакали округи.

— Се правда, але не цїлком. Російська школа, російська лїтература не може не мати на нас впливу, але-ж і ми не ворухнемо й пальцем, щоб хоч трохи параліжувати сей вплив.

— А чим-же його параліжуєш?

— Чи ми вчимо своїх дїтий по українськи? — відповів Марко питанєм на питанє. — Чи ми самі говоримо по українськи? Ось ми тут зійшли ся коло свого рідного дїла, а чи всї ми говоримо по свому?

Декілька осіб почервонїло, але нїхто нїчого не відповів. Всїм було нїяково, що Марко

зачепив се питанє. Марко бачив се, але не жалував, що сказав, бо думав, що колись треба повстати проти таких аномалій.

Молодий учитель Бійчевський озвав ся перший:

— Я згоджуюсь з вами, — сказав він до Марка, — але що-ж ви зробите, коли все житє що нас оточає, все впливає в один бік? Щож робити?

— Бороти ся з тим впливом — відповів Марко.

— Се легко сказати, та не легко зробити.

— Борба нїколи не була легенька. Але я знов кажу, що ми й не починали сеї борби та й про те, щоб почати, не дбаємо. І ось відціль я бачу небезпеку для нашої мови, а не від нарізних, хоч би й дуже недокладно зроблених слів. Та нарештї треба дати і авторови волю вживати т вирази, які йому здають ся кращими. Ось тут сперечались проти слова **затого**, чисто народного слова, котре часто стрічаєть ся в етнографічних матеріялах, — хоч би в тих же „Записках о Южной Руси", — і казали що треба замість його поставити одні — **пошти** — а другі — **сливе**. Нехай і те, й те однакові українські слова, алеж дозвольте нарештї менї вживати з них те, яке я хочу, яке здаєть ся менї кращим. Се авторське право, котрого в мене нїхто не може відібрати!

Маркова оборона пособила сього разу і безщасні слова зістали в оповіданю. Семен повеселїйшав і вдав ся до Марусї Овсїенковоï:

— А що-ж ви, Маріє Степанівно, нїчого не кажете? — спитав ся він.

Я? — промовила дівчина і почервонїла. Менї дуже подобаєть ся все — і оповіданя і мова.

— От спасибі, що заступились! — скрикнув радісно Семен, а Маруся почервонїла ще дуще.

— А от ще правопис.... — почав Овсїєнко, витягаючи з кишенї першу брошуру, що видано вже було за гуртові гроші. Ви, Семене Олександровичу, держали тут коректуру, мабуть і сю держатимете, то нам треба поговорити за правопис.

— Та що-ж тут є говорити? — відповів Семен. Правопис відомий, — той, котрого цензура вимагає — иншим не надрукуєш.

— А нї! — промовив Овсїєнко, — ось ви, наприклад, пишете бере**цця**, веде**цця**, а хліба-ж воно так можна. Треба писати **тся**, щоб видко було, що воно; а то ми своєю фонетикою так зіпсуємо мову, що за 10 років нас не будуть розуміти.

І знов зачала ся спірка, вже за правопис: молодші стояли за фонетику, та за **цця**, а старі опір тому ставили.

— Та менї здаєть ся, — сказав Марко, — що се не така важна річ — чи **тся**, чи **цця**. Я, наприклад, маючи на увазї читачів по селах, писав би **цця**; але як що буде й **тся**, то книжка з того не споганїє.

Нї, так не можна! — відмовлено йому.

Греба щось одно вставити, а то в сьому питаню в нас такий гармідер та нелад, що кільки книжок, тільки й правописий.

— Нехай сьому й правда! — відказав Марко, — але хто-ж сьому винен? Нехай кождий не держить ся за свою думку про яке **ццця** чи **тся** так, як репях кожуха, то й не буде сього. А держати ся нема чого, бо се річ не така важна, щоб про неї й балакати.

— Як же не важлива річ — встановити правопис!?

— Та хиба ми встановлюємо правопис? Як би ми були парляменатом або академією наук, котрих постанови моглиб мати загальну силу, тодіб ми встановляли правопис. А ми можемо встановити його тільки в тих двохтрох книжках, що самі видаємо. Та й що встановити? Його вже давно без нас цензура встановила, а нам кинула тільки **тся** — змагайтесь, мов, коли хочете, а менї се вже однаково.

— Так дивити ся на дїло, се значить, — не поважати свою мову? — скрикнув Тапчанський.

— Вибачайте, — відмовив Марко, — а чим може людина довести, що вона поважає свою мову?

— Як — чим? — Поважним поглядом на неї!

— От-же ні! Роботою на сїй мові! — відповів спокійно Марко.

Тапчанський мусїв змовкнути, бо й рядка мабуть нїколи не написав по українськи.

А тимчасом спірка починала робити ся надто горячою. Здавало ся, що рішало ся питанє, від котрого залежить доля всеї України. Бачучи господар, що гості вже гризуть ся, поспішивсь зупинити:

— А годі, люди добрі, про се, бо нехай вже буде так, як я кажу!

— Чому-ж се так? — задерикувато спитав ся один студент; але другі, котрим докучила спірка, зупинили його і поступились Овсієнкови, яко найстаршому з усіх.

— А що то ми будемо ще видавати? — Спитав Бійчевський.

Усі мовчали. Ні в кого не було нічого зробленого. Бачучи, що всі мовчать, Марко озвав ся:

— У мене виготовано кільки брошур для народного читаня і як що дозволите, то я принесу їх.

— Добре! — сказав ґосподар. — А коли?

Постановили, що в ту неділю і пішли до вечері, до котрої покликав їх ґосподар. За вечерою містили ся по козацьки, дехто сів. Семен опинив ся коло Марусї Овсієнковоі і увесь час любенько з нею балакав.

— Нема ладу! — промовив Марко, ідучи з Семеном до дому по порожних, ледви освічених ґазовими ліхтарами вулицях.

— Де? — спитав Семен.

— В нашім товаристві. Кожде питанє викликує спірки. Про що не пічни говорити, не знай деш нічого, на що всі мали-б однаковий погляд.

Семен мовчав і Марко говорив далі.

— Воно не дуже й дивно, як роздумаєш ся. Української інтеліґенції нема, істніють тільки укр'їнські інтеліґенти. Кождий з них виробляв свої погляди самостійно, як що здатний був на те, або підлягав чийому впливови, а загальио цілогромадського тону, впливу не було й нема. Тим то кождий і різнить ся поглядами з иншими, тим то кождий за ті погляди і держить ся так, бо як він їх здобув сам, то вони здають ся йому і дуже дорогими і цілком непогрішними....

— Еге... — мугикнув Семен.

— Ніякого гуртового діла робити не можна, коли не погодити ся з поглядами. Шкляренко каже, що кождий мусить робити нарізно і що так більше зробить — так, здаєть ся він каже, Семене?

— Еге... та про що ти кажеш?

— А про що ти думаєш? Я кажу про Шкляренків „індівідуалізм". Сей Шкляренко мене зацікавлює. Він щира людина, але ненормальна. Він саме й є найтипічнійший продукт нашої української розрізнености, несолідарности. Тим у нього й такий погляд на гуртову роботу, але...

— А як тобі подобаєть ся Овсієнкова дочка? — несподівано перепинив Марка Семен.

Марко дивуючись глянув на Семена і невдоволений спитавсь:

— А на що тобі Овсієнкова дочка?

— Правда, — гарна дівчина?

— Гарна... Але-ж я тобі не доказав. Я думаю...

— До того ще й розумна! — перепинив Семен.

— Хто?

— Та Маруся Овсієнкова!

Вони йшли попри ліхтар. Марко ухопив Семена за плечі і поставив його проти світла. Він глянув йому в обличе і побачив, що воно сяяло щастем. Марко весело засміяв ся.

— А я й не туди-то, дурний! Коли балакати серіозно, то вона гарна дівчина, щира — менї подобаєть ся.

— Справдї? — радісно спитав ся Семен. — Ходїм!

Вони пішли знов від ліхтара в темряву і Семен сказав:

— Ну, ти вже мабуть здогадав ся?

— Про що? — лукаво спитав ся Марко.

— Я її свататиму !

— Добре зробиш. Ви вже скінчили дїло? Се-б то: проміж себе? Балакали?

— Уже! В нас така постанова: через рік я кінчаю курса, одержую посаду і тодї ми поберемось.

—А старий-же?

— О, ми з старим приятелї! Правда, він з грошиками, а я голодранець, алеж він не така людина, щоб став на перешкодї, — відповів Семен, беручи за клямку від своїх дверий і входячи в хату. Марко увійшов за ним.

Проминув місяць. Марко вже скінчив всю справу з екзаменами і тепер тільки дожидав, поки настановлять його учителем в гімназії —

се вже йому було обіцяно. Семен мусів ще на рік зіставати в університеті, бо був на медичному факультеті. Нарешті зявив ся і папір про гімназіяльного учителя. Марка наставлено учителем грецької та латинської мови в гімназії, в томуж таки місті, де й був він. Річ, котрої мусів учити Марко, була не дуже весела, але Марко волів узяти її, ніж виясняти школярам краси російської історії або мови. За сей же місяць Марко прочитав в товаристві пять своїх брошур, але тільки дві згодились видати — останні три — збірники народних казок, пісень та дум, що зредагував Марко, дві для дїточого та одну для народного читаня, здали ся товариству неважливими. Марко довго обороняв їх, але оборонити не міг. Дехто казав:

— Нема ніякої рації годувати народ казочками та оповіданями. Народови треба науки.

— Але що-ж ви зробите, коли цензура науки не пускає. Будемо видавати хоч те, що нам дозволено.

— Нема на що видавати казочки!

— То нїчого не видавати?

Та... коли хочет ся гроші переводити, то можна й се видавати! — сказав Човгань. — Я не прихильник читаня ради читаня і стою за науку. Наукових книжок в нас нема.

— Я мушу сказати тут ті слова, що чув недавненько від одного щирого Українця. Хто-ж винен, коли люди науки нїчого не писали наукового для народу тодї, як се можна було, як

цензура дозволяла науково-популярну літературу? Як би вони тоді писали та видали, то може й тепер не забороняла-б наукових книжок. Хто-ж винен, що люди науки копали ся по архівах і не думали про живе діло.

Човгань почервонів. Він вже три роки свого професорства рив архіви, відкопуючи відтам якісь дати та ще щось до свойого археольоґічного характеру роботи і йому здавалось тепер, що Марко натякає на него.

— Дозвольте спитати ся, — на кого ви натякаєте? — остро спитав ся він Марка, котрого він так недавно бачив на шкільнім ослонї.

— Я нї на кого не натякало, — відповів Марко. — Я тільки кажу про те, що треба живого діла, а не мертвого. Та й діла, а не спірок.

— А якіж се спірки?—не покидав свого Човгань.

—Та бачите, — ми нїяк не можемо погодити ся і на дрібних питанях. Ми сперечаємо ся про слова, про літери, а забуваємо про те, що народови треба книжки і треба швидко і треба богато. Ми забуваємо, що народ живе в темряві, що його москалїзують з усїх боків, що нашї вороги вживають усякого способу аби нам пошкодити, аби нас знищити і самі даємо їм в руки перевагу, гаючи дорогий час на безрезультатні, безплодові спірки, про такі речі, що вони не варті нїчого. Ми балакаємо богато, а робимо мало.

Маркові слова зробили вплив — всї змовкли, бо не могли нїчого сказати. Але згодом

Шкляренко, стрівши якось Марка на вулиці, сказав йому з сього поводу:

— Ось підождіть лишень, коли вони всї не розлїзуть ся, як руді миші.

— Та вже-ж побачимо! — відповів Марко. — Не такий страшний чорт як його малюють.

Але в самого було на душі погано, бо він сам бачив, що ладу в їх товаристві дуже мало.

Одначе дві Маркових брошур та одна Семенова пішли до цензури.

Марко вчив ся не в тій ґімназії, в котрій довело ся йому тепер учителювати. Тим то всї люди в сїй ґімназії були йому нові. Почав він свою службу з того, що поробив візити до директора та до товаришів-учителїв і познакомивсь з усїма. Директор йому не сподобав ся — він по начальницькому трохи згорда балакав з Марком і новому учителеви здавало ся, що йому давано якусь високу авдієнцію. Від учителїв перше враженє було невиразне: відразу богато людий довелось побачити. Дві тільки постатї відрізняли ся в голові Марка виразнїйше від других. Один був Кашмін, учитель ґеоґрафії та історії, типічний Москаль, — широкий в плечах невковирна постать, велика лисина, руда борода, ніс з широкими, наче розірваними ніздрями і хитрі розумні очи: другий Гайков — учитель математики, здаєть ся, Українець, — швидкий, люблязний, чепурний, і через лад уже солодкий — все з медом та маком. Обидва Маркови не сподобали ся.

Призвичаївшись трохи до роботи в гімназії, Марко почав знову мати вільний час і робити свою роботу. Своя робота в него була популярно-наукові книжки для народу, котрі готував він на той час, як знову буде вільно друкувати їх на Україні. Крім сего, він писав дещо в галицькі видання. Роботи було чимало.

Бував він у людий мало — тільки в товаристві та ще Семена щодня бачив, з котрим досї жив в одній господї, хоч і на різних квартирах і що дня сходивсь з ним їсти й пити. З одного боку — йому нїколи було заводити знакомости за роботою, а з другого боку — йому не хотїло ся бувати поміж людьми, коли його серце було повне тяжкого горя.

Ест, поранене серце гоїлось. Глубоко-бо вразила його ясноока горда дївчина своїми острими очима і та рана болїла та ятрилась, не даючи Маркови спокою. Образ коханої дївчини не зблід, не затер ся в него в душі — навпаки: тепер, як він її не бачив, вона ще виразнїйше стояла перед його душевними очима. Він згадував усе, що торкало ся до неї: своє житє на селї, свої розмови з нею, згадував її слова, рухи, погляди. Він проводив перед себе знов день поза днем усе своє житє коло неї і переживав його хорим серцем. І переживаючи, чув він, що вона мов ще любійша стає йому, мов ще дорожша здаєть ся серцеви. Серце дорого за неї заплатило і тепер більш, ніж коли, бажало мати те, за віщо тілько віддало.

Марко ловив себе на таких думках, почи-

нав нагадувати собі свої думки про жертву, починав упевняти себе, що він не має права домагати ся власного щастя; але та сила, що не давала йому спокою, не скорялась тим доводам. І часто довгими осінними вечерами, сидячи сам в своїй невеличкій хаті перед лямпою, за столом, закиданим паперами, з пером в руках над якою роботою, він відразу неповолї уявляв собі коханий образ і тоді вже не міг нічого робити. Він починав ходити по хаті туди й сюди і образ за образом, згадка за згадкою проходили йому в голові, то мов голублячи його відблеском перебутого щастя, то розриваючи мукою його серце — мукою з думки, що се щастє могло-б бути і не було і не буде. Тоді він починав обвинувачувати сам себе, казати, що він не так почав і не так робив діло, як треба, що він невдалий, що він сам відштовхнув від себе дівчину.

Але тверда душа його не туманїла. Він усе знову починав бачити річ так, як вона є і розумів, що иншого сказати він Катериї не міг. Сховати свої пересвідченя, він також не міг, та до нічого гарного се не довелоб. І він знов тоді вертавсь до тої думки, що він повинен забути про своє щастє, котре судилось йому. І в него зявилось тоді могутне, всескоряюче бажанє втопити свої думки, згадки й жалї в невсипущій праці на користь тим ідеям, котрі викопали безодню між ним та його щастєм. Тоді кидавсь до роботи і робив мов зачарований, нічого не чуючи навкруги, нічого й не

бажаючи чути. Він до обіду бігав до ґімназії, а вернувши звідтам і скоро пообідав, кидав ся до роботи і робив, затого не відпочиваючи, до пізної ночи. Семен не розумів тої, що з ним робить ся, бо на всї запитаня Марко тільки махав рукою.

— Бій ся Бога, Марку, — хиба-ж так можна робити? — сказав Семен! Ти занедужаєш?

Але Марко не звертав на те уваги і палка робота тягла ся звичайно кілька день, а потім починалась реакція. Марко знесилювавсь, дух пригасав, приходила така втома, що Маркови потім здавалось, що на нього находив на той час пароксизм великої апатії до всього. Але сей пароксизм був недовго — знов голова починала робити, знов думка за думкою, згадка за згадкою розпалювали ї̈.

І так тягло ся з того часу, як Марко приїхав з села. Мусїло перегоріти, перепалити ся горе, щоб очистило ся знову серце.

Марко декілька разів аналїзував своє становище. Він завсїгди доходив до того виводу, що инакше бути не могло, але не міг з тим помирити ся. Він казав собі, що він повинен забути се своє особисте горе та віддати усього себе роботї на рідний край і віддав справ дї; але-ж він бачив, що сила, проти котрої він боров ся, була далеко більша, нїж він досї думав. Він не бояв ся, що вона його зламає, поверне у другий бік: того образу коханої України, котрим сповнена була душа його, не

могла вирвати відтіль нїяка сила, — тим і нїяка сила не могла повернути його у другий бік; але-ж за те він невиразно ще поки почував, що ся, невідома йому досї сила така велика, що може й не зникнути, може й зістати ся і гризти точити його душу...

В такім становищу був Марко, як одержав лист від Корнія. Марко листував ся і з своїм учеником і з Петром Олександровичем, учителем. Він посилав їм туди книжок, а учитель давав їх селянам. Корнїй деякий час довго не писав чогось і учитель. Одержавши тепер листа, Марко розгорнув невковірне писанє і почав читати досить байдуже — щось инше було на той час в його голові. Але та звістка, котру він прочитав в листї, примусила його забути все, що він думав і його серце відразу стрепенулось. В листї, між всякими поздоровленями, поклонами та иншим, стояло ось що: „А ще є в нас новина. Нашого пана дочка вже тут не живе, а кудись поїхала. Люди казали, що вона вчителькою поїхала".

— Що се?

Але ми повинні на деякий час трохи повернути ся назад.

VIII.

Катерина не зупиняючись бігла від скелї аж до містка, неначе боялась, що Марко гнатиметь ся за нею. Перебігши місток, вона зупинила ся і пішла поволїйше. Вона вся тремтїла від

страшної образи, що зазнала її від Марка. Образа здавалась їй так великою, несвітською, що вона навіть не могла думати про неї поки, а тільки почувала її, почувала усім серцем.

Катерина вбігла в свою хатину і впала на ліжко. Серце колотило ся в неї в грудях мов би хотїло вискочити. Вона вхопила ся руками за груди, наче хотїла зупинити його, але не могла. Вона підвелась і сїла на ліжку. Вона не розуміла нїчого, голова в неї була в якімсь тумані. Вона так просидїла якийсь час. Зразу вона помічала, що в неї дуже бєть ся серце; а потім якось і того не стала помічати. Втупивши в темряву очи, сидїла вона непорушно, без думки, і тільки свідомість величезного нещастя була в неї на душі. І вона сама не помітила, як відразу важкий сон знеміг її і вона впала на ліжко як була одягнена і — заснула.

Чи довго вона спала, вона не знала. Але як вона прокинулась, все ще навкруг спало. Вона зразу не могла зрозуміти, що з нею. Потім вона почула на собі одежу і подумала:

— То се я заснула одягнена?

Вона роздяглась, лягла на ліжко, щоб спати. І тодї відразу вона все згадала, все, як живе, перед нею уявило ся. Вона вже не могла спати. Вона почала думати. І враз їй зробило ся все так зрозуміло. Думки складали ся так легко, в такому льогічному порядку одна за другою. І так виразно се робило ся, що вона мов чула, як думає. Але вона не помічала, що всї думки її крутили ся коло одного осередку:

— Все скінчило ся! — се була перша думка. — Тим, що він мене образив, — друга.

— Чим образив? — Я, дівчина, прийшла сама до него, признавати ся в своїм коханю, а він сказав: приймаю твоє кохане, але на умовах.

— Її кохане — на умовах!

Вона завсїгди звикла думати, (а книги, що в них описовано кохане, помагали сій думці вдержати ся), що за кохане треба віддавати все: все своє житє і все, все! І вона мала думку, — ні, була певна, — що досить їй сказати слово, щоб Марко зробив се. Вона думала навіть, що він так і скаже її. Візьміть все моє житє і все, все!...

Але він сказав....

Катерина змалечку звикла, щоб сповняли ся всї її бажаня. І хто часом не сповнив тих бажань, той мусїв сподївати ся її гнїва. Але хто-ж не вдовольняв? Сього затого не було... Але тепер стрїло ся і в Катериненому серцї було зло.

Катерина була горда. Змалечку її турчала мати та всї навкруги про її чудову вроду. І вона звикла шанувати ту вроду, дивити ся на неї, трохи не як на власну свою заслугу Вона думала, що жіноча врода, — се жіноче право на все, що жінка схоче, право повелївати усїма. І вона певна була, що повелїватиме. І вона помилилась і се була її страшна, несвітська образа.

Вона вже не заснула. Вранцї мати, побачи-

вши її бліду, змучену, сказала, що вона хора і намагалась положити її в ліжко. Але Катерина лежати не могла. Вся її істота сповнена була якогось напруженя, що не давало їй змоги навіть довго всидіти на однім місти. Вона тому увесь той день пробула в саду, ніби читаючи, а найбільше — швидко ходячи по стежках. Книжку вона іноді розгортала, але читати в ній нічого не могла.

Другого дня на погляд вона зробила ся вже зовсім спокійною. Але в душі в неї спокою не було. Все ті-ж незмінні думки снували ся в неї в голові і страшенно втомляли своєю незмінностию, однаковостию. Сї думки були такі важні, що Катерина неначе фізично чула, як вони робили борозни в неї в мозкови.

Минув тиждень, другий... Зло з серця зникло. Почуване образи трохи зменшило ся, зробило ся не таке дошкульне. І що більш то почуване бліднло, то виразнійше починала вимальовуватись перед нею Маркова постать. Катерина й перше сю постать бачила — ся постать не відходила від неї, — але вона мов туманом повита була. А тепер вона стояла перед нею, виразно, так виразно, що Катерині здавало ся, що вона бачить найдрібнійші риси його обличча. І Катерина почала дивити ся на сю постать.

Вперше, як зявила ся вона виразно, Катериї зробило ся чогось незвичайно жалко і вона поплакала пів ночи. Їй здавало ся, що вона з образи, або краще сказати, вона й сама не знала, чого вона плаче.

Потім вона почала дивити ся. Яка спокійна, яка в собі впевнена постать! Се погано вражало Катерину, що постать, така спокійна та впевнена. Але як вона придивилась далї то се перше вражінє зникало. Постать спокійна і... дужа. І знов се погано вражало дївчину, бо ся дужість переважала її, Катерину. Катерину знов обнимало почуваня образи і вона прогонила від себе сей образ, не бажаючи його бачити. Але вона мусїла згодити ся, що та дужість, що вона її бачила в ньому, мала змогу й тепер прикувати її, Катерину, до себе. І Катерина дивилась.

І потроху зникало в неї роздратованє, потроха звикала вона дивити ся на питанє з другого боку... Одного разу в неї навіть зявила ся думка, що вона, Катерина, егоїстка. Вона вимагала від Марка, щоб він віддав її все за коханє. А чому-ж Марко не міг того вимагати? Ся думка здавала ся її зразу нїсенїтницею і вона зараз же знайшла вдоволяючу відповідь:

— Чому? — Тому, що я дївчина, що я маю вроду...

Але трохи зчасом вона почула якусь неправду в сїй відповіди. І тодї відповідь не стала вдоволяти її, вона схотїла знайти иншу, кращу, але знайти не могла. За те набігла инша думка. Се вже було не скоро — місяць минув від того часу, як Марко поїхав. Тодї заявила ся отся думка:

— Що примусило його так зробити?

Зразу Катерина не могла собі уявити, щоб

могло бути таке питанє, але тепер воно саме прийшло і під впливом того дужого образу, що не відступавсь від неї, не покидало її.

— Що примусило?

Адже він сказав, що її любить. Він сказав, що ніколи не буде щасливий без неї. Се вона добре тільки тепер згадала, бо перше вона памятала з сеї відмови тільки те, що так її образило.

— Брехня! — хотїла вона скрикнути на се Маркове впевненє, але не могла. Вона згадала його обличе, голос, яким він се сказав і не могла сказати, що се брехня.

— Але-ж коли любить, — чому зрік ся? На кого проміняв?

Ні на кого? — відповіла вона собі. Він сказав, що є висша святиня, ніж особисте почуванє і що тою святинею він живе на світї.

Але щож було сею святинею? Хімера! Неможливість! дурниця, що з неї всї люди сміють ся! І на сю дурницю проміняти її, Катеринине, коханє!

Але-ж ні, знов таки — він не міняв. Коханя в него — одна річ, а те — друга. З сеї святинї глузують люди, але-ж... Але-ж мабуть велику силу має вона над Марком, коли він міг зректи ся свого щастя задля сеї святинї.

Свого щастя? А звідки, вона, Катерина, знає, що вона дала-б йому щастє?

Ся думка була і нова і незвичайна Катеринї. Але за останнїй час вона вже звикла до того, що її приходять до голови надзвичайні дум

ки, так, що зразу вони здають ся нїсенїтницею, а потім.... Не диво, що й ся думка не вийшла в неї з голови і де-далї все більше та більше запанувала там, і дївчина мусїла нарештї згодити ся, що вона, Катерина, ще не знає, чи Марко мав би те щастє.

Але-ж вона давала йому своє коханє! Се правда. Але-ж він живе не так, як инші люди. В него є висока мета, є святиня, що він її служить. Катерина починала тепер розуміти, що її коханє ще не було-б йому щастєм, коли-б вона так дуже різнила ся з Марком, — бо в неї не було нїякої мети....

— Але-ж ся мета була хімера, була дурниця!

— Що до того, коли вона мала над Марком таку силу! Щось є в тій дурниці, що вона подужала сю душу дужую. А що-ж саме?

І Катерина починала про се думати. Минали днї, тижнї, і її починало здавати ся, що Маркова мета мабуть не така дурниця, як вона зразу думала. І навіть більше: її схотїло ся знати, чого саме хоче Марко.

Вона сього не знала. Він богато разів забалакував з нею про се, але що разу вона до сього була неуважна, навіть глузлива. Згадавши останне, Катерина почула себе винною. Як дорого дала-б вона тепер, щоб почути знов те, що він казав тодї.

Але його вже не почуєш, а відповіди треба. І вона почала згадувати все, що він казав, силкувалась звести до купи, зєднати розрізнені

вирази, фрази, кинені тоді чи тоді думки — всі сі уривки, що лишили ся в її голові ще від того часу. Ся робота була важка її голові, але Катерина вперто не покидала її. І її здавало ся, що потроха вона дещо починає розуміти.

Саме серед сеї душевної борби, що її відбувала тепер дівчина, надійшов один випадок і тільки прискорив справу. Одного дня приїхав до Городинських убраний якось урочисто Голубов і.... освідчивсь Катерині. Дивлячись на його модну одежу, на таке модне прибране — прилизане обличе, Катерина мимохіть прирівнала його до Марка і мусїла згодити ся з тим, що поміж сим претендентом до неї і Марком була цїла безодня ріжниці, мов би се були люди не з одного світа. І ся ріжниця була не на користь Голубову.

Відіславши збентеженого та сердитого Голубова без нїчого, Катерина знов повернулась до своїх думок, знов почала шукати відповіди на питанє: чого хоче Марко? Катерина згадала, з яким пошанованєм завсїгди балакав Марко про Шевченка і зважилась прочитати його. Так, щоб нїхто не знав, добула вона книгу і почала читати. Вона прочитала картку-дві і побачила, що дуже мало розуміє: московське вихованє зробило її нетямущою до рідної мови.

Але-ж вона не кинула книжки і зважилась навчити мову, щоб знати, на кого проміняв її Марко. Ображене коханє, вражена гордість примушували її вперто йти до своєї мети. Її схо-

тїло ся знати, що написано в тій книзї, так, як відкинутій коханцї хочеть ся побачити свою розлучницю, щоб знати, задля кого її відкинено. Вона розпитувала про невідомі її слова в простих служниць-селянок, добула десь словар Закревського і таки досягла того, що через деякий час почала розуміти Шевченкову мову. Тодї вона почала читати.

Могутня поезія мужичого поета не могла не зробити впливу на впечатливу до поезії дївочу душу. Вона й не помічала, як починала плакати там, де поет хоче викликати сльози, або несамохіть підлягала впливови урочистого пророчого тону богатьох місць Шевченкової поезії. Вона пізнавала тут Марка, але всеж не знаходила собі відповіди. Але-ж одного разу її довелось прочитати:

„Менї однаково, чи буду
Я жить на Українї, чи нї...“

Почуванє, котрим переняте сї вірші, вразило її надзвичайно. Вона о стільки знала Шевченків житєпис, щоб спочувати всю силу того почуваня. Вона зрозуміла тодї, як міг поет зрікати ся свого щастя задля України. І вона несамохіть перенесла тую-ж думку й на Марка...

Очи її почали бачити більше. Дика краса Ґонтиного образу не могли її не вразити. І вона, вся тремтючи після прочитаної сцени, де він убиває дїтий, прирівнала Марка до Ґонти. Еге, і сей вміє так зрікати ся з любови до рідного краю.....

Від того часу вона вже не могла добре ро-

зуміти, як ішли її думки. Образи, найбільш образи опанували її. І один від них був образ борця за рідний край, людини, що зрікаєть ся власного щастя. І той образ був перед нею тепер в надзвичайному сяючому орелї.

І далї инші образи уявляли ся її. Се була і мати з „Неофітів" і „Відьма", і Оксана і вона сама, Катерина, такою, якою вона себе досї знала. Ті образи або приходили один за другим, або йшли мішма і що разу, як зявляли ся, покидали якийсь слїд в неї в душі.

І ось — стало ся! Прийшов час, коли Катерина побачила, що вона тепер вже не та, що була перше...

Вона зрозуміла, що та врода, котру вона так високо становила, не дає їй нїякого права нї на що. Вона зрозуміла, що ся врода зовсїм не має непереважної сили, як то вона думала зразу. Вона мусїла побачити, що є дещо висше від вроди — се краса душі, і зрозуміла, що тим Марко відійшов від неї, що вона мала тільки красу тїла, але не мала краси душі.

Потім вона зрозуміла й инше. Вона побачила, що є дещо висше, вдоволене власних почувань та бажань. І се висше має силу над всї инші почуваня та бажаня. І сїй силї мусить все скорити ся.

І вона покорила ся. Вона зрозуміла всю красу душевну того, з ким розрізнила її доля і покохала його ще більше, ще красшим, чистїйшим коханєм. Вона покохала його, добре розуміючи, що між нею та ним пірвано звязки.

Чи була в неї надія знов звязати їх? Вона не питалась, не думала про се, вона віддалась вся сему новому її почуваню. — Еге, новому, бо се не було те старе кохане, що викликало ся воно вродою. Ні, се було любоване з ідеальної, як їй здавало ся, краси душевної її милого, се було схиляне перед ним своєї гордої голови.

Але-ж не се тільки. Вона зрозуміла, як нїкчемне, яке ганебне для людини було те житє, що ним вона доси жила, і пірвала з тим житєм на віки, без звороту. Вона побачила, що повинна жити инакше і з того часу слова „рідний край", „Україна" були їй не мертвими словами, а назвищами тих щирих почувань, що ними повне було її серце.

Часом обнимав її великий жаль по згубленім щастю. Вона каралась, обвиновачувала себе в тім, що не хотїла розуміти того, що мусїла зрозуміти, від чого залежало її щастє. А тепер се щастє загинуло, загинуло на віки! Між нею та Марком безодня — вона повстала після послїдного побаченя ся з ним під скелею. Вона не може переступити її, її несила, а Марко також не може, бо він вже зробив все, що міг і не може мати нїяких надій. Сього не відм'ниш нїчим, се повинно так зістати ся.

Але-ж се розбивало її серце. Вона чула затого фізичний біль, як думала про те, що сама розбила своє щастє. Але-ж і якась гірка втїха була її в думках про се. І вона думала про се все, згадувала Марка, його обличе, його

голос, його розмови і все висшим, все ідеальнїйшим здавав ся її він і все низшою, все грішнїйшою здавалась вона сама собі. Вона зрозуміла, що розбила й його житє...

І тодї Катерина почула потребу спокутувати свій гріх. Ся покута повинна була виявити ся в якій дїяльности, бо богата душа Катерини, штовхнута на новий шлях, чула, що треба її дїяльности, треба вдоволити пориваня до виявленя своєї сили.

Вона зрозуміла вже, що мусить віддати свою дїяльність Українї, тому рідному краєви, що вона його згубила була і тепер знайшла. Але що-ж вона могла зробити? Вона чула, що Марко працює пером, але вона, на її думку, не мала нїякого хисту до лїтератури, до писаня. Її дїяльність мусить бути инша, — але яка? Вона сього ще не знала.

Минали днї, дївчина нудила світом, шукаючи відповіди на своє запитанє, шукаючи до чого прикласти свої сили, чим виявити свою любов до свого рідного краю. А відповіди не було...

Перебираючи в голові розмови з Марком, вона згадала, як він радив їй заходити ся самогужки коло власної освіти. Вона зважилась зараз-же се зробити. Найсамперед вона хотїла познакомити ся з тим, що вона перше мусїла знати — з рідним краєм, з рідною історією та лїтературою. Тимчасом уся сїмя Городинських переїхала на зиму в місто. Брат давно вже поїхав до свого Петербурга. Катерина мала змо

гу читати і заходилась читати щиро, палко. Вона прочитала все, що змогла знайти по бібліотеках та по книгарнях з української літератури, прочитала богато історичних та етнографічних творів і тепер вже більше-менше була знакома з тим шляхом, що ним мусїла йти від сего часу. Потім вона почала вчити ся мови, бо вона не знала її і просиджувала довгі години, складаючи свій власний словарик.

Все се робила вона самостійно. Її не довелось познакомити ся ні з ким з щирих Українців, бо знакомости вона могла мати тільки в домі свого батька, а в них бували завсїгди не такі люди, щоби між ними можна було знайти того, чого Катерині було треба. Але її не тяжка була ся самітність — навпаки — вона впивалась своєю роботою в самотині, ховаючись, як впивають ся ховаючись своїм коханєм.

Так минула зима, прийшла весна. Повіяло новим житєм і ще дуще розбуркало в Катерининих грудях бажанє робити. Її хотїло ся тепер іти в учительки на село. Вона згадувала, як Марко казав колись, що московська школа по селах, се жерело народної деморалїзації. Учителї, вихованї в московськім дусї, не тільки не зменшують сеї шкоди, що її вчиняє шкільна програма, а навіть побільшують, — „усердствуя не по разуму". І Катерина надумала стати учителькою, щоб хоч трохи, чим зможе, зменшувати ту страшну шкоду, котру робить по селах московська школа. Вона довго думала про

се, розглядала питанє з усїх боків і твердо зважилась досягти свого. Такої зважливости її треба було, бо її доводилось, з сього поводу, ще мати борбу з батьком та материю.

Се було лїтом, вже знов на селї. Гарним теплим днем вся сїмя (крім, звісно, Івана Дмитровича, що був в Петербурзї) сидїла за ранїшним чаєм. Сьогодня Катерина зважилась побалакати з батьком та з материю про свою мету. Звичайно, тільки в часї їди можна можна було побачити в купі батька та матїр, бо весь день батько, хоч і не хазяїнував сам, десь ходив по господарству, а по обідї спав. Катерина наважилась побалакати зараз-же. Вона підождала, поки брат та сестра з ґувернанткою напились чаю і пішли. Зісталась мати коло самовара; батько допивав чай і мав зараз іти.

— Потрівайте трошки, тату, — менї треба з вами та з мамою побалакати, — тихо промовила Катерина і трохи зблїдла.

Мати мовчки, здивувалась, глянула на неї, а батько своїм звичаєм скрикнув:

— А про що там балакати? Кажи швидше, бо мене до господарства треба! — і він розкинув ся на стільци, відпихкуючись всїм своїм важким тїлом.

— Я хотїла побалакати з вами, — почала Катерина, — ось про що... Я не можу так сидїти без нїякого дїла. Менї нудно, таке житє не вдоволяє мене. Я хочу роботи...

— Якої-ж тобі роботи? — запитав батько, високо піднявши з дива свої густі брови.

Мати поки що мовчала і нїчого не казала.

— Я знайшла собі роботу. Я хочу учителювати в народній школї.

Пан Городинський відразу відкинувсь від стільця й випростував ся. Він не міг нї слова сказати з превеликого дива і тільки сидїв та дививсь на дочку, кумедно вирячивши очи та рознявши рота. Так тягло ся досить довго, аж поки нарештї він важко відкахнув ся і знов розлягаючись на стільцї, сказав:

— Пху! Як ти мене здивувала. І вигадає таке!

— Я кажу серіозно, тату.

Мати, що весь сей час дивила ся на дочку своїм сухим поглядом, спитала ся нарештї неласкаво:

— Від коли в тебе такі кумедні бажаня?

— Вони, мамо, зовсїм не здають ся менї кумедними, — тихо і твердо відповіла Катерина. — А повстали вони з того, що я зрозумїла, що гріх сидїти людинї без дїла, що я не маю нїякого права се робити.

— Нїхто тобі й не каже, щоби ти сидїла без дїла, — сказала мати. — Ший, читай!...

— Се мене не вдоволяє. Менї хочеть ся правдивого дїла, а не іграшок з вишиванєм.

— Правдиве дївоче дїло — дожидати ся, поки її не віддадуть замуж і тодї — зробити ся доброю материю та господинею! — сказала мати авторітетно.

— Я не думаю так, мамо, — відповіла Ка-

терина, — се колись так думали. Тепер думають инакше.

— То се вже мати дуже стара стала і не розуміє, що говорить? — сердито образилась мати.

— Я не кажу того, мамо. Я кажу тільки, що людські погляди відміняють ся і що було гарне трийцять років назад, то може бути негарним тепер.

— І де ти набрала ся таких поглядів? — спитала ся мати, уважно дивлячись на дочку.

— А се мабуть від того шибеника Кравченка! — скрикнув батько. — Не дурно я бачив, що ти, Катерино, все з хохлацькими книжками панькаєш ся.

— У всякім разї можете бути певні, — відповіла Катерина, — що не він мене навчив іти в учительки. Та се й неважливо. Річ в тім, що я бажала-б бути учителькою...

— Але ти нею не будеш! — безапеляційно сказала мати.

— Мамо, я нею буду! — знов тихо, але зважливо сказала Катерина.

— Що? — широко глянула мати. — То ти робитимеш те, чого батько та мати не хочуть?

— Менї не хочеть ся так робити і ось я на те й хочу побалакати з вами, щоб впевнити вас, що я мушу зробити те, що надумала.

— Будь ласкава, — не балакай і не впевняй, — зимно відповіла мати, — се анї трохи не поможе! — І вона вийшла з хати.

— Що-бо ти, дочко, надумала? — спитав

трохи докірливо, трохи жаліючи батько. Він любив дочку більше, нїм мати і тепер він і сердив ся і жалїв за одним ходом.

— Тату, я вам скажу по правдї: змучилась моя душа оттаким порожним житєм. Не можу я так жити!

— А чого-ж тобі нестає? Кажи, чого тобі треба від нас?

— Менї не стає того, чого ви менї не хочете дати: дїяльности.

— Та на що-ж тобі та дїяльність?

— На те, що я не маю права сидїти без дїла і ще на те, що менї не сила без дїла сидїти — мене тягне до него.

— Не розберу я! — розвів руками батько. Живе в достатку, має змогу вдоволяти своїм бажаням... Чи не в нїгілїстки ти часом пішла, дочко? — спитав батько, трохи злякавшись.

— Тату, не глузуйте з мене! — промовила дочка, не помітивши батькового ляку. — Не глузуйте, а спробуйте мене зрозуміти.

— Не розумію я тебе дочко!... Одначе, нехай иншим разом, а то менї тепер нїколи.

І пан Городинський встав і вийшов з хати Катерина трохи не заплакала. Та й заплакалаб може, як би не прийшли слуги збирати посуд.

Лягаючи того вечера спати, довго й щиро молилась Катерина стоячи на вколїшках перед образом в своїй хатї. Вона зробила ся релїгійного від того часу, як поїхав Марко. Вона знаходила заспокоєнє від свого горя в молитві і часто молилась. Вона благала тепер Бога

помогти її. Їй було шкода матері та батька, не хотїло ся зробити їм що погане і вона молила ся, щоб Бог післав їм в серце прихильність до її думок. Молитва й тепер заспокоїла її і вона лягла спати, наважившись поки що мовчати та дожидати ся того, що буде.

Проминув тиждень, — нїхто не нагадував про те, що було. Катерина нудилась дожиданєм. Коли одного разу батько, зовсїм несподївано спатив ся дочки:

— А що, викинула з голови своє учительованє?

— Не викинула тату , та й не викину нїколи! — відповіла Катерина.

Батько аж підскочив на стільцї.

— То отсе ти знов?! — скрикнув.

— Тату, я не дитина, щоб відміняти що-дня свої погляди та бажаня.

— А менї здаєть ся, що ти ще дитина та до того й нерозумна, — котра сама не знає, що робить! — сказала мати, — її обурювала Катеринин спокійність.

— Я знаю, що я не дуже розумна, мамо, — відповіла Катерина, — але все-ж в мене є на стільки розуму, щоб не міняти що дня своїх бажань.

— А звідки в тебе сей дух такої впертости? — спитала трохи глузливо мати. — Не вередуй-бо, Катерино, — додала вона острійше, — бо нїчого з того не буде!

— Я, мамо, не вередую. Я кажу те, про що довго думала і про що вже не передумаю.

— От ти й побалакай з нею! — озвав ся батько. — Ти хоч би подумала про те, о скільки можливе твоє бажанє.

— А чомуж воно не можливе?

— Чому неможливе? Та чи ти знаєш, що таке школа?

— Знаю.

— Знаєш, бо колись раз була в нашій! Се ще не значить, що ти знаєш! А школа се ось що: се праця втомляюча з рана до вечера, що опісля й ніг не підволочеш; се мізерна плата — яких 15—20 рублїв на місяць, котрих до того ти по два, по три місяцї не одержуватимеш з управи; се тїсна, брудна твоя хатина, що на неї старшина з писарем по місяцю не даватимуть дров; се пяний старшина або писар, що будуть ходити до тебе в школу та показувати, що вони твоє начальство; се...

Пан Городинський балакав палко, силкуючись впевнити дочку.

— І ти йдеш в сю школу? — І ти все се перетерпиш на собі?

— Адже инші перетерплюють — чому-ж я —нї?

— Перетерплюють ті, що не мають що їсти, — сказала мати, — а тобі, здаєть ся, сього не бракує.

— Не бракує... Але-ж менї бракує иншого — я чую, що менї хочеть ся робити, а не сидїти, згорнувши руки.

— То помагай матері в господарстві! — сказав батько.

— Щож я тут помагатиму? В нас тільки ключниць, кухарів та всяких служниць, що мені нема тут чого робити. Та й не се менї хочеть ся.

— А того, що хочеть ся, ти не матимеш! — перепинила її мати. — І нїколи не балакай про се зі мною!

— Мамо, — промовила зблїдши Катерина, — я буду балакати, бо я хочу мати його!

В Катеринї вже обурювалась гордість, що її вона мала спадщиною від матери, та вкраїнська впертість.

— Я нїколи не покину про се думати! — сказала вона твердо.

— Думай, про мене, що хочеш, а балакати про се я не бажаю.

— Але-ж, мамо, чимсь треба се питанє рішити.

— Ми з батьком його вже рішили: ти про него не повинна й балакати. Годї!

І пані Городинська величаво вийшла з хати і кілька день не балакала й слова до Катерини, а та все шукала способу досягти свого.

За кілька день мати дала Катеринї тільки щойно одержаного листа й сказала:

— Радила-б прочитати уважно, — тут може знайдеть ся таке, що й тобі здасть ся.

Катерина почала читати. Лист був від Івана Дмитровича. Се була відповідь на той батьків лист, що в нїм старий Городинський писав синови про Катеринине бажанє. Іван Дмитрович іронїзував з сестри та — без соро-

ма казка — радив „владою батьковою та материною покласти край хімерним забаганкам моєї сестриці". Катерина віддала матері листа мовчки.

— Що ти скажеш про сей лист? — спитала мати.

— Я думаю, мамо, що брат даремно його написав, а ви даремно дали менї його читати.

— Чому?

— Тому, що все се нї трохи не відмінить моїх думок.

Мати склала руки на колїнах і пильно подивила ся дочцї в вічі.

— Скажи, будь ласкава, — почала вона, протягаючи кожде слово, — скажи, будь ласкава, о скільки серіозна уся ся кумедія?

Катерина почервонїла.

— Ви мене ображуєте, мамо, звучи кумедією те, що менї дороге.

— Так се серіозно?

— Я давно вам вже кажу, мамо.

— Добре. Відкіль-же залїзли до тебе такі думки? Від кого ти їх почула? питала ся мати таким голосом, яким учитель допитує ся вспійманого на шкоді школяра.

— Я сама до них дійшла, — себ то: до думки про школу.

— Я сьому не дам віри, — сказала мати і ще пильнїйше почала дивити ся на дочку і ще довше почала тягти слова. — А ска-а-ажи, будь ласкава, — ти не-е листуєш ся з тим... студен-том?...

Катерина спалахнула.

— Мамо, ви допитуєте мене як слїдчий, злочинця. Я не зробила нїякого злочиньства, щоб мене так допитувано.

— Але ти не відповідаєш на моє питанє, — тим же тоном тягла мати.

— Я не відповім вам анї одного слова, як що ви будете так зі мною балакати.

— Не в тім річ! відповідай на питаня!

— Я не відповім. Як що ви пообіцяєте ся, що так зі мною не балакатимете, то тодї відповім! — сказала Катерина зважливо і встала, щоб іти.

Панї Городинська очам своїм не йняла вірн. Правда, пещена Катерина завсїгди не була дуже слухняна і завсїгди була недоторкана, але такої зважливости, такої твердости мати від неї не бачила.

— То ти так відповідаєш матері? — спитала ся вона, придержуючи дочку за руку.

— Вибачайте, мамо, як що я вас образила: я не хотїла.

Панї Городинська зрозуміла, що краще вдоволити ся з сеї відповіди і почала вже трохи инакшим тоном:

— Ось сядь, будь ласкава, та побалакаєм гарненько. Ти зовсїм даремно спалахнула і менї гірко й неприємно...

— Мамо... — почала трохи збентежена Катерина.

— Добре! добре! — перепинила панї Городинська, — я бачу, що ти не хотїла сього зро-

бити. Але ти все-ж не відповіла на моє питанє. Я тебе питаюсь не як слїдчий, а як любляча мати свою дочку.

— То й скажу вам, мамо, що я з ним не листую ся.

— І не листувала ся?

— Нї.

Пані Городинська знала, що Катерина нїколи не казала неправди. Як що вона не хотїла чого сказати, то вона звичайно так і відповіла, що про се вона нїчого не скаже. І тепер пані Городинська не знала що й казати.

— Мамо! — почала Катерина тремтячим голосом. — Вислухайте і пійміть менї віри, що я кажу правду. Пійміть менї віри, що я иншого не скажу. Я не можу, цїлком не можу більше жити панянкою і сеї осени я мушу піти учителювати....

— Я не хочу більше балакати! сказала пані Городинська і пішла.

— А що, — спитавсь пан Городинський жінки в вечер, лягаючи спати, — яка була в вас розмова з поводу листа?

— Не дуже гарна, — відказала пані, — вона вперто держить ся свого.

— Що се значить? — спитав ся пан Городинський.

— І сама не знаю.

— Клопоту богато буде.

— Того не минеш. Шкода тільки, що я мушу все сама відбувати, а ти нїчим менї не поможеш!

— Та чим же тут помогти?

— Ти батько!

— Чоловік та жінка трохи помовчали. Пан Городинський сидів у шляфроці на ліжкови і міркував. Нарешті він почав:

— Знаєш що?...

— Що? — спитала ся жінка, не відходячи від туалєту, де она причісувалась.

— Я хотів... Один плян в мене є....

— Який?

— Чи не послухати нам її? — зважився відразу сказати Городинський.

— Отсе ще що таке? — і пані Городинська велично повернулась до чоловіка.

— А хиба краще буде, як що вона зробить се силоміць, без нашої волі?

— Сього не буде, таксамо велично промовила пані.

— Ти дуже добре знаєш, що се може бути! — сказав чоловік. — Ти дуже добре знаєш, що вона дочка своєї матери і коли ти уперта, то й вона таксамо...

— Будьте ласкаві, — пані Городинська, як сердилась, завсїгди казала чоловікови **ви,** — будьте ласкаві, залишіть критичні розгляди мого характеру до иншого часу.

— Та хиба я... Я тільки казав... — почав чоловік, трохи збентежившись, бо він бояв ся того **ви:** добре-бо він знав, що воно віщувало часто кілька день мовчаня, погані обіди та ще поганїйшу хатню моркву по тім. Але жінка не дала йому скінчити:

— Менї зовсїм не цїкаво знати, що ви там казали. Я балакала про Катерину.

— Та й я-ж про Катерину! — трохи посмілїйшав пан, бачучи, що жінка переходить до чергової справи, — я кажу про те, що вона вміє досягати свого і... і може так стати ся, що в один чудовий день ми Катерини не знайдемо. Де? Втекла учителювати! Хиба тодї краще?

— Але-ж се скандал! — скрикнула панї.

— Запевне скандал, коли дочка втече з дому.

— Наша дочка — учителькою в мужичій школї! Що про се скажуть?! Се несвітський скандал!

— Але-ж коли вона втече, то буде скандал ще більший.

— Що ви: втече та втече! Ви батько і повинні дібрати способу, щоб сього не було!

— Та не замикати-ж справдї її!

— Ах, відчепіть ся з вашими шутковаяями! (Пан Городинський зовсїм і не думав шуткувати). Годї вже! ваш плян нездатний! — і панї знов відвернулась до свічада.

— Чому нї? — насмілившись ще раз пан. — Я саме кажу про компроміс, тільки ти мене не дослухала. Компроміс сей буде ось який: ми дамо її дозвіл бути учителькою в ґімназії.

— Ну і що з того?

— Раз те, що ґімназія, — не школа; а друге — здобути посаду учительки в ґімназії тепер не дуже легко. Може пройти богато часу. А там... може се ще все й зникне...

Пані Городинська повернулась до чоловіка і трохи подумала.

— Може ти й правду говориш... — з протягом промовила вона.

— А вже-ж — правду! — зрадів пан Городинський, найбільше того, що зникло **ви.**

— Подумаємо... спробуємо...

Другого дня батько почав з дочкою розмову про учительованє і сказав:

— Дивую ся, на що тобі здала ся та школа! Зовсім ще инше дїло, як би ти схотїла бути учителькою в гімназії. Не знаю, як мати, а я нїчого не мав би проти сього.

— Нї, тату! Я в гімназію не хочу, — я буду учителькою в школї, — відповіла Катерина.

— Ти кажеш: буду! — неначе се дїло вже зробило ся!

— Я, тату, вже зладила прошенє до інспектора і хотїла сьогодні про се сказати вам і мамі.

Пан Городинський зістав ся нї в сих, нї в тих і питаючим поглядом дивив ся то на жінку, то на дочку. Але пані Городинська вийшла мовчки з хати.

— Таточку, голубчику, — промовила Катерина, вставши з свого місця і сївши коло батька та припавши йому на груди головою, — зробіть менї сю ласку, не держіть мене, — умовте-ж маму!

Пан Городинський дуже любив дочку і зовсїм не міг встояти проти такої розмови. Скін-

чило ся тим, що він дав слово умовити матїр.

— Таточку! любий! голубчику! — зрадїла Катерина і почала цїлувати батька.

— Любий, а покидаєш любого!... докірливо промуркотїв батько.

— Ой таточку!...

— Та добре вже, добре! Але-ж ось що: з умовою! Ти їдеш тїльки на один рік, а там дозвіл кінчить ся. Инакше я не можу зробити нїчого.

— Катерина розуміла, що мусить згодити ся на се, коли хоче досягти свого.

Наслїдком сеї розмови було те, що панї Городинська два тижнї звала свого чоловіка **ви,** як що приходилось йому що сказати, а з дебільшого не говорила нї з ним, нї з дочкою. Але-ж після двох тижнїв прошене відіслано до інспектора....

Кінець лїта минув Катеринї в читаню педагогічних книжок та взагалї в приготованю ся до нової роботи. Дївчина навіть ходила до школи, щоб порадити ся де-що з учителем, але він поїхав на лїто до дому і ще досї не приїздив. Після Семена прийшла відповідь від інспектора: Катерину наставлено учителькою. Але інспектор, що мав під своєю владою не один, а два сумежні повіти, дав Катеринї школу не в сїм, але в сусіднім повітї. Панї Городинська зразу була запротестувала, але вже мусїла змовкнути.

За тиждень Катерина виїхала в свою школу з дозволом на один рік, але з певною надїєю одержати його й на далї.

IX.

Одержавши згадану вже коротку вістку від Корнія, Марко і здивував ся і задумав ся:

— Що се? Вона ніколи не висловлювала такого бажаня. Се щось нове. Що се таке?

— А що, як.... Що як се вона відмінила погляди і пішла тією ж стежкою, що й Марко?

Марко почув, як в него затріпало ся серце від сеї думки, але няти віри її не міг.

— Вона сказала, що сього не буде ніколи, — думав він. І коли те, що пише Корній і правда, то се могло бути просто якою модною примхою. Ні, я не можу мати ніякої надії!

А про те, — він написав листа до Корнія та до учителя і в тих листах, між иншим, питавсь і про Катерину: чи то правда, що вона учителює і чого се так стало ся?

Листи прождали відмови довгенько; але й одержавши її, не знайшов Марко в ній того, чого шукав: ні Корній, ні учитель самі нічого не знали і могли тільки ствердити, що Катерина є учителькою, але де, — не знали.

А тимчасом житє посувалось наперед. Марко ходив щодня до гімназії, що-дня говорив про латинське та про грекське своїм ученикам і — сказати правду — не чув ніякої потреби се робити. Офіціяльна робота була така, що його не зацікавлювала. Надати-ж їй трохи живійший характер зовсім було неможливо: начальство остро дивило ся за тим, щоб ніхто

з учителів не відхиляв ся від програми. Одного разу Марко, перекладаючи в клясї з школярами грецького автора, забалакав про грецькі республики і похвалив старий республиканський лад в Атенах. Другого-ж дня директор зауважив йому, що він краще зробив би, як би республик не чіпав, бо його, Маркове, дїло падежі, а не республики. Марко зрозумів, що між школярами є директорський шпиг, котрий доносить йому про все, що робить ся в клясї. В сьому ще більше впевнив ся Марко після одного випадку, що трапивсь незабаром.

Одного дня на остатній лекції в тій клясї, де він учив, увійшов інспектор з двома доглядачами і переказав тихенько Маркови наказ від директора зробити в клясї трус, бо директор довідав ся, що в одного з школярів є заборонені книжки.

— Дозвольте менї докінчити лекцію! — промовив Марко понуро.

— Але-ж, — зашепотів інспектор, — тепер краще, а то...

— Вибачайте, менї треба докінчити лекцію! — сказав знов Марко і забалакав до школярів. Інспектор перечасував в коридарі і післав до других учителів приказ здержати на деякий час в клясах школярів, увійшов саме на кінець лекції в клясу Марка. Марко мовчки взяв свій журнал і пішов з кляси.

— Куди-ж ви? — покликав його інспектор наздоганяючи. — І вам-же треба тут бути.

— Вибачайте! Се дїло ви можете й самі зробити!

І він швидко пійшов геть і в його на серці було невимовно тяжко. Він не сподівав ся, що йому доведеть ся так близько стрічати ся з такими випадками.

Другого дня була педагогічна рада. Почав її директор промовою про вчерашний випадок. Він почав ту промову дуже урочисто, надівши золоте пенсне за великий ніс і задерши в гору своє брезкле виголене обличе.

Стала ся річ, котрої ми не можемо терпіти в ґімназії, — промовив він, — в одного з школярів знайдено українські книжки, котрі він приніс в клясу, щоб давати своїм товаришам читати. Сей факт... гм.. гм... світчить, що... ну, у всякім разї се небезпечна річ і ми повинні як найшвидше запобігти лихови і не дозволити щоб отся проказа — він кинув на стіл дві українські книжочки, — розповсюджувалась поміж дїтьми.

Марко подивив ся на книжочки. Одна була „Сїра Кобила", а друга — Шевченкові „Гайдамаки".

— Так як, панове, на вашу думку, — що робити з сим учнем? — спитав ся директор. — На мою думку треба його виключити.

Всї учителї мовчали покищо, тільки Гайков зараз-же обізвав ся!

— Я цїлком годжу ся з сим! — і він любязно, трохи підводячись з стільця, перехилив ся на хвилину на директорський бік, а потім його швидкі очи бігали по товаришах-учителях.

— А ви, панове, як? — спитав ся других директор.

— У всякім разї, — хохлацьку пропаґанду треба знищити, бо се зло! — озвав ся Каншин, але я не знаю, чи маємо право виключати за се.

— А чому-ж не маємо? — скрикнув Гайков.

— Тому, — відповів Марко, — що в жаднім законї не сказано, щоби виключати школяра за те, що він читає українські книжки. Вибачайте Олександре Івановичу, — звернув ся Марко до директора, — я таки по правдї не знаю, з чого повстав увесь сей розрух на що се дїло зявило ся на педаґоґічній радї.

— Як — на що? — спитав ся директор. — Українські книжки...

— Цїлком розумію, на що, — додав Каншин, ми не можемо дозволити хохлацької пропаґанди.

— А я, вибачайте, цїлком не розумію, яку тут ви бачите пропаґанду. Книжки цензура дозволила і продають ся вони по книгарнях. Нїкому з учеників купувати книжки закон не забороня. Хлопець пішов і купив. Його можна карати за те, що він нїс сї книжки в клясу, бо се заборонено ґімназіяльними правами; але се річ така, що її може зробити кождий клясовий доглядач, не займаючи педаґоґічної ради.

— Правда! правда! — заговорили другі учителї. — Нема нїякої рації робити з сього дїла історію.

— Алеж ми не можемо дозволити, щоб

школярі збивали ся з пантелику, читаючи ті книжки, — сказав директор, — ще такі як „Гайдамаки". Дивуюсь, як їх дозволяє цензура.

— Не можемо дозволити! — крикнув і собі за директором Гайков.

— Нема тут чого дозволяти, чи не дозволяти! — озвав ся старий учитель Загоровський. — Се не до нашого осуду належить. Я цілком годжусь з Марком Петровичем, що ми можемо покарати школяра за те, що він приніс книжки до кляси, а не за те, що він їх читає. Нам казали, щоб ми йому не давали тих чи тих книжок, а що йому дома дають, то не наше діло.

— Я з сим годжусь, що не наше діло, — сказав Каншин, — але-ж се українські книжки.

— То що, що українські? — спитав Марко. — В сім я не бачу нічого особливого.

— То ви самі українофіл! — підскочив Гайков до Марка. — Адже українофіл?

Марко глянув на Гайкова. — У того очи так і впили ся в Маркове обличе: що, мов, скаже?

— А вам яке діло? — спитав ся Марко.

— Але-ж ви українофіл? — допитував Гайков.

— Що ви, пане Гайков, узяли на себе ролю слідчого? — спитав ся Марко і так подивив ся на Гайкова, що той мусів відійти геть.

— Та як-же, панове? — спитав ся директор.

— А так, — відповіли учителі, — покарати

ученика, щоби не носив книжок до кляси та й годї.

Директор розсердив ся і нїчого не сказав. За те він потім накинув на того ученика яку тільки міг кару.

А Маркови також не минула ся дурно його оборона та розмова з Гайковим. За якийсь час Марка покликано до куратора.

— До мене дійшла вістка, — сказав той, — що ви розповсюджуєте в гімназії шкідливі і деї.

Марко спитав, звідки сї вісти.

— Се моє дїло, — відповів куратор, — але-ж перестерігаю вас, щоби сього більше не було.

Марко розказав про сю розмову з куратором Загорському.

— Нема нїчо дивного, — відповів той, — адже Гайков кураторський шпиг.

— І він досї в гімнаазії? І його досї не випхано?

— Випхано! Себе випхаєш, як з ним що зачнеш, а його нї. Не ті тепер часи, Марку Петровичу, — додав зітхнувши старий, — нема товаришуваня, солїдарности між учителями, — не можна нїчого робити.

— Я й сам бачу, що нема солїдарности, — сказав Марко, — але чому?

— Чому? — спитав Загоровський. — Не зовсїм зручно тут балакати, бо може де Гайков товчеть ся, або з школярів хто — в кождій клясї є шпіон. Скажу коротко: не той час!

— Але що-ж то значить: не той час.

— Який недогадько! Значить, що тепер царює шпиг та кулак — от що! — відповів зло Загоровський на вухо Маркови. — Не дуже балакайте тепер, бо вже директор і так на вас оком накинув.

— За що?

— За те, що ви не Гайков, мабуть! — відповів Загоровський. — Та що тут говорити: час тепер не той!...

І старий пішов геть...

Марко й сам бачив, що тепер справді „не той час"...

До сумного вражіня з гімназії додало ся друге сумне вражінє. Се було те, що діялось в товаристві. Доси всїх книжок видано лише три; гроші платили ся погано, між товаришами був нелад, були непорозуміня.

Не в один гуж всї тягнуть —

сї слова, казані про всю Україну, можна було прикласти і до сього невеличкого гуртка. Спір ки були що разу, як збирало ся товариство, хоч деякі не платили вже з пів року своїх вкладок. Деякі навіть зовсїм кинули ходити на товариські сходини.

Але все-ж якось тягло ся. Прийшов 25 лютий, великий Тарасів день. Зійшлись, як і звичайно до старого Овсїєнка, зійшлось там усе товариство. Спершу були в церкві, панахиду відправили, а тоді Овсїєнко закликав всїх до свого хлїба-соли.

Великий день мов дуще поєднав всїх, всї були щирійші, один до другого, чути було то-

вариський дух.

Почали ся тоасти, випили за батька Тараса, за Україну, а далї встав Семен і сказав промову. Він не приготував ся до неї, але казав з щирого серця, як вилило ся. Він казав про те, що гинули ми й гинемо тим, що розділяємо ся, ворогуємо, нїколи не солїдарні між собою і з щирим запалом закликав потім до братерського єднаня на полї працї для рідного краю. Семен скінчив свою промову Тарасовим словом:

Любіте ся брати мої,
Вкраїну любіте!

Промова ся припала до серця всїм. Дехто почав стискати Семенови руку. Шкляренко — він також тут був — здаєть ся, найщирійше вислухав Семенові слова.

Потім встав молодий студенд Гайденко. Він хотїв відповідати Семенови. В його промові не було нїчого надзвичайного, але вона також була щира. Він казав про те, що добре зроблено, що нагадано Тарасів заповіт, що особливо тепер треба його не забувати, коли нас женуть „и рекуть всяк зол глагол на ни лжуще", і скінчив словами:

— Блюдїте, да не порабощені будете.

Одначе ся щира промова не всїм сподобалась. Дехто скривив ся, а найбільше Савчевський та Човгань. Марко помітив, але тодї ще не міг зрозуміти, що властиво їм тут не подобало ся. Тодї встав Марко.

— Слухав я вас, — почав він, — і серце

моє радїло. Серед тих утисків, серед сього гоненя почути такі слова — се цїлюща вода на серце....

Але він не скінчив. В ту-ж мить до него підскочив Човгань: обличе блїде, скривлене, сам аж трусить ся, як крикне:

— Як ви смієте казати се там, де є люди, що служать в мінїстерстві народної просвіти.

Марко зупинив ся:

— Хиба що?

— А те, що ви кажете про гонене та утиски! А ви знаєте, що за такі розмови в нашім мінїстерстві не подякують.

Човгань аж трусив ся зі злости. Його невеличка фігура з блїдим брезклим обличем з невеликою рудою бородою здалась би комічною, як би те, що він казав, не було таке гидке.

— Чудне дїло! — відповів Марко, дивлячись на нього, — я служу в тім-же мінїстертві, що й ви, і не бою ся казати те, що кажу, а ви боїте ся його слухати?

— Мало чого хто не скаже! — відповів Човгань. — Вам байдуже за себе, так ви лїзете з криком!

— Та скажітьже нарештї, — чого ви боїтесь? — скрикнув палкий Бійчевський. — Я також учитель, але я не годжусь з вами, а з Марком Петровичем і питаю ся вас, чого ви боїтесь? Хто може довідати ся про се?

— Я по чім знаю! — відповів Човгань, дивлячись на бік. — Тепер такий час, що кождого бій ся.

Дехто зблїд, дехто почервонїв. Бійчевський зробив ся білий як полотно і приступив до Човганя.

— Чи не були би ви такі ласкаві, добродїю, та взяли би свої слова назад?

— Ідїть ви геть! — скрикнув Човгань. — Я не бажаю бути в товаристві, котре коли не сьогодня, так завтра заберуть до тюрми. Я більше не член!

І він ухопив свій циліндер та вийшов з хати. Бійчевський постояв хвилинку, не знаючи, чи кинутись йому за Човганем, чи лишити справу; потім плюнув і сїв на своє місце.

В ту-ж мить підняв ся довгий Савчевський.

— Я.. мм... я теж думаю, що... мм... краще нам кинути сї іграшки, бо вони небезпечні Бувайте здорові!

І він велично пішов з хати туди, куди й Човгань.

Якийсь час тиша панувала в хатї. Трохи пізнїйше старий Овсїенко встав з свого місця і хотїв говорити, але зразу не міг. Нарештї набрав сили і почав тремтячим від зворушеня голосом:

— Панове товариство! До сивого волосу я дожив, а досї ще не бачив, щоб так коли робили щирі земляки. Бояли ся й ми дечого та й боїмо ся, є і в нас сїмя, ради котрої іноді побережеш ся, та не було досї такого поганого дїла: нїхто не бояв ся казати свої думки серед щирих товаришів, нїхто не кидав на них підозріня зради. А сьогоднї стало ся те, чого двай-

цять, десять лїт назад сподївати ся не можна було. Скажіть ви менї, старому, що воно за знак?

— Знак се поганий, батьку! — почав Марко. (Овсїєнка, найстаршого українофіла в містї часто звано батьком). А коли хочете знати, що воно таке є, то се дочасне затемлене розумів. Бачуть люди — сила панує, та й злякали ся, подумали, що нїколи тому пановаю не буде кінця. І почали за власну шкіру бояти ся і не тільки дїла нїякого не робили, нїяких своїх думок не проявляли, а ще й чужої думки бояли ся. Отже ми не злякаємось сього. Друзї й брати! випиймо ми, ті, що зістали ся, випиймо щиро за віру між собою та єдність! Випиймо на ознаку того, що не зважаючи на утїкачів твердо і міцно стоятиме наша невеличка громада!

Ся промова підняла в гору понурий дух. Всї випили, знов почали ся розмови, але нїхто вже не згадував про втїкачів, мов нїчого того й не було. Розійшлись усї, як здавало ся, по братерськи.

Отже Марко та Семен, що думали так, дуже помилили ся. Надійшла неділя і товариство повинно було зійти ся в Овсїєнка. Прийшовши туди Марко та Семен стріли там тільки господара, Бійчевського та Гайденка з одним студентом. Побалакали сумно, сподіваючись якогось лиха, то про те, то про се та й розійшлись.

Другого-ж дня Марко йшов з Семеном і стрів на вулиці Тапчанського.

— А чого се ви не були? — спитав ся він його.

— Бачите, — заметушивсь той, — нїколи було, робота... Та бачите — в мене гроший мало, то я поки що не можу бути в товаристві. Там... потім.... А тепер, поки що не уважайте мене за товариша. Вибачайте, менї нїколи!

Та й побіг від них „у собачу ристь", як висловивсь зараз по нїм Семен.

Ходїм до Овсїєнка, скажемо про се! — порадив Семен.

Марко мовчки кивнув головою.

Прийшли до Овсїєнка, але не встигли й до краю до ладу розказати, а той вже і каже:

— А в мене тепер були — він назвав назвиска двох членів — і також сказали. А вчора я стрів Крамаревського — також каже.

Сї слова мов вбили всїх. Всї три посїдали і довго сидїли мовчки, задумавши ся. А далї Овсїєнко каже:

— Оттак! страха ради юдейська всї розбігли ся! Що-ж тепер робити?

— Що робити? — спитав ся Марко, підводячи голову. — Нас шестеро: ви, Степане Гавриловичу, Бійчевський, Гайденко, Доценко, Семен Олександрович та я. Я певний, що сї шестеро не зречуть ся свого дїла. Тож хай буде наше товариство й з шістьох — можна добро зробити й шістьом.

Ті слова сподобались і Семенови й Овсїєнкови. В недїлю вони покликали Бійчевського та двох студентів і було постановлено, що

товариство з шістьох душ буде істнувати і робити все, що зможе; нових же членів принимати тільки людий дуже певних.

А в ґімназії тимчасом дїялось ще ґірше, нїж перше. Марко почував сам себе одиноким. Найсимпатичнїйшим з усїх був там Загоровський; але то був вже старий чоловік з великою сїмєю, — йому було не до молодих поривань. Другі учителї за се були просто урядовцї, котрі приходили в ґімназію, щоб вдовольнити офіціяльним вимаганям і готові були за свою плату вчити, чого скажуть. Розмов про що небудь, крім ґімназії та звичайної щоденщини, між учителями не було. Правда, було кілька людий з „образом та подобієм Божим", з вищими інтересами, нїж карієрізм, але вони були залякані, вони ховали ся з своїми поглядами. Марко кілька разів забалакував з товаришами про лїтературу, про сьогочасні питаня, але від него викручували ся загальниками, вертаючись до розмов про карти, а то просто мовчали. Тільки Гайков був завсїгди балакучий, веселий, говіркий, балакав про все та про вся, пускав часом лїберальні фрази, маючи на метї піймати якого дурника, що озвав би ся на ті фрази. В кождій клясї також був свій Гайков. Все, що робило ся в клясї, ставало відомо директорови та інспекторови і ті, не маючи нїчого великого, з дрібниць робили історії. Школярі були також сим деморалїзовані. Марко бачив, що він не вдержить ся тут, бо не може з таким ладом погодити ся. Несподіваний випа-

док прискорив справу.

Се було вже другого року після Різдвяних свят. Два школярі з пятої кляси були в публичній бібліотеці в читальні, де гімназіястам заборонено було бути. Розмовляючи в клясі з товаришами, вони якось про се сказали. Другого дня інспектор покарав дуже тяжко тих двох учеників. Марко прийшов в клясу і побачив, шо сї два дорослі хлопці, дуже добрі ученики оба стояли коло дверий.

— Сїдайте на місце! — сказав він.

Хлопці мовчали і стояли похнюпившись Другі сказали:

— Вони покарані!

І вони розказали всю справу. Інспектор казав хлопцям стояти місяць коло дверий на всїх лєкціях, коли не треба було писати і крім того записав їх у „штраховані". Хлопці стояли і трохи не плакали, так було їм, великим, сором стояти коло дверий. Марко обурив ся.

— Сїдайте, — сказав він, — і на моїх лєкціях не стійте.

Хлопці не знали, що робити. Вони боялись інспектора.

— Сїдайте! — промовив вдруге Марко, — я не можу вчити, коли в мене в клясї хто стоїть. Я сам скажу про се інспекторови.

Хлопці сїли. Марко сїв собі за стіл, але не міг вчити. Він встав і почав нервово ходити по клясї. Ученики мовчали. В клясї панувала тиша. Нараз Марко звернув ся до учеників і промовив:

— Панове, менї не довго випало щастя вас учити; але я сподію ся, що і того часу, що я з вами був, було досить, щоби впевнили ся, що я нїколи не вчив вас чого негарного, неблагородного! Я сподію ся — тремтячий голос Марків подужчав, — що від мене ви не чули такого слова, котре моглоб штовхнути вас на думку вважати чорне за біле і навпаки. Тим то я маю надію, що й тепер ви дасьте менї віри, коли я вам скажу те, що думаю. Той, хто зраджує своїх товаришів, хто виказує їх — падлюка!

Марко відразу сїв за стіл, розгорнув журнал і серед незворушимої тищі додав:

— Такий не повинен бути між чесними людьми!

Так-сяк досягши до кінця лєкцію, Марко пішов до дому з рішенєм в голові — кинути ґімназію. Тим-то він мало звернув уваги, як другого дня директор напав на него мокрим рядном:

— Ви проповідуєте лїберальїзм, — казав директор. — Ви псуєте нам учеників.

— Я вам скажу те, чого не сказав ученикам, — відповів Марко. — Я вам скажу те, що система шпіонів та доносів така система, з котрою чесний чоловік не може погодити ся, і як би я був школярем, то я порадив би товаришам викинути з кляси ту негідь, що ганьбить нашу ґімназію. Але-ж як я учитель, то я тільки можу сказати вам, що я більше служити з вами не буду!

Він відвернув ся і пішов. Марко більше не

вертав в ґімназію і за тиждень знайшов собі иншу роботу — секретарюванє в мійській часописи. Плата була невелика, але Марко дещо й писав в ґазету і мав з того чималий заробок. Житє його зробило ся спокійне, бо він не обурював ся і не роздратовував ся що дня тим, що бачив в ґімназії. І як би тільки не одно, те, що нїколи не забувало ся, то Марко міг би вважати себе за щасливого. Але-ж те справдї нїколи не забувало ся і привабливий та гордий Катеринин образ не покидав Маркової душі.

Так проминула зима В цвітни, в суботу перед вербною неділею, Марко, прийшовши до дому стрів у себе Семена. Семен тепер жив від него осібно: він мусїв мати осібну домівку бо скінчивши унїверситет, мав лїкарську практику, з того й жив. Він тепер складав грошї, готуючись до родинного житя, бо він вже посватав Марусю Овсїєнкову. В лїтку повинно було бути весїлє, бо дївчина мусїла добути в школї академічний рік.

— А! здоров друже! — зрадїв Марко. — Як ся маєш?

— Та так, потроху! Ось я тобі листа принїс.

— Від кого?

— Від моєї молодої. Чи не перебивати ти в мене думаєш, що листуєш ся з нею? Пише менї — віддай Маркови Петровичу листа, але що в нїм, менї не каже.

— А може й так! — засмїяв ся Марко, — хоч я, здаєть ся, твоїй молодій ще й одного

слова не написав і не розумію, що міг би значити сей лист від неї.

Марко розірвав коверту і прочитав:

„Я сиджу тепер коло ліжка хорої Катерини Дмитрівни. Вона вже другий тиждень не встає. Не знаю, чи вона й встане. Вона дуже бажала-б вас бачити. Як що ви схочете побачити її, — може в останнє,—приїздіть просто в школу в с. Доділну".

Далі писало ся, як треба їхати і підпис: М. Овсієнкова.

Зразу Марко навіть до пуття не зрозумів листа. Він хотів читати другий раз, але як тільки прочитав перший рядок, як все відразу зрозумів.

— Що тобі? — крикнув Семен, побачивши як він зблїд.

Марко мовчки простяг йому листа.

Семен перечитав його і глянув на Марка.

— Ти розійшов ся з нею? — спитав він.

Марко кивнув головою.

— Сей лист прислала менї Маруся, пишучи що не знає твоєї адреси, тим і пише на мене. Його привіз з слободи чоловік. Їхати туди по зелїзницї в ночи. Завтра вранцї ти будеш там.

Марко тимчасом вже вхопив свій чемодан і похапцем почав кидати в його щось. Семен зупинив його:

— Друже, заспокій ся! Поїзд іде тільки в вечер і ти ще поспієш.

Відчинили ся двері; увійшла слуга з обідом і почала готувати його в другій хатї.

— Винесіть! Я не обідатиму! — промовив Марко.

Але Семен примусив його сісти за стіл і виїсти кілька ложок борщу. Потім Семен, що також робив в редакції сеї газети, де й Марко, взяв на себе той час, поки Марко їздитиме, секретароване, умовивсь про деякі дрібні справи і ввечер відвіз Марка на дворець зелїзниці.

Марко балакав з Семеном, дивив ся на людий, що метушились круг його на двірци, але але все те було від него якось далеко. Він думав тільки про те, що завтра буде.

Ось воно! Прийшло! Прийшло те, про що він і в голові не клав. Вона хора, вона, може, не встане! В його в голові туманїло, як він згадував слово „смерть" і він відпихав його від себе....

А Семен щось балакав до него, навкруги метушив ся народ. І всї про щось балакали, клопотались. Маркови здавало ся, що се десь робить ся не тут, десь за якимсь муром, котрий відрізняє його, Марків світ від того світу. Мур скляний і Маркови все видко й чути, що робить ся а тім світї. Он там Семен щось каже; якийсь товстий купець каже крам — се слово якось піймала Маркова увага; хтось щось кричить нéначе; чи всї кричать? Маркови байдуже. На Марковому світї є тільки двоє: Катерина та він і одна думка, одна річ — те, що він мусить приїхати до Катерини і побачити її зазаз же, швидко, бо вона, може, не встане. І знов туман облягає Маркову голову і знов він нїчого не

бачить.

Ось гукають білєти брати. Марко згадує, що се має звязок з його світом. Він покидає Семена коло його чемодану, а сам іде й бере білєт.

Ось дзвонять. Поїзд тяжко гуготить, аж дворець трусить ся і підходить до плятформи. Двері відчинено. Стовпище людське відразу посунуло до них. Воно захопило й Марка з Семеном і винесло їх на плятформу.

Входять, товплячись, у ваґон. Семен сидить якийсь час, потім прощаєть ся, щиро стискаючи руку та йде. Марко зістаєть ся сам. Він сидить коло вікна і дивить ся в вікно. Так темно. Тільки вогні в великім місті миготять низками в тій темряві. Там паровіз перебіг палаючи своїм лїхтарем. Хтось з лїхатириком перебіг через ваґон і зник під поїздом. Стук-стук-стук! — щось підбивають на споді в ваґонї. Чи скоро їхати?

Людий все більше та більше. В ваґонї робить ся душно. Хтось закурив. Дихати тяжко. Чи скоро їхати?

Перебігає хлопець по ваґонови — розносить ґазети. Він вигукує вивчені назвища і каже, що все се дуже цїкаве. Здаєть ся, він і Маркови щось казав? Чи скоро-ж їхати?

Дзвонять другий раз. Хто не їде, прощаєть ся. Починають ся поцїлунки, обнїманя, стискають руки. Виходять і штовхають Марка. Та колиж се будуть дзвонити третий раз?

А, ось і третий раз. Ще пів хвилини. Ко-

ротке свистанє в повітрі. Трохи струснуло ваґон. Їде!

Міські вогні зникають в темряві. Тепер нїчого не видко, тільки сама темрява. Нї, пробігли попри зелїзничу будку — миготнуло на мить світло з віконця. А далї знов темрява.

— Яка се стація буде? А скільки їх до Доділної? А там, здаєть ся, кіньми? Як се довго!

Довге товсте свистанє. Стація. Дехто виходить, знов входить. Якісь люди бігають по плятформі, видко червону шапку стаційного начальника.

— Накладай швидше! — кричить хтось.

Дзвонять другий раз а зараз і третий. Їде. Знов темрява з надвору. В ваґонї ледви блимають дві свічки. Половина ваґону спить. Дехто розмавляє. Трох Вірмен зараз коло боку Марка грають в карти. Марко чогось дивить ся на них уважно та довго.

— А што, мілий челавєк, схатєл в карти іґрать?

Марко розуміє, що се до него і відвертаєть ся до вікна. Промайнув червоний діск. Знова стація? Як швидко! Зупинились... Знов їдуть.

Марко вийшов з ваґону. Поїзд гуготить і рине, розриваючи темряву. Ось він завернув ся і стало видко паровіз і з него сяйнуло світом. Дим вилетїв з комина вогняно-червоними клубками. Вітер підхопив його, пошматував, рознїс в темряві.

Марко дивить ся в долину. Він бачить, як

земля швидко біжить під ногами. Він довго дивить ся на ню і в него починає запаморочувати ся голова.

— Ґаспадін! а ґаспадін! — торкає його хтось за плече.

Марко оглядаєть ся. Кондуктор з лїхтарем.

— Не дозволено стояти тут, як поїзд іде.

Марко покірно іде в ваґон і сїдає на своє місце. Їдуть.... Спиняють ся. Стація. Знов їдуть. Знов, здаєть ся, стація. Чого-ж се так довго не рушають з неї. Марко дивить ся у вікно — люди метушать ся, жандар ходить. Господи, та чи скоро-ж рушать? Се мабуть жандар отсей держить поїзд? В Марка в грудях піднимаєть ся зло проти жандара. Здаєть ся, вже дзвонено третий раз? Се їхати. Стрівай! Та яка се стація? Сеж-ж стація, на котрій йому треба вставати, до Катерини їхати! Як-же се він так? Швидше! швидше! Він ловить чемодан, біжить до дверий. Але ту-ж мить поїзд відразу зриваєть ся з місця і лине страшенно швидко.

— Боже мій! стійте! стійте! — хоче скрикнути Марко і не може... прокидаєть ся.

Він спав. Чи довго? Він ще памятає пяту стацію. А тепер яка? В вікні вже світ. Марко глянув на годинник: за пів години Доділна.

Як поїзд їде тихо, безбожно тихо! Марко жде, жде, жде, і не діждеть ся. Се-ж немилосерно так робити — так тихо їхати. Се вже діск? Він! Ось і стація. Марко вибіргає з ваґону перший.

— Підвезти, пане? — зараз же хтось його питаєть ся.

— З рук Марка вихоплено чемодан і Марко іде слїдком за високим чоловіком в чумарцї, переходить стацію і виходить на другий рундук. Чоловік з чемоданом десь зникає. Марко дожидає його на рундуку. За дві-три хвилини пара поганеньких мужичих коний, запряжених у віз, підїздить до рундука. Марко бачить на возї свій чемодан і розуміє, що на сїм возї буде він їхати. Він вилазить на віз.

— Но! — но! — кричить на коний чоловік в чумарцї.

Конї біжать степовою дорогою. Сонце щойно виринає з-за обрію велике червоно-золоте. І траву і конї і чоловіка в чумарцї воно робить червоно-золотим. Біла роса на траві починає займати ся сяючими колїрами. Трохи похололо.

— Далеко до Доділної? — питаєть ся Марко, але візник його не чує, кричучи на коний: „Но! но!"—Марко вдруге питаєть ся, торкнувши візника за плече.

— Га? що? — повертаєть ся той.

— Скільки верстов до Доділної?

— Шість! — адже я вам вже казав! — відповів чоловік і знов повертаєть ся до коний.

Марко зовсїм забув, що йому про се вже казано. Але тепер він вже не забуває. Чоловік їде добре. Шість верстов — трохи більше, як за пів години, він побачить її.

Ся думка про се, що він побачить її, прой-

має його всього від ніг до голови якимсь острим струсом, мов громовина течія проходить йому крізь тїло. Він тепер вже не може заспокоїти ся нї на хвилину. Вся його істота направлена на одно — на дожиданє. І він жде затаївши духа, стиснувши руки.

Дорога все вєть ся сїрою смужкою між зеленою травою, денеде помішана з жовтим цвітом. Ось він завертає лїворуч, сходить трохи в долину. Вони в яру.

— Но! но! витягайте!

Конї швидко збігають на гору і просто перед Марком зявляєть ся слобода.

— Невже Доділна? — думає Марко. Йому хочеть ся спитати про се візника, але він боїть ся се зробити, щоби не почути: нї.

— Отсе й Доділна! — байдуже говорить візник.

Конї швидко пробігають вигін, розганяючи корови та телята, що пасуть ся коло дороги. Починаєть ся слобода.

— Так вас, кажете, в школу? — питаєть ся візник.

Марко мовчки киває головою.

— До учительки?

Марко мовчить.

— Кажуть би то, — вона хора.. А ви її родич, чи як?

Візник не маючи відповіди, бє коня батогом.

— Ось і школа!

Візник показує невеличкий будинок з соло-

мяною стріхою — обідраний, обшарпаний. Коні підбігають під рундук і стають. Серце в Марка в грудях відразу стрепенулось і стихло.

Марко швидко, чіпляючись за полудрапки, злазить з воза. Він зараз-же віддає візникови гроші, ловить чемодан і сходить на рундук. Двері зачинені.

— Стукайте! — каже візник. Він не їде — хоче мабуть подивити ся, як будуть приймати Марка.

Марко стукає. Зараз-же двері відчинила Маруся Овсієнкова. Така-ж невеличка з голубими очима, з кучерявим над лобом волосем, як і перше. Вона не здоровкаєть ся, а просто каже:

— Слава Богу, що ви приїхали!

І вона веде Марка за собою через темні сіни в невеличку клясову хатку.

— Будьмо тут! — каже дівчина. — Сідайте! Вона тепер спить.

Марко хапає її за руки.

— Що з нею?

— Тихше! Сідайте! Я вам все розкажу.

Марко сідає на школярський ослін, дівчина також.

— Вона хора. Дуже хора. Вона не сподієть ся встати. Вчора я післала телеґраму до батька та до матері її. До вас я післала листа, бо однак ви ранійше не могли виїхати, а з чоловіком послати — певнійше.

— Але чого ви менї не кажете, чим вона хора? Чого вона занедужала?

— Чого? Богато казати, та нїчого слухати! Ви знаєте, які школи в нас. В мене школа гарна — я звідси три верстви учителюю — а як приїхала я вперше до Катерини Дмитрівни, так аж злякала ся — ще гірше. Гляньте самі! — і вона показала на низеньку тїсну хатку, з трома невеличкими вікнами, в котрих половина шибок була побита та залїплена папером, з земляною долівкою та з пообдираними рудими мокрими стїнами. — Бачите, яке! А тут робота — день-в-день кричи — заболять груди. А ще — знаєте, може, наше сїльське начальство? Йому ото як допекти нещасну учительку, та більш й нїчого не треба. І дошкуляють так — нї зате, нї за се. Бачите, які вікна, а на зиму других не було, — за нашою школою зараз же в сїм дворі й волость. Найняли одного сторожа і на школу і на волость. Звісно, сторож старшини та писара слухає, а не учительки. Не казали вони йому нї топити, нї воду носити.

— Та за що-ж се все?

— Катерина Дмитрівна сказала їм, що пожалїєть ся на них за те, що вони її школи не полагодили. От вони і напосїли ся. Доводилось так, що як школярі води не принесуть, то хоч сама носи. І ходила колись Катерина Дмитрівна сама з відром... Можете зрозумїти, як їй легко зробилось, що звикла зовсїм не до такого житя! Скінчило ся тим, що отсе по

весні застудилась. В грудях запалене зробилось. Приїздив земський лїкар, лїчив. Я її радила до дому написати, але вона не схотїла, — боялась, що як дізнають ся про все батько та мати, то не пустять на другий рік в школу. Ну, лїкар вилїчив, вона ходити почала та й знов таки не береглась нї трохи. І ото далї — кашель, груди болять і сили нїяк нема. То приїздила, або й приходила часом до мене — ми з нею щиро зійшлись, — а то же бачу, що нема, — сама я до неї. Вона лежить, нездужає і встати. Я тодї зісталась коло неї... Довго вона, бідна, кріпилась, а далї попросила до вас листа написати....

Голос в Марусї затремтїв і на очах блиснула сльоза. Марко спитав ся тихо:

— Запевне вона вам казала... ви знаєте, яка вона менї дорога... Скажіть-же щиро, не ховаючись, що з нею?

— Бог його знає... — відповіла якось непевно Маруся. — Лїкарів вона не хоче кликати, а хора дуже.

З другої кімнати почув ся кашель.

— Прокинулась, мабуть, — прошепотїла дївчина. — Посидьте тут, — я піду подивлюсь.

Вона тихо, навшпинячки, пішла до дверий і прислухалась. Чути було, що хора прокинулась. Маруся пішла туди. Почулась розмова. Марко силував ся пізнати в нїй Катеринин голос і не міг. На душі в него було чудно. Він і не бояв ся, і не сподївав ся — він бажав тільки одного — самому побачити її.

Проминуло з чверть години. Без краю довгою здавалась вона Маркови. Нарештї Маруся вийшла.

— Її сьогодня краще, — прошопотїла вона. — Я її сказала, що ви напевно сьогодня приїдете, — я ще не казала, що ви приїхали, щоб відразу не вразити. Ще трошечка підождїть!

Вона пішла знов в ту хату. Знов з чверть години проминуло, поки вийшла Маруся.

— Ідїть!

Марко перейшов клясу і увійшов у відчинені двері. Маруся зачинила їх за ним а сама зістала ся в клясї.

В невеличкій хатинї з одним вікном стояло ліжко, коло него столик та стілець. Але сього не побачив Марко за тим блїдим схудлим обличем, котре він узрів на тім ліжку на білій подушті.

— Милий мій! — і вона простягла до него руки.

Небесною музикою здавали ся Маркови ті слова з її уст, сказані рідною мовою. Її руки обвили ся круг Маркової шиї, Маркові уста припали до її горячих сухих уст.

— Милий мій! щастє моє! Ти приїхав! Ти не забув!

— Я не міг тебе забути, моя кохана! Я не міг тебе забути, бо ти, тільки ти те щастє, що судило ся менї на світї. Як-же я міг тебе забути?

— Нї, нї, — я знала, що ти мене не забудеш! Така певність в мене була! Але-ж як я те-

бе дожидала, як я боялась, що ти спізниш ся!

— Голубко моя, не кажи так! Скажи менї, що з тобою?

— Я й сама не знаю, що зо мною. Я була дуже хора, така хора, що думала, що вже вмираю. А тепер я чую, що я віджила, що нова сила влилась в мою душу, в мої груди, як я побачила тебе, мій милий, мій коханий, мій єдиний... Ти не покинеш мене? Ти не можеш мене покинути.

— О, доле моя!...

— Нї, цить, цить! Я хочу сказати все. Я не хочу, щоб ти мене покинув. Від того часу, як ти поїхав я тільки тобою й жила, тобою й дихала. Ти навчив мене любити Україну, ти показав менї мету в житю, ти мене напоїв коханєм, котре тодї умре, як я умру. Ти все се зробив і я твоя, уся твоя і я не хочу, щоб ти мене покинув, поки я жива! Я так довго тебе дожидала!...

— Не покину, моє щастє, моя доле! Як я можу тебе покинути, коли стомилась, змучилась по тобі уся душа моя, коли я жив згадкою про тебе, коли я нїякої розваги не міг знайти без тебе.

— Дивись менї в очи, мій коханий! Я так люблю твій погляд. Часом соромлючись, я зазирала тобі в очи і потім червонїла. Тепер я можу дивити ся в твої очи, що зазирають аж у моє серце.

— Мила! не будемо богато балакати: тобі се шкодить.

— Не будемо! не треба! Сиди тут і дивись на мене! На що балакати? Ми й так розуміємо одно другого.

Її рука лежала в його руці, їх погляди не розминали ся і вони мовчки дивили ся одно на другого і їм вже нїчого не треба було казати...

. . . . . .

Хора сидить на ліжку, оперта на подушках. Коло її ліжка сидять Марко та Маруся. Катеринині очи сяють житєм та щастєм. І Марко, й Маруся забороняють її балакати, але слова так і рвуть ся в неї з уст.

— Любий, — каже вона, — коли я досї не вмерла, то за се мусиш дякувати моїй дорогій моїй любій Марусї.

І вона вдячним поглядом дивить ся на почервонїлу Марусю.

— Як би не вона день і ніч коло мене панькалась, може ти вже мене й не побачив би.

— Годї! годї! — перепиняє її Маруся, — тобі не можна богато говорити.

Хора на хвилину стихає, а далї починає знов:

— Чому не можна менї богато говорити? Я чую, що в мене сили більшає, що я оживаю. Я хочу говорити, бо я довго мовчала. Я була нещаслива і тодї я мовчала; тепер я щаслива і я хочу говорити.

— Еге, я щаслива, я цїлком щаслива! Менї тепер не жаль умирати.

— Голубко! що-бо ти кажеш! — перепиняє

її Марко.

— Я кажу те, що думаю. Але ти не лякай ся. Я ще не вмираю. Я ще поки не вмру. Я чую, що я житиму, чую, що я вертаю ся до життя.

— Вертай ся, моя люба! — говорить Маруся і підсуває позад неї подушки.

— Я тепер не боюсь, що не діждусь татка й мами. Але чого вони довго не їдуть? Як ви стрінете ся, милий? — питаєть ся вона трохи турботно Марка.

— Було-б краще, як би спершу приготовати їх до сього, — говорить Маруся.

— Ні, краще відразу скінчити діло, щоб швидше, швидше було все гарно, було все любо.

. . . . . .

X

Від того часу все посуваєть ся надзвичайно швидко. Потім, як вже все скінчило ся, в Маркових згадках сей час ніколи не уявляв ся инакше, як поскореним бігом подій, що поспішались одна за другою невпинно-швидко. Вони так скоро приходили й відходили, що, здавалось, кожда з них не має з другими звязку, що се просто нарізні картини, що постають перед очима одна по другій, сяєвом своїм душу осяваючи або в темряву її вгортаючи; повстане одна, блискоче в душі і зараз геть зникає, щоб дати місце иншій, ще виразнійшій, та вра-

зливійшій. Звязок був, — се десь далеко-далеко чуло ся в душі, — але блискучість, виразність та вразливість тих картин примушували не помічувати його.

Памятає Марко один ранок. Се було в суботу під Великдень. Катерина забажала, щоб Марко їхав з ними — з нею та з батьками — до них і щоб був там через Великдень. І ось тепер Марко тут, знов у Городинських — вже третий день. В него в душі починає прокидатись надія на краще....

Катерина встала. Вона ледви ходить і все сидить, але, не зважаючи на всї вмовлюваня, вона не хоче лягти і каже:

— Я чую, що одужую. Я не можу лежати.

І справдї видко було, що з нею робить ся щось надзвичайне. Блїде обличе зачервоніло нїжним румянцем, очи засіяли яснїйше і в них світилась така сила житя, що всїм було зрозуміло, що Катерина одужує.

І в Марка є надія...

В суботу вранцї, як тільки Марко встає, до його кімнати входить пан Городинський. Він якийсь через лад ввічливий, хоч, здаєть ся, йому щось нїяково. Розмову, з котрою прийшов він, починає незручно, якимись уривками і Марко зразу не зрозумів його. Нарештї розбирає: пан Городинський думає, що між Марком Петровичем і його, пана Городинського, сїмією повстали якісь особливші відносини, котрі не можна назвати цїлком нормальними; і ось він, пан Городинський, бажав би так чи

инакше вияснити сю справу. Пан Городинський, звісно, не додає, що прийшов він сюди після двох вечірних розмов з панією Городинською, що пані Городинська вже навіть і **ви** сьогодня йому не каже. Він тільки додає, що бажав би почути, який погляд має Марко Петрович на ту справу, про котру він говорить.

— Менї здаєть ся, — починає Марко, що сї відносини досить вияснені....

— О, нї, вибачайте, зовсїм нї! — похапцем перепиняє його пан Городинський. — Сподію ся, що те, що було казано тодї, коло ліжка хорої, котру не можна було турбувати, роблячи або кажучи що напроти неї... сподію ся, що ви не уважаєте сего за яку формальну обіцянку...

— Я нїколи й сам не забалакав би про се коло ліжка хорої, — говорить Марко. Але ви знаєте, що сама Катерина Дмитрівна почала сю розмову і бажала рішеня. Я сказав, що я люблю Катерину Дмитрівну. Про инше я навіть не міг думати, маючи на увазї те, в якім становищи Катерина Дмитрівна забажала, щоб я став ся її зарученим і ви з Марією Семенівною згодили ся на се. Я не знав, як ви дивились на сю згоду, але я дививсь на неї — і дивлюсь — серіозно, так саме, як і Катерина Дмитрівна, запевне.

— Про Катерину Дмитрівну нема що балакати: вона хора і тим ненормальна. Що-ж до тої обіцянки, до нашої згоди, то я вже казав, чого так стало ся. Сподію ся тепер, що ви

зрозуміли мене... Зрозуміли моє і Марії Семенівни бажаня...

Пан Городинський замовк.

— Вибачайте, — зовсім не розумію, — каже Марко.

— Велика шкода... Я... бажав би, щоб ви кинули всякі претенсії і сьогодня-ж виїхали з сеї господи, — зважуєсь нарешті пан Городинський.

— Вислухайте мене до кінця, шановний Дмитре Івановичу, — каже Марко, і тоді скажіть по правді, що я мушу робити. Ось як стоїть діло. Ви, яко батько, і Марія Семенівна, яко мати, маєте право бажати, щоб я облишив все. Але уявіть собі, що з сього буде. Ви бачите, яка Катерина Дмитрівна. Невже ви не розумієте, що коли ви скажете їй те, що кажете менї, то се її вбє?

Се довід, проти котрого пан Городинський нїчого не може сказати, бо бачить сам, що се непохитна правда.

— Еге, се її вбє, — каже далї Марко. — І невже се буде краще батьковому та материному серцю?

Пан Городинський мовчить і тільки сльоза скочуєть ся в него з ока. Він не може сперечати ся. Він каже сумно:

— Не знаю... Чую, що нещастє впало на мою голову. Не обвинувачую вас, хоч як би не ви, то не пішла би Катерина у вчительки і не лежалаб хора.

— Я вас розумію, Дмитре Івановичу і не

можу вам висловити, як болить моє серце з того, що так стало ся. Але-ж ніхто сього не бажав і я Бог зна, що віддав би, щоб Катерина Дмитрівна не була хора, не можу й думати, щоб справдити те, в чім ми всї тодї обіцяли ся, хоч — кажу щиро, — я люблю її і ніколи нїзащо не зречу ся її, як що доля судила ся менї безкрає щастє побачити її здоровою. Але-ж поки мусимо робити у всякому разї те, чого вона хоче і ви знаєте, що було-б, як би я послухав вас і поїхав звідси.

Пан Городинський махає рукою:

— Зіставайтесь поки!... Я поговорю з жінкою....

Він виходить.

. . . . . .

Великдень. Убраний стіл. Сонце. Сонце у вікно, осяває хату і тонку Катеринину постать. Вона сидить коло вікна. Вона ще трохи знесилена, але каже, що вона одужала зовсїм і що тільки набиратиметь ся сили. Батько й мати приїхали з церкви. На столї стоїть свячена паска. Усї лагодять ся сїдати за стіл. Тодї Катерина бере Марка за руку і вони вкупі відходять до батька та до матері.

— Тату й мамо, сьогодня велике свято, — зробіть-же, щоб воно було нам ще більшим....

Як через декільки хвилин щедро сяє сонце та обливає своїм сяєвом Катерину та Марка, що сидять поруч....

. . . . . .

Вони падуть, взявшись за руки, по сяючому

свіжим молодим листом саду. Завтра вінчанє в сільській церковці, і на него мають приїхати Семен та Марусся. Дивлячись в очи своїй коханій, починає Марко малювати їх будуччину...

— Коханий мій, — перепиняє його вона, — на що ти про се кажеш? Я не хочу думати про те, що буде. Я щаслива, через лад щаслива тим, що тепер є, і не хочу згадувати ні про що инше. Прийде той час, тоді й буде инше.

— Добре, моя зоре! — говорить Марко, вкриваючи її руки поцілунками.

А її голова схиляєть ся йому на груди і вони обоє нічого не бачуть і не чують.

На що їм бачити, як сяє сонце, коли в їх у серці сяєво ще яснійше? На що їм почувати, як пахнуть квітки, коли коханє сповняє їм своїми пахощами всю душу? На що їм чути, як співають пташки, коли в їх серцях дзвенить чудова пісня? на що?

. . . . . .

Далі — маленька домівка в місті. В ній всього три кімнатки, але в сих трох кімнатках живе щастє. Марко гляне на стіни з простенькими шпалєрами, на портрети по стінах, на білі завіси на вікнах, на свій стіл, що за ним він звичайно робить і йому здаєть ся, що все те повите якимсь сяєвом від щастя. І він бачить тут її, ту, що розливає те сяєво. Він бачить за чаєм у ранці її тоненький, ще досі схудлий після хороби стан, одягнений у просту сукню; пишного волося вона не встигла ще заплести, тільки пристебнула шпилькою і воно розсипа-

лось по плечах, обрямовуючи Маркови дороге обличе з блискучими „гордими" очима, що дивлять ся тепер на Марка зовсім не гордо; Марко любить її з так розчісаним волосєм. Він сїдає коло неї і користуючись з того, що руки в неї роблять дїло — наливають чай — бере волосє в руки і цїлує його раз, двічі, тричі.

— Не пустуй! — смієть ся вона.

— А чому-ж не можна пустувати?

— Адже ти, як був учителем, забороняв своїм школярам пустувати?

— Але-ж в них не було такої спокуси!...

І він хапає її за руки, котрими вона хотїла була відігнати його від волося і починає вицїловувати кождий палець.

— Годї тобі, бо чай простиг і ти спізниш ся в свою редакцію!

Марко жалібно кривить ся і береть ся до чаю. Справдї пізно, — вже пів до 9, а звичайно о 9 годинї починаєть ся робота в редакції. Треба поспішати ся. Стакан чаю випиваєть ся на швидку. Марко дивить ся на годинник: вісїм годин і 35 мінут. До редакції дійти — десять хвилин, пять хвилин на роздяганє і таке инше; коли так, то він має десять хвилин вільного часу.

— Я мушу скористувати ся з него! — каже він поважно.

І він бере Катерину і садовить її до себе на колїна.

— Що ти робиш! — пручаєть ся вона.

— Те, що треба робити доброму чоловікови! — каже він, тулячи її до себе.

Але вже час іти і Катерина немилосерно прогоняє його.

— Прощавай, люба, зірко, серце!

Він доходить до дверий, озираєть ся і стріваєть ся з її очима. Вона так дивить ся, що він не може не вернути ся...

— Та підеш ти нарештї!?...

— Іду!

а її руки вже обвивають ся йому — круг шиї.

Він виходить в сїни, зараз же вертаєть ся. Чи-ж він винен, що забув книгу?...

— Я вдруге замикатиму за тобою двері зараз, як тільки ти вийдеш за поріг! — каже Катерина, хочучи „зробити" сердитий погляд і справдї прогонить його.

він іде. Тека чи книжки летять з його рук геть,

Вона стрівае його коло дерий, бо чує, як

Шість довгих годин в редакції!!...

Після обіду вдвох — тільки вдвох — яке щастє! — година відпочинку. Вони сидять вкупі на дивані і балакають усяку нїсенїтницю, іноді читають газету, але так, трошки: читати так скучно!...

Потім Марко мусить сїдати робити. Вони вдвох ідуть в малесеньку Маркову кімнатку, всю заставляну понад стїнами книгами. Вона завсїгди сїдає на канапці у куточку, читає зрідка, більше шиє та дивить ся на него. Марко чує на собі сей погляд, йому хочеть ся відірвати ся в'д писаня, щоб поцїлувати її, але се су-

рово заборонено. Марко мусить дописати ту частину своєї роботи, що її призначено на день і тільки тоді має право робити що хоче. Марко слухає сього наказу, відгоняє від себе грішні думки, силкуєть ся робити щиро, і справді на деякий час його захоплює праця. Перо швидко бігає по паперу, бік за боком, картка за карткою списують ся. Ось і остатня картка, потім останнїй бік. Скінчив! Марко кидає перо, відсуває зшиток з українською роботою.

— Годі! тепер моя воля!...

— Та годі вже тобі! — відбиваєть ся Катерина. — Кажи краще, чи богато написав! До чого дописав?

Він каже, до чого дописав і потроху починаєть ся в них розмова про ту роботу, про инші роботи, про українську літературу, про долю рідного краю. Марко справляє Катеринену мову, вона ще помиляєть ся в літературній українській мові.

— Де ти так гарно навчив ся мови? — питаєть ся Катерина. — Адже-ж не в гімназії тебе учено!

— Моя мати балакала добре по українськи — від неї я й навчив ся мови.

— Тим-то в тебе вона така й гарна, а не роблена, як у Семена, — говорить сміючись Катерина, що дуже любить веселого та щирого Семена і тільки не може погодити ся з його справді іноді чудною українською мовою.

— Він бідний, не чув її в сімї, — говорить Марко. — Тяжке лихо, що наша інтелїгенція

виростає змалку на московській мові! Як буде в нас син, або дочка, — додає Марко, — то не рідної хай з книжок вчить ся, а московської, як що схоче її вчити ся. Правда, моя дружино? — зариє він Катерині в очи.

Катерина червоніє і каже:

— Правда! і далі додає: — Еге, на собі чую, як се погано. Але стрівай: прийде инший час. Підросте література, вбється ся в силу, тоді запанує рідне слово і поміж інтеліґенцією.

— Шкода тільки, що ще довго се становище не відмінить ся: так незмірно мало робітників на нашій ниві! — каже Марко.

— Се правда. Але є й щирі робітники. Є такі робітники, що за їх щирість я поцілувалаб їх! — говорить Катерина і справді цілує Марка, а тоді, сховавши голову в него на грудях, шепоче:

— Любий мій! все віддалаб я на світі, аби тільки ти був щасливий і міг з усьою душею віддавати своє житє на працю рідному краєви.

— Мила, відповідає Марко, — ти кажеж тільки про моє щастє і забуваєш про своє.

— Та чи можна-ж бути щасливійшою, ніж я тепер, — говорить Катерина. — Я й в снї нїколи не мріяла про таке щастє!...

. . . . . .

Святками, або здебільшого по неділях, приходять гості: Семен, Шкляренко, Бійчевський, ще де-хто. З жінок нїкого нема і Катерина царює сама. Які гарні, щирі вечери!

Згадуєть ся один вечір.

Гостий було троє: Семен, Шкляренко та Бійчевський. Семен завсїгди був в сїм домі своєю людиною, а сї два також зробили ся вже своїми. Щоб гурт був повний, нестає ще Марусї: вона й досї в своїй школї, але швидко, як відбуде екзамен, має приїхати. Читають нову українську книжку. Читанє робить сумний вплив: книжка така, як більшість нових українських книжок: нї хисту, нї мови — нїчого! Ледво-ледво дотягли до кінця.

— А хай її цур! Бодай би такого й до віку не читати! — скрикує Семен.

— І друкують-же люди таку погань! — додають другі.

— Чим би після такого добра закусити? — питаєть ся Семен.

— А ось ми закусимо трошки музикою, — каже Катерина та й іде до роялю.

— Отсе добре! — скрикує Бійчевський, що страшенно любить музику і може слухати її не втомляючись кільки годин. — Тільки заграйте нам чого українського, бо сьогодня щось не хочеть ся чужого.

За кілька хвиль урочисті звуки: „Гетьмани, гетьмани...” льлють ся в хатї. Всї затихають слухаючи. Всї чують, як ті згуки проходять в душу, забирають її всю, напувають її одним почуванєм — любовію до рідного краю і невимовним жалем над його долею. То муза поезії махнула на всїх своїм крилом і піднесла всїм душу вгору. Марко дивить ся на Катерину, на її рівний, як виточений профіль, на її сяючії

очи і йому здаєть ся, що се вона — та муза.

— Се моя муза! Се моя муза, що надихує менї в душу все добре, що своєю поезією кличе мене до високої мети, — думає він. — Відкіля і за що менї се щастє — мати дружиною її — мою музу?

А Катерина все грає. Вона переграла „Гетьмани, гетьмани....” і почала грати народні українські пісні, стиха підспівуючи їм голосом. Вона іноді підводить очи від роялю і тоді вони стрівають ся з Марковими очима. Але се на хвильку — і вона знов грає ще щирійше, ще краще.

Останнїй акорд — і все тихо!...

Всї дожидають, всїм не хочеть ся кінчати.

— Ще! ще! — шепоче Марко тихо, боячись голосним словом розмаяти чари, що повили всїх. — Ще, мила!

Катерина глядить на него:

— Ти хочеш ще? — тихо каже вона і грає знову:

— Що се таке?— Марко не чув сего нїколи, але воно займає йому душу зглубока. Сумні, сумні згуки. В них таке горе, безнадїйне, без просвітне! Зникає щастє! Зникає надія! От же нї! Щось инше чуєть ся в високих акордах. Чуючи їх забуваєш те горе, що отсе тільки раз почував, забуваєш і починаєш почувати втїху. Та втїха виросла на ґрунтї того горя, але вона душа, але вона вища від него. Хочеть ся плакати і благословляти і віддавати себе на жертву. Останнїй високий акорд — і все стих-

ло....

Ніхто не промовив зразу і слова. Всі непорушні. Нарешті Катерина гучно зачиняє рояль і встає.

— Що се ти грала? —питається Марко її.

— Так собі! власну фантазію! — відповіла вона, сяючи очима.

— Одначе, я й не знав, що ви композиторка! — скрикує Бійчевський. — Чудова річ!

Всі хвалять, але Катерині мов не подобають ся сі похвали. Вона зміняє розмову.

Другого дня Марко вертаєть ся з роботи. Він входить у передпокій і чує, як Катерина грає і знов ті-ж згуки, що вчера так його вразили, вражають його й сьогодня. Він зупиняєть ся і не йде в хату, боячись перепинити гранє, бажаючи його дослухати. Ще кілька акордів і Катерина починає співати. Маркови виразно чути слова:

У грудях смерть! Я знаю — вмру,
Житя кінчаєть ся моє;
Але-ж на долю у душі
Жалю у мене не встає.

Я знаю — вмру, та на руках
Умру в коханого мого;
А поки я іще жива, —
Не засмучу нїчим його.

І щастя все, що можу дать,
Я дам цїлком тепер йому,

На горе, сльози та журбу
Й хвилини в него не візьму.

О, милий мій! Недовгий час
Судив ся вкупі жити нам;
Але-ж, ще поки я живу,
Усю себе тобі віддам!

Співанє втихло, акорди вмерли... Марко вбігає в хату.

— Люба моя, що се ти співаєш?

— А ти чув? — питаєть ся вона, ласкаво всміхаючись.

— Чув.

— Не гаразд підслухувати! Я співала слова на ту фантазію, що грала вчера.

— Але-ж відкіль ти взяла сї слова?

— Відкіль? Ви казали вчера, що я композиторка — мусить-же бути лїбретто до моїх композицій.

— А хто-ж склав се лїбретто?

— Сама! Тільки не тепер; сї слова я склала тодї, як лежала хора в школї і ти до мене приїхав.

— Мила моя! — каже Марко, — я вже був злякав ся.

—Чого?

— Ти не хора?

— А нї трохи!

— Але-ж я помічаю, що ти за остатний час зблїдла.

— То може тобі так здаєть ся.

— Нї, не здаєть ся.

— В мене за остатний час голова часто болить. Але-ж се таке, що зараз минає. Годї про се балакати, мій любий. Ти голодний — ходїм обідати.

І, побравшись за руки, вони йдуть до столу.

Минає тиждень, другий. За тиждень Марко матиме місяць відпочинку. Вони вдвох поїдуть на село Катерининого батька. Се вже давно в них така умова. Катерина хоче побачити ся з своїми та її таки треба й повітрєм сільським подихати: за остатний час вона збліда, хоч й каже, що вона не хора, що се так тільки.

Марко одного разу навіть дуже лякаєть ся. Вона говорить і відразу закашлюєть ся сильним кашлем. За день Маркови знову доводить ся почути той кашель. Він каже про лїкаря, але Катерина цїлком не годить ся на те і каже, що вона не вийде до лїкаря, як що він прийде.

— Чому-ж так, моя люба?

— Тому, що я здорова зовсїм.

— Алеж ти змарнїла за остатний час.

— Се звичайні наші жіночі недугуваня — не звертай любий, на те уваги. А от краще я тебе про инше попрошу.

— Кажи, моя голубко!

— Поїдемо на лїто в Крим!

— А ти-ж хотїла до дому!

— Хотїла... Та то можна потім — заїхати

на кілька день після Криму.

—Чому-ж се ти так відмінила своє бажанє?

— Чого? Дуже проста річ: менї хочеть ся бути тільки вдвох з тобою.

— Люба моя!

— Менї хочеть ся виїхати з душного з душного міста. Куди-ж ми поїдемо, коли не до дому? Тільки в Крим. Я хочу глянути на море вдвох з тобою!

— Добре, моє серденько! Я й сам радий твойому бажаню. Я думаю, що кримське повітрє матиме дуже гарний вплив на щічки моєї любої дорогої дружини.

— І він цїлує її трохи зблїдлі щоки.

. . . . . .

Вони в Криму.

Висока скеля знїмаєть ся в гору. Сїре величезне каминє, то йде рівною стїною, то виганяєть ся наперед, нависаючи над землею. Здаєть ся — ось-ось воно впаде, страшно грюкопувши і розмізчить все, що попаде під него. Але се тільки здаєть ся, бо воно висше тут сотнї років усе таке-ж страшне, таке-ж непорушне.

Спустившись на кілька сяжнїв стрімкою кручою, скеля ховаєть ся в буйних зелених виноградниках. Попід виноградниками вєть ся стежка. Вона йде понад морем: трохи оступись і вже море плеще тобі на ноги.

Вони вдвох ідуть по тій стежцї.

Він обняв її рукою за стан, вона схилила до него на плече голову. Вони ідуть мовчки

повні щастя від свого коханя, від сеї чудової картини, що розгортаєть ся навкруги перед їх очима. Їх очи потопають в безкраїй блакитній морській площині, осяяній соняшним промінєм. Та чудова площина тягнеть ся далеко-далеко, — краю її не видно.

— Як гарно, що море здаєть ся безкрайне! — говорить Катерина.

— Чому, моя зоре?

— Дивлячись на се, ще більше віриш, що не край житю на сьому світї, що житя — без краю.

— Шкода тільки, що тут очи одурюють.

— Нехай тут і одурюють очи, але є справжня безкраїсть. Вона простяглась на сим морем, над нами. Дивлячись на ту блакить, то не скажеж, що очи одурюють, — що за сею блакитю вже й межа.

І Катерина підводить свої очи і довго дивить ся на блакитне небо.

— Милий, ти ймеш віри в тогосвітне житє?

— Хотїв би няти віри, голубко, і... мабуть віритиму....

— Вір! — її очи трохи засмучують ся. — Вір любий, — без сеї віри не можна жити. А з сею вірою так гарно, так легко жити на світї.

— Правда, люба! Я сам знаю, який я був щасливий, як не розуміючи, вірив. Але потім прийшов час страшного аналїзу і дитячу віру вбито. Як я плакав, як у перше зрозумів,

що я не можу тепер знаходити оборону в вірі! Я шукав заспокоєня у всяких фільозофських і нефільозофських теоріях і не знайшов. А потреба вірити була велика, була пекуча. І я повірив. Еге, я вірю в Бога і сподіваю ся, що віритиму в друге житє.

— Вір, вір, коханий! Я не можу не вірити. Не вірити, що в мене є щось висше, ніж отсе нужденне тїло? Не вірити, що після смерти я знов стріну ся з тобою на тому світї? Нї, я не можу!

— Але чого се в тебе такі сумні думки сьогодня?

— Сумні? Не сумні, а радісні. Я рада, що почуваю себе не шматком мяса, а частиною всесвітного духа. Я завсїгди так дивлюсь на людину; але почувати себе такою можна не завсїгди, і я невимовно щаслива, коли це буває.

І вони знов змовкають і йдуть тихо, а в них коло ніг плеще море, високо над ними знимаєть ся скеля, заквітчана виноградом, а ще висше сяє сонце і безобмежно простиляєть ся вічне чисте небо, впевнячи їх в безкрайности людського житя.

. . . . . .

Вони на морі. Вони виїхали вдвох: нї він, нї вона не хочуть, щоб поміж ними був третий. однодушно хвиля їх човен хитає. Марко держить весло в руках і дивить ся на Катерину, що напів лежить в хисткому човникови.

— Чого се хмари набігають? — питаєть ся вона.

І вони обоє дивлять ся на небо, де недалечко ще сяло сонце. І тепер ще видко, що воно сяє, але його вже затлумила ще поки невелика хмара.

— Як би дощу не було! — каже Марко і повертає човен до берега.

Алеж природа швидша від його рук. Небо що-хвилини насуплюєть ся все дуще та дуще; сяюча морська блакить чорнійшає все більше та більше. Вітер починає зривати ся, човен починає хитати ся.

— Голубко, тобі не страшно? — питаєть ся Марко.

— З тобою? о ні! — каже Катерина і Марко дивить ся їй в очи і бачить, що їй справді не страшно. Він налягає з усеї сили на весло і ось вже забілів перед ними побережний пісок. А хмара зовсім облягла небо, а вітер вже починає лютувати. Величезна хвиля підхопляє човен і підкидає його на свойому гребіні. Але Марко добре пильнує весла і Катерина бачить, як його сильні руки з напруженими жилами здержують човен і через мить він перелїтає через филю і врізуєсь в пісок.

Треба ще йти трохи водою, — Марко бере на руки Катерину і несе її.

— Пусти, я піду! — каже Катерина, як він виходить на сухе.

Але він пригортає її дуще й дуще і не думає спускати до долу. Вітер розмаяв волосє в неї з голови прихиленої до Маркової і волосє обвило їм обом голови, звівши їх до купи.

— Пусти! — сміеть ся Катерина.

— Не пущу! — шепоче Марко. — Я тебе донесу, моя пташко, до дому.

І він затуляє її губи поцїлунком і несе її швидко та легко до дому. А на небі вже грюкоче грім, блискавка роздира чорні хмари.

— О милий мій! який ти...

Страшний грюкот громовий не дає Маркови почути Катеринині слова. Він ще дуще пригортає до себе свою дорогу вагу і не давши першим важким краплям дощу впасти на неї, уносить її в хату. В хатї їм подають телєґраму: Семен звінчав ся з Марусею і вони вдвох радїють щастю своїх друзїв.

. . . . . .

Знов сяє сонце, знов вони вдвох коло моря. Филя за филею ласкаво плеще в беріг. Ласкаво та гарно на душі. Але якась темна смужка пробігає по радісному Катериненому обличу.

— Милий, і на тим морем, таким чистим, таким гарним стогнали наші невольники, складаючи свої плачі. І отут лила ся наша кров?

— Тут, моя голубко.

— Як все змінило ся! — шепоче вона. — І як все не по правдї відмінило ся! Ми полили сю землю своєю кровю і вона повинна була-б бути нашою. А вона не наша, та й нашу в нас віднїмають... Сумно відмінило ся!...

— Правду кажеж, моя зоре! Але-ж ми повинні покласти все своє житє на те, щоб відмінити се так, як воно мусить бути.

— Еге, — каже Катерина. — Без надїї на

будуччину хиба можна було-б жити? Я вірю в те, що наша правда переважить. Я вірю і нїщо в мене не зломить сеї віри! — говорить вона щиро, палко. — Я вірю, що такі борцї, як ти, зроблять своє дїло, зроблять — і подужають!

Марко дивить ся в її ясні очи і каже:

— Як би на Українї було більше таких муз, як ти, то ми вже давно-б подужали.

— Таких як я? А хто-ж мене зробив такою, як не ти, моє коханє, мій пророче, мій обновителю? Ти і тільки ти се зробив, і я не знаю, чим я можу тобі заплатити за твоє коханє і за те, що ти зі мною зробив.

— Ти вже менї заплатила моя музо, — заплатила тим, що зробила мене щасливим на вїки своїм коханєм. І плата ся більша нїж.....

— Годї, коханий, годї! не кажи про се!

І їх серця зливають ся в одному великому святому почуваню, котрим держить ся все житє на землї, без котрого не було-б нїчого того, чим живе душа людська і від котрого йде все, що квітчає житє; котре є жерело всякої поезії на свiтї і котре зветь ся коханєм. І небо, і море, й земля поміж ними — все, їм здавалось, на той час злило ся в високую пісню, у гимн поетичний і в йому співалось про одновічне й довічне святеє зєднанє двох сердець закоханих, що в ту мить злили ся до купи і стали одним — з коханя святого палаючого серцем!

. . . . . .

— Мила моя, чого ти так змарнїла? — питаєть ся Марко Катерини. — Ти хора?

Катерина лежить на канапі. Вона схудла ще більше, очи в неї позападали, горять якимсь горячковим вогнем, на блїдому, аж білому обличу на обох щоках червоні плями. Еге, вона хора і тепер вже не ховаєть ся з тим, що хора.

— Еге, милий, я хора, але не будемо про се балакати.

— Як не будемо балакати? — скрикує Марко, страшенно стурбований. Тільки тепер він помітив, яка вона хора. Спянїлий — коханя, з веселощів та любощів, котрими Катерина повивала його за останнї днї, він легко вірив її впевненям, що вона зовсїм здорова. І тепер він скрикує: — Ти дуже хора, — треба лїкара!

— По Катериненому обличу пробігає вираз муки. Вона хоче щось сказати, але в ту-ж мить страшний кашель перепиняє її слова і примушує вхопить ся за намучені груди. Довго вона кашляє і той кашель проймає всю душу Маркови. Страшна правда починає неначе виявляти ся в него перед очима.

Викашлявшись, вона довго ще не може сказати й слова. Марко держить у своїх руках її худі похолоднїлі руки і не хоче вірити сїй правдї: ще вчора Катерина була весела, радісна, ходила, навіть бігала — зовсїм здоровою здавала ся; а сьогодня вона вже навіть не може встати і лежить непорушно.

— Коханий мій! не клич лїкарів, бо се даремно. Я тобі все скажу і ти мене зрозумієш,

Сядь близше до мене, положи свою руку менї на груди...

Марко слухає, сїдає близше і кладе її на груди руку. Вона тяжко й швидко дихає, груди високо здимають ся. Вона мовчить кілька хвилин, заплющивши очи і нарештї каже:

— Не нарікай на мене, коханий!... Може я помилялась... Може не треба так було робити, але спокуса була велика, дуже велика... Хоч одна хвилина щастя, — але такою дорогою вона здавала ся....

Вона зупинилась на хвилину, щоб передихнути.

— Ти ще не розумієш мене, коханий, — я бачу. Але зараз, зараз!...

Вона знов зупиняєть ся, вона не може казати.... Марко цїлує її руки і сам не помічає, як на них впала його сльоза.

— Памятаєш ти мою фантазію, знаєш ту, що ти несподївано почув, вернувшись до дому? — питаєсь вона нарештї.

— Памятаю! — говорить Марко і холодний страх пронизує його наскрізь: він нагадує, що було сказано в тій пісні.

— Памятаєш ти... її зміст?

— Памятаю... Але-ж, мила моя! невже....

—Еге, я одурила тебе тодї. Прости мене, прости, моє щастє. Не тодї я се складала, як в школї хорою була, а день перед тим, як ти почув. І те, що там сказно було, те була правда.

Вона відразу встала. Очи її зазоріли

ясно, обличе зрумяніло. Голос задзвенів голоснійше.

— Еге, мій милий! Як приїхав ти до мене в школу, я відразу віджила. Тяжка хороба, що сидїла в мене в грудях точила їх, як шашель зерно, вже тодї була. Але я ожила! Я почула в собі таку силу, таку дужість, що могла встати і думати, що я справдї одужала. Я вірила в се, що хороба мов сховала ся, — я вірила в се усї святки, вірила, як ми вінчали ся в церкві і тільки тодї побачила, що помиляю ся, як зробилась твоєю.

— Чомуж ти менї тодї не сказала сього? — скрикує Марко.

— Чому? О коханий мій! Яка се страшна хвилина була, як побачила я, що я не одужала, що я й не одужаю! Я певна була, що я не одужаю, я знала, — розумієш? — напевно знала, що я **умру.** Відкіля я се знала — я й сама не можу сказати. Але я впевнилась. Я **умру!** Які страшні хвилини перебула я після того, як вперше сказала собі сї слова!...

— Я знала, що помогти менї не можна. На що-ж я казалаб тобі, отруїла-б твоє житє моїм передсмертним хирінєм, мучила-б тебе. Тебе, мого коханого, мого любого, що показав менї, хто я і що я, напоїв мою душу таким щастєм, таким коханєм! О, милий мій! Я не могла сього зробити і я зважилась зробити так, щоб ти не знав про се, щоб і ти і я — обоє були щасливі за той короткий час, що нам судило ся прожити ще вкупі. Я сховалась зі своєю хоро-

бою. Менї іноді трудно, дуже трудно було хо-вати ся, найбільше в остатний час... Але скажи, милий мій, — не дурно я се зробила? Був ти щасливий?

— Боже мій! та що-ж се таке, що-ж се таке! — скрикнув Марко, як несамовитий.

Він кидаєть ся з хати, він біжить по лїкаря що живе близько них і приводить його до покірної Катерини.

— Сухоти в останньому ґрадусї, — каже лїкар.

Але Марко не вірить, не хоче вірити йому. Він кидаєть ся по других лїкарях, він збирає всїх, яких лише може знайти в тім містї, затягає якогось славетного лїкаря, що на той час був там. І Катерина покірно два днї скоряєть ся йому. Але від усїх чує Марко одну відповідь:

— Надії нема!

. . . . . .

— Бачиш, милий, — ти відняв в нашого житя умисно два днї, говорить усміхаючись ласкаво Катерин, — бо не дав менї віри. Але скажи менї тепер те, про що я тодї в тебе питала ся і про що ти менї не сказав. Скажи: був ти щасливий зі мною?

— Чи був я щасливий? Я не знаю, чи був хто инший коли такий щасливий! І після такого щастя!.... — і Марко в безнадїйній тузї ламає руки, але не плаче: не має сили плакати.

— Коханий мій, на що нам смутити останнї хвилини нашого житя вкупі? — каже вона і сї ласкавї слова тяжким докором бють в Марко-

ве серце. Еге, вона носила смерть в грудях і хо-валась з нею, щоб не засмутити його щастє, йо-го, котрий ще мав цїле житє перед собою, — а він тепер отроює останнї хвилини її житя!

— Прости, прости мене, моє єдине щастє, але-ж я не зможу без тебе жити!

— Не кажи так, голубе мій, не кажи! Я зна-ю, як тобі тяжко думати про те, що ти будеш без мене, бо я знаю, як се тяжко менї. Але ти о-стаєш ся на світї і на тобі лежить обовязок: пра ця на рідний край. Україна повинна бути вища від мене, вона твоя святиня!

— Не журись, не плач, милий! Я вірю в житє на тім світї. Я завсїгди в него вірила, а те-пер ще дуще. Бо се булаб страшенна кривда розлучити нас так рано і не дати нам змоги побачити ся знову. І я вірю, що ми побачимо ся і не розстанемо ся вже нїколи. Але поки прий де той час святий, — ти повинен зробити все на сїм світї, все те, що вимагає від тебе рідний край. Тільки тодї ми матимем право побачити ся.

—Коханий мій! Не тим менї шкода умирати, що я так рано покидаю світ. Я так ма-ло жила, а зазнала такого щастя! І коли я зга-даю, що тисячі, може мілїони людий прожива-ють довге житє, не зазнавши і невеличкої ча-стини такого щастя, якого я зазнала, то я ба-чу, що нема на що менї нарікати на своє жи-тє. А того менї шкода умирати, що сходжу зі світа без слїду, не кинувши нїчо на спомин мо-їй матері Українї, не зробивши їй нїчого, не

спокутувавши навіть мого гріха — моєї сліпоти, з котрої ти мене вивів!

—Не посилай до тата й до мами! Я не хочу! На що я їх смутитиму. Потім довідають ся. Досить того, що я змучу тебе, мій коханий!

— О, житє моє, коханє моє! — скрикує Марко і відразу сльози ринуть з очий і течуть швидко по щоках, пекучи їх мов розпечене зелїзо. Він плаче, але се тільки на хвилину; він чує в собі силу зробити не сумними її останні хвилини....

. . . . . .

Минає день. Вони все вдвох. В неї на обличу сяє ясний спокій; його обличе захмарювала-б страшна журба, як би не давив її в собі. Він згадує, як вона перемогла себе і дивить ся її в очи ясними очима. Пригортаючи на груди, обережно переносить він її на руках на те місце до моря під скелею, де вона так любить бути і кладе в спокійне крісло, що там стоїть. А сам він сїдає коло її ніг і її рука спочиває в него на голові.

Тихо плеще блакитне море; ясно сяє на блакитному небі сонце. Тихо та ясно дивить ся Катерина на Марка і каже йому:

— Дивись, як з далека білїє вітрило на тім човні! Яке воно чепурне і як би я хотїла тепер вдвох з тобою бути там під ним. Хай вітер напружував би вітрило і човен линув би з нами по морській блакиті, а над нами сміялась би сонячним промінем друга безкрая блакить. Гарно було-б!

— Еге, мила, гарно!

— Тим гарно, що се була-б емблєма нашого житя: як човник увесь в соняшному сяєві лине по рівній площині, так і наше житє пролинуло рівно та легко, все осяяне сонцем великого щастя.

— Але на що-ж так швидко воно пролинуло, як і той човник: його вже нема.

— Мій коханий, — не журись тим! Той човник не згинув, він знову зявить ся і ми знов зустрінемось колись. Ти віриш в се?

— Я не вірив колись, але ти навчила мене вірити.

— Вір, коханий! З сею вірою лекше буде тобі жити на світі.

. . . . . .

Вона зовсім вже не може ходити, але вона не хоче сидїти в хатї і каже:

— Я хочу вмерти під соняшним сяєвом.

І Марко кілька разів на день як дитину носить її на беріг до моря і вони там сидять.

. . . . . .

Вона вже мало говорить — її тяжко говорити. Вона тільки просить Марка, щоб він її казав що небудь. Вона хоче чути його голос. Здержуючи сльози, він починає її казати про се, чим вона цїкавить ся, читати. Вона слухає жадібно, мов хоче в останнє впити ся звістками про рідний край перед тим, як покине його. Вона лежить в своїм кріслї. Волосє розсипало ся круг страшенно схудлого облича. Диханє ва-

жке, груди високо здимають ся і низько опадають.

— Прочитай менї що з **Кобзаря**, милий, — я хочу попращати ся з ним.

Марко бере Кобзара і починає читати „Наймичку", котру Катерина дуже любить.

— Нї, не се, не се! Прочитай: „Менї однаково, чи буду..."

Марко читає, а вона слухає уважно, як молитву і шепоче потім:

— Ох не однаково менї!... Але я щасливійша, бо вмираю на Українї. Адже се Україна, коханий, — бо ми купили сю землю своєю кровю, своїми муками?

— Еге, кохана.

— Тепер прочитай! менї „Бють пороги..." знаєш, до того місця...

Марко читає і зупиняєть ся на словах:

Наша дума, наша пісьня
Не вмре, не загине, —
От де, люди, наша слава,
Слава Українї!

— Буде!.... Вже!....

. . . . . .

Сонце починає сїдати.

— Мила, — говорить Марко, — вже холодно, — час до дому йти.

— Пострівай, голубе, — я хочу подивити ся, як заходить сонце.

І вона жадібними очима дивить ся на него. Розкидаючи червоне промінє, тихо схиляєть ся сонце до незмірної площини. Ось па-

руси з спідного краю вже втопили ся в морі; ось і край сонця вже в воді. Хитливий водяний поверх зазолотив ся, торкнувшись до сонця. А воно горить, палає з усеї сили, мов бореть ся, торкнувшись до сонця. А воно горить, палає з всеї сили, мов бореть ся з могутною безоднею, що ось-ось вона поглине його. Але борня даремна: безкрая й безодня, мокра стіхія втягає в себе золоте світило. Ось тільки край з него видко над морем; ось тільки цяточку золоту — і нарешті нема й тої; никає, погасає й та....

— Скінчилось! — шепоче Катерина.

. . . . . .

Вчера погашене сонце знов сяє на небі. Море плеще. Катерина лежить в кріслї. Вона говорить. Вона шепоче так, що Марко ледви розбирає її слова:

— Я знаю, що сьогодня вже не побачу, як заходитиме сонце. І так краще! Прощавай, моє ясне!... Зіставайсь на небі та світи ясно моєму милому! Прощавай, море! Розважай ти мого коханого так, як мене розважало. А ти, пречистеє небо, нагадуй йому про инше житє, що в нїм ми зустрінемо ся!

Вона шепоче все тихше та тихше. Вона все прощаєть ся.

Прощавай мій рідний краю! Недавно я тебе узнала, недовго й знала. Не могла я нїякого добра тобі зробити. Але прости менї зате, що я тебе так любила. Тобі зістаєть ся мій коханий...

Марко вже не може нїчого розібрати, але вона ще шепоче:

— Батько й мати — прощавайте! Милий, не врази їх відрау звісткою...

Ще кільки хвилин. Вона відразу підводить ся.

— Милий! коханий! світе мій!... Прощавай!...

З останньої сили обхоплює вона його руками за шию.

— Поцїлуй!...

Уста їм стулюють ся в останнїм поцїлунку. Останнї зітханя віддає вона Марковим устам і її головонька падає до него на груди.

Темрява, безпросвітна темрява обнимає Марка....

ЕПІЛЬОГ.

Минуло трохи часу...

Був вечір. Косе соняшне промінє золотило верхи дерев в невеличкому, зарослому вітами та листєм, куточку. Воно пробігало поміж деревами і ясно сяло на позолотистому хрестї, що був поміж тими деревами.

Поміж деревами була невеличка прогалина. Серед неї обгороджена зелїзними штахетками була могилка. Прогалина ховала ся поміж деревами тільки з боків, а з гори в день ясно і радісно сяло на неї сонце.

На не дуже високій могилцї з білим надгробком стояв золотий хрест. Навкруги цвіли трояндові кущі. Вони розросли ся буйно і за ними не видко було з середини зелїзних штахеток. Пишні троянди просували свої запашні головки й крізь штахетки.

В день, як сяло сонце, над сим куточком тріпались крильцями метелики, в гілках співали пташки.

В день тут цвило й сяло житє.

Тепер був вже вечір. Тільки на позолистому хрестї грало промінем сонце.

Прихилившись до надгробку, сидїв Марко. Він богато відмінив ся. Обличе зблїдло, зморшки лягли на чолї, біля губів визначались поки ще ледві помітні риски гіркого усміху. А-

ле його очи дивились хоч сумно, та спокійно й поважно.

Він прийшов сюди в гостину до своєї коханої. Він ходить сюди, в сей куточок, в котрий він перенїс з над моря дорогий прах, часто... Він любить тут бути і думати....

— Минули ся сльози, минули ся нестерпучі муки. Але твій образ, моє єдине коханє, не вмер і не вмре в моїй душі. І я знаю, коли ти менї дорозша була, — чи тодї, як я непритомний ридав над твоїм холодним трупом, чи тепер? Минули ся риданя, та не минула ся невтихаюча-невгаваюча журба по великій згубі. І з сеї журби серце болить мов ще більше, нїж тодї з ридань...

...Еге, ти менї дорозша тепер. Як плакав я над тобою мертвою, плакав я тільки по коханій, без міри дорогій, нїколи незабутній дружинї. То ридало моє коханє до тебе. Але тепер минув час і я міг би богато думати і я згадав тебе всю і зрозумів тебе всю. І тепер ти менї не тільки незабутня дружина кохана, але й більше... Ти своїм житєм довела менї, що на свїтї може істнувати щось таке можемо назвати ідеалом. Ти своїм житєм навчила мене вірити в те, що ідеал сей істнує на земли. І що не зробилось би зі мною в житю, які бурі не налїталиб на мене, які болота не силкувались би поглинути мене, — нїщо не вирве з моєї душі сеї віри. Еге, я вірю в те, що є на свїтї коханє таке чисте, таке ідеальне, що не ймеш віри, що його породила земля, коханє, що за него мо-

жна і треба віддати житє. А коли є таке коханє, то є і все добре на світї, бо коханє є жерело всего доброго. І тільки дякуючи тобі, моя кохана, я нїколи не кину вірити в красу, правду, добро і нїколи не згоджусь з тими, котрі кажуть, що їх нема. Вони є і я їх мав в тобі — а хто менї може довести, що я тебе немав ? І ти менї тепер двічи дорога: ти моя дружина довічная єдиная, ти й мій ангел, що возвістив менї, що не темрява та безнадїйність панує на землї, а сяє сонце правди, краси та добра!...

...І ще иншого ти мене навчила. Ти мене навчила, як можна віддавати своє житє за других. Ти була менї соняшним промінєм, що осяяв менї все житє моє і зробив мене щасливим. Еге, я тепер щасливий. Хоч ти і вмерла, але вмерло твоє тїло. Вся душа твоя чиста перелинула з останнїм твоїм зітханєм в мою душу і на віки зєднала ся з нею...

....Соняшний промінь... Ти так завсїгди любила сонце, що тобі сподобаєть ся се порівнанє — я знаю. Чи не в сьому-ж і мета людського житя — бути людям соняшним промінем і робити їх щасливим?....

...Але на се треба мати таке налите коханєм серце, яке мала ти, таку чисту душу, яку мала ти. Не всяке їх має і я перший — нї. Але-ж все, що я можу зробити — я зроблю. Я не забуваю нїколи твого останнього заповіту: віддати моє житє рідному краєви. Одну частину своєї душі я вже давно віддав йому; друга —

належала тобі. Ти пішла від мене і не бійсь, що твоя частина повернеть ся на що инше, а не на рідний край!...

Він устав і припав устами до холодного надгробку.

— Спи, моя доле, моє сонце! Спи спокійно: я не забув ще одного твого заповіту: — вірити в те, що ми зустрінемо ся на иншім світї. Ти навчила мене вірити в се і я вірю. Я прийду до тебе, як тільки зроблю все, що зможу зробити на сїм свіцї. Спи!...

І ще раз його уста припадають до могилки і сльози капають на холодний камінь. Вони такі горячі, що, здаєть ся, проймуть той камінь наскрізь і пройдуть аж туди, де лежить вона...

Марко випростував ся. Останнїй соняшний промінь блиснув на хрестї і погас. Сонце сховалось за обрій.

Тихо вийшов Марко з штахеток, замкнув фіртку і пішов до дому. Був вже вечір і велике рухливе місто починало де-не-де перерізувати ся блискучими низками лїхтарів. Гугот та гомін чути було здалека. Марко не любив того гуготу та гомону, але він ішов тепер туди, відкіля його чути було, бо там була та робота, що на неї він призначив своє житє. Там були щирі товариші, що робили з ним вкупі коло одного дїла — дїла піднесеня вгору затоптаної Матери-Украіни. Марко йшов туди сповняти той заповіт, що почув він з уст умираючої ко-

ханої — віддавати себе борні та праці за високу ідею національного відродженя....

1890.

КІНЕЦЬ.

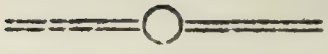

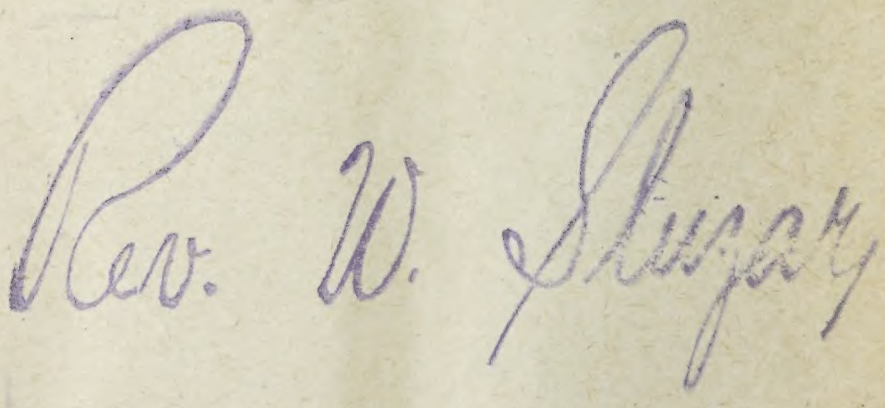

ЧИТАЙТЕ! ЧИТАЙТЕ!

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС

найбільшу українську часопись в Канадї, яка виходить що тижня на 16 ст.
Український Голос коштує на рік 2 доляри.

Український Голос подає найбільше вістий з України, дописий з житя Українців в Канадї і ріжних вістий з цїлого світа.

В Українськім Голосї знайдете наукові статї розвідки, оповіданя і ріжну всячину.

Запренумерувавши собі Український Голос, будете мали в нїм найлїпшого приятеля, з яким нїколи не розстанетесь.

Передплачуйте отже Український Голос і заохочуйте других до передплати сеї часописї. Нехай не буде анї одної української хати в Канадї, в котрій не знаходив би ся Український Голос!

ПЕРЕДПЛАТУ ПОСИЛАЙТЕ НА АДРЕСУ:

Ukrainian Voice

Box 3626, Winnipeg, Man.

В У. Голосї дістонете всякі книжки—жадайте катальога, який висилаємо ДАРОМ.